

**DİN EĞİTİMİNDE DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ
EĞİTİMİ**

Fatma AÇIKGÖZ

**Yüksek Lisans Tezi
Felsefe ve Din Bilimleri
Ana Bilim Dalı
Doç. Dr. Ömer DEMİR
2020
(Her hakkı saklıdır)**

BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİN EĞİTİMİNDE DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ EĞİTİMİ
(Religious and Vicdan Freedom Education in Religious Education)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fatma AÇIKGÖZ

Danışman: Doç. Dr. Ömer DEMİR

Bayburt
Haziran, 2020

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Ömer Demir danışmanlığında, 152110005 numaralı Fatma Açıkgöz tarafından hazırlanan “Din Eğitiminde Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi” konulu bu çalışma 01.06.2020 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Eğitimi Programında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Hamza AKTAŞ

İmza:

Jüri Üyesi : Ömer DEMİR

İmza:

Jüri Üyesi : Fatih KAYA

İmza:

Bu tezin Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

...../...../.....

Fatih Gürbüz

Enstitü Müdürü

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Din Eğitiminde Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi” başlıklı çalışmanın tarafımdan bilimsel etik ilkelere uyularak yazıldığını ve yararlandığım eserleri kaynakçada gösterdiğimi beyan ederim.

01 / 06 / 2020

Fatma AÇIKGÖZ

TEŞEKKÜR

Uzun bir çalışma döneminin ardından, nihayet bitirdiğim tezimde yardımlarını benden esirgemeyen, desteğini her zaman yanımda hissettiğim değerli hocam Doç. Dr. Ömer Demir'e, çalışmamdaki eksiklikleri ve düzeltmem gereken noktaları benimle paylaşan Doç. Dr. Hamza Aktaş ve Dr. Öğr. Üyesi Fatih Kaya'ya teşekkür ederim. Ayrıca çalışma boyunca bana tahammül gösteren ve başaracağıma olan inançlarıyla beni hep destekleyen eşim Öner Açıkgoz'e, kızım Kübra'ya, aileme ve arkadaşlarıma sonsuz teşekkür ederim.

ÖZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ DİN EĞİTİMİNDE DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ EĞİTİMİ

Fatma AÇIKGÖZ

Haziran 2020, 156 sayfa

İnsan; Allah tarafından yaratılış olarak birçok farklı şekilde bezenmiş, kendisine akıl ve cüz-i irade ile birlikte özgür hareket etme ve sorumluluk bilinci de verilmiştir.

Bu çalışmada güncel bir konu olarak değerini yitirmeyen din ve vicdan özgürlüğü; birey-devlet ilişkisinden farklı bir bakış açısıyla değerlendirilerek, din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü birey-birey ve birey-toplum açısından ele alınmıştır.

Din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü; son yıllarda artan terör, insanların birbirine karşı olan tahammülsüzlüğü, şiddet, ötekileştirme ve iletişimsizlik gibi sorunların çözümüne ve dünyanın daha yaşanabilir bir yer olmasına katkı sunabilir.

Araştırma 4 bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde, araştırmanın problemi, amacı, yöntemi ve sınırlılıklarına yer verilmiştir. Din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili temel kavramlara da birinci bölümde değinilmiştir. İkinci bölümde din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğünün arka planı olarak temel haklara ve bu özgürlüğün sınırlarına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi, bu eğitimin gerekliliği, kapsamı ve önündeki engeller ele alınmıştır. Dördüncü bölümde ise din ve vicdan özgürlüğü eğitiminde mevcut durum olarak; DKAB öğretim programları, seçmeli din dersleri ve konu ile ilgili diğer disiplinlerin programları incelenmiş, ayrıca din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü konusunun DKAB öğretmenlerince değerlendirilmesine yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Din eğitimi, din ve vicdan özgürlüğü, çoğulculuk, farklılıklar, birlikte yaşama, özgürlük.

ABSTRACT

MASTER THESIS

RELIGIOUS AND VİCDAN FREEDOM EDUCATION IN RELIGIOUS EDUCATION

Fatma AÇIKGÖZ

June 2020, 156 Pages

Man has been adorned by God in many different ways as creation, and he has been charged with free movement and responsibility, along with reason and weak will. In this study, the freedom of religion and conscience, which has not lost its value as a current subject, has been evaluated with a different perspective than the relationship between individual and state, and the freedom of religion and conscience in religious education has been addressed in terms of individual-individual and individual-society. In religious education, the freedom of religion and conscience can contribute to the solution of problems such as terrorism, people's intolerance towards each other, violence, marginalization and lack of communication and making the world a more livable place.

The research consists of 4 parts: In the first part, the problem, purpose, method and limitations of the research are included. Basic concepts of freedom of religion and conscience are also mentioned in the first chapter. In the second part, basic rights and the limits of this freedom are given as the background of freedom of religion and conscience in religious education. In the third chapter, religious and conscience freedom education, the necessity, scope and obstacles of this education are discussed. In the fourth part, as the current situation in freedom of religion and conscience education; The programs of the DKAB education programs, elective religion courses and other disciplines related to the subject were examined, and the evaluation of the issue of freedom of religion and conscience by religious teachers in religious education was included.

Keywords: Religious education, freedom of religion and conscience, pluralism, differences, coexistence, freedom.

İÇİNDEKİLER

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI	i
TEŞEKKÜR.....	ii
ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	viii
KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ.....	ix
BİRİNCİ BÖLÜM	1
Giriş	1
Araştırmanın Problemi.....	1
Araştırmanın Amacı.....	2
Araştırmanın Yöntemi	4
Araştırmanın Sınırlılıkları.....	7
Din ve Vicdan Özgürlüğü: Temel Kavramlar	7
Özgürlük	8
Özgürlük Alanları	9
Düşünce ve ifade özgürlüğü.....	10
İnanç Özgürlüğü.....	11
Din ve Vicdan Özgürlüğü	12
Din.....	13
Vicdan.	15
Laiklik.....	18
İnsan Hakları.....	20
Din ve vicdan özgürlüğünün yasal dayanakları.	20
Din Eğitimi	22
İKİNCİ BÖLÜM	23
Din ve Vicdan Özgürlüğünün Tarihsel Arka Planı ve Temel Haklar	23
Farklı Kültürlerde Din ve Vicdan Özgürlüğü	23
İslam Dininde ve İslam Tarihinde Din ve Vicdan Özgürlüğü	24
Din ve Vicdan Özgürlüğünün Kapsamı: Temel Haklar	33
İnanç Özgürlüğü	34
İbadet Özgürlüğü	34
Dinini Yazılı ya da Görsel Basınla Yayma Özgürlüğü.....	35
Dini Eğitim Hakkı.....	36
İbadet Hakkı.....	37
Din ve Vicdan Özgürlüğünün Sınırları	37

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	41
Din Eğitiminde Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi.....	41
Din Eğitiminde Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimine Duyulan İhtiyaç.....	41
Din Eğitiminde Din ve Vicdan Özgürlüğünden Beklentiler.....	42
Din Eğitiminde Din ve Vicdan Özgürlüğünün Gerekliliği.....	45
Bireysel farklılıkların artması.	46
Çoğulcu toplumsal yapıların gelişmesi.	49
Birlikte yaşama becerilerine olan ihtiyaç.	51
Toplumsal ve evrensel barışa olan ihtiyaç.	54
Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi Önündeki Engeller.....	57
Din eğitiminde Din ve Vicdan Özgürlüğü Kapsamı.....	59
Din ve Vicdan İlişkisi Bağlamında Din ve Vicdan Eğitimi.....	59
İnsan Hakları Bağlamında Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi	62
Değerler Eğitimi Bağlamında Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi.....	65
Saygı.....	68
Hoşgörü.	69
Diğergamlık.....	70
Adalet.	70
Sevgi.....	72
İstişare.	72
Sorumluluk.....	73
Sabır.	74
Barış.	75
Empati.	75
Tevazu.....	77
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	78
Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitiminde Mevcut Durum ve Öğretmen Görüşleri.....	78
DKAB Ders Programlarında Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi	78
4-8 sınıflar DKAB öğretim programlarında din ve vicdan özgürlüğü eğitimi.....	78
9-12 sınıflar DKAB öğretim programlarında din ve vicdan özgürlüğü eğitimi.	81
Seçmeli Din Derslerinin Programlarında Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi	85
Diğer Disiplinlerin Programlarında Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi.....	87
Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitiminin DKAB Öğretmenlerince Değerlendirilmesi.....	89
Din Eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi görüşme soruları.	90
Birey, grup ve toplumlararası ilişkilerde din ve vicdan özgürlüğünün toplumsal barış ve birlikte yaşama değerleri açısından önemi nedir?	90
Din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin DKAB öğretim programlarında yeterli düzeyde yer aldığını düşünüyor musunuz?.....	92
Din ve vicdan özgürlüğü konusunda öğrencilerinizin farklı dinlere ve din	

anlayışlarına karşı geliştirdikleri davranış ve tutumlar hakkında neler söyleyebilirsiniz?	94
Din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin, bireysel ve toplumsal anlamda ivedi ve elzem olduğunu düşünüyor musunuz?	96
Özellikle DKAB derslerinde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi konusunda görüş ve önerileriniz nelerdir?	98
Sonuç ve Öneriler	101
Öneriler	109
KAYNAKÇA.....	111
EKLER	136
Ek-1: Anket İzin Dilekçesi	136
Ek-2: ‘Din Eğitiminde Din Ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi’ İle İlgili Görüşme Formu.....	137
Ek-3: Örnek Ders Planı.....	138
Ek-4: Din ve Vicdan Özgürlüğü İle İlgili Yapılabilecek Ders İçi ve Ders Dışı Etkinlikler	140
Ek-5: Örnek Yıllık Planlar	145
ÖZ GEÇMİş	156

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Toplumsal barış ve birlikte yaşamın önemi.....	92
Şekil 2. Dkab öğretim programındaki ele alınış düzeyi.....	94
Şekil 3. Öğrencilerin başka dinlere bakış açısı	95
Şekil 4. Bireysel ve toplumsal anlamda din ve vicdan özgürlüğünün elzemliği	98
Şekil 5. Bu eğitim hangi noktadan başlamalı?.....	100

KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ

Trc	: Tercüman
CÜİFD	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DÜİFD	: Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DÜSOBED	: Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
İÜİFD	: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
EKEV	: Erzurum Kültür Eğitim Vakfı
DÜSBE	: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
FÜİFD	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Hız	: Hazreti
MÜİFVY	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları
KSÜ	: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
TDVY	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
UÜİFD	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ed.	: Editör
OMÜİFD	: On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DKAB	: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
MEDİAD	: Medya ve Din Araştırmaları Dergisi
İHEB	: İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi

BİRİNCİ BÖLÜM

Giriş

Araştırmanın Problemi

Din ve vicdan özgürlüğü, genelde laiklik bağlamında değerlendirilmiş, dünyanın her yerinde farklı yorumlanmış ve uygulanmıştır. Din ve vicdan özgürlüğünün yalnızca laiklik ile ilişkilendirilmesi ayrışma ve çatışma sebebi olarak gündemden düşmeyen bir konu olmasına neden olmuştur. Konunun devlet-vatandaş ve laiklik çerçevesi içerisinde ele alınması konunun sınırlı bir alanda değerlendirilmesine sebep olmuştur. Fakat din ve vicdan özgürlüğü, devlet-vatandaş sınırlarının ötesinde farklı birçok alanı da ilgilendirmektedir. Tam aksine bu konunun, insana ve topluma bakan yönü ise arka plana itilmiştir. Din ve vicdan özgürlüğünü birey-birey ve birey-toplum ilişkisi bağlamında değerlendirmek gerekmektedir. Çünkü din ve vicdan özgürlüğünün en temel insan haklarından biri olması bu hakkın insana bakan yönünün daha önemli olduğunu göstermektedir.

Din ve vicdan özgürlüğü eğitimi, din eğitiminin öncelikli problemlerinden biridir. Çünkü din eğitimi; insanın dini özgürlük ve sorumluluklarını, vicdani tutum ve davranışlarını konu edinir. Din eğitimi, tüm evrensel değerlerle ve din ve vicdan özgürlüğü ile de yakından ilişkilidir.¹ “Dolayısıyla insanlığı ilgilendiren küresel ölçekli sorunların önemli bir kısmı din, inanç ve din anlayışlarıyla doğal olarak din eğitimiyle yakından ilişkilidir.”² Bu eğitimin din eğitimi içerisinde yer alması; toplumların birlikte yaşamına, özgürlükler ve farklılıklara saygı temelli yeni dünya düzenine barış, empati, birlik ve beraberlik temalı yeni söylemler kazandırabilir.³ Din eğitiminin evrensel amaçları arasında; insanların dini, ahlaki ve kültürel değerlerini bilmeleri de bulunmaktadır.⁴ Çünkü insan toplulukları günümüzde çok daha güçlü bir şekilde birlikte yaşama ve uzlaşma ortamına ihtiyaç duymaktadırlar.⁵ Bu durum din eğitimi çalışmalarına önemli sorumluluklar yüklemektedir. İnsan haklarının en temel konularından

¹Ömer Demir, “Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi”, 9. Uluslararası Eğitim Araştırmaları Birliği Kongresi (Ordu, 2017), 105.

²Osmanoğlu, “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında Hoşgörü ve Birlikte Yaşama Kültürü”, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 15/2 (2012): 58.

³Yıldız Kızılabdullah-Tuğrul Yürük, *Din Eğitiminin ve Öğretiminin Temelleri*, 6. Baskı Ed. Mustafa Köylü-Nurullah Altaş (İstanbul: Şubat 2016), 93.

⁴Bekir Çuhadar, “İlköğretim Din kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı ve Ders Kitaplarında Birlikte/Bir Arada Yaşama Kültürü” (Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, Çorum, 2017), 3.

⁵Çuhadar, İlköğretim Din kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı ve Ders Kitaplarında Birlikte/Bir Arada Yaşama Kültürü, 20.

biri olan din ve vicdan özgürlüğünün yeterince anlaşılamamasının en önemli sebeplerinden birisi de din eğitimi çerçevesinde ele alınamamış olmasıdır. Konunun din eğitimi problemlerinin içerisinde niçin verilmesi gerektiği ve nasıl verileceği çalışmada ortaya konulmuştur. Bu bağlamda araştırma; din eğitimi içerisinde din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin imkânını sorgulamaktadır. Araştırma ile din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi; din eğitimi problemlerinin çözümüne katkı sunmayı amaçlamıştır.

Araştırmanın Amacı

Din ve vicdan özgürlüğü, her çağın ve devletin belki de en önemli sorunlarından biri olmuş, din özgürlüğünün sınırları ve vicdan özgürlüğünün mahiyeti ise her zaman tartışılmıştır.⁶ Günümüzde; kitle iletişim araçları, değişen ve gelişen teknoloji ile istediğimiz saatte dünyanın istediğimiz yerinde olabilmemiz, birbirinden farklı düşünen ve hisseden insanların, farklı yaşam tarzlarının, dinlerin, dillerin ve kültürlerin de varlığı din ve vicdan özgürlüğünde özel bir farkındalık oluşturmuştur. Bu farkındalık, günümüz insanına konu ile ilgili farklı sorumluluklar yüklemiş ve beraberinde çeşitli problemler getirmiştir.⁷ Bu farklılıklar nedeniyle insanlar arasında dışlayıcılık, saygı duymama ve ötekileştirme gibi sorunlar hayatı zorlaştırmıştır. Farklılıklar; insanları her anlamda birbirinden farklı düşünmeye ve hissetmeye sevk etmiştir. Yaşanılan coğrafyalar ve fitri yapılar birleşince kültürler oluşmuştur. Böylelikle dünya üzerinde çeşitli toplumsal yaşam alanları ortaya çıkmıştır. Oluşan bu toplumsal yaşam alanlarının küreselleşme süreci ile beraber bireyin ve toplumun kendi kültürel kimliğini kaybetmesi gibi çeşitli soru ve sorunlara da neden olmuştur.⁸

Globalleşen dünyada ise; birlikte yaşayabilmek ve birbirine saygı gösterebilmek için din ve vicdan özgürlüğü eğitimi gereklidir. Çünkü küreselleşme çok yönlü bir bütünleşme sürecidir.⁹ Giderek gelişen ve genişleyen kapsamlı ve vazgeçilmez¹⁰ yönü ile insanların

⁶Osman Karadeniz, “Farklı İnanç Gruplarıyla İletişim”, *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu Din, Dil ve İletişim*, Ed. Yunus Araz- Sercan Yavuz- Barış Çakan (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tebliğler Kitabı, 2019), 860.

⁷Ömer Faruk Tutkun- Yasemin Aksoyalp, “21. Yy’ da Öğretmen Yetiştirme Eğitim Programının Boyutları”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24 (2010): 363. ; Soner Polat, “Öğretmen Adaylarının çok Kültürlü Eğitime Yönelik Kişilik Özellikleri”, *International Online Journal of Educational Sciences* 1/1 (2009): 154. ; Osmanoğlu, “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında Hoşgörü ve Birlikte Yaşama Kültürü”, 58.

⁸Talip Karakaya, “Küreselleşme ve AB sürecinde Etik Değerlerle Kritik bir Yaklaşım”, 2. Baskı *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu* (İstanbul: 2013), 208-209. ; Mustafa Köylü, “Küresel Bağlamda Değerler Eğitimine Duyulan İhtiyaç”, 2. Baskı *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu* (İstanbul: 2013), 287-308.

⁹Bilal Aybakan, “Küreselleşme Sürecinde İslami Değerler”, *Marifet* 6/3 (2006): 403.

¹⁰Aybakan, “Küreselleşme Sürecinde İslami Değerler”, 406.

birlikte yaşama serüvenidir. Bu serüven, evrensel değerler ve farklılıklara saygı duymayı daha fazla ön plana çıkarmıştır.¹¹ 21. yüzyıl dünyasında küresel vatandaş sıfatını alan insandan; adalet, eşitlik, farklılıklara saygı duyma, eleştirel düşünme, tartışma, insana ve eşyaya saygı duyma, empati ve özsaygıyı benimsemiş olması beklenmektedir.¹² Bu eğitimle amaçlanan; bu değerlerin ve daha birçok değerlerin insanda vücut bulmasına yardımcı olmaktır. Bu eğitime niçin ihtiyacımız var? Din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi nasıl verilebilir? Bu eğitim topluma, çocuklara ve gençlere nasıl verebilir? Bu eğitimin bireysel ve toplumsal olarak kazançları nelerdir? Dünya barışına bu eğitimin katkısı nedir? Din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi neden gereklidir? Ve okullarda bu eğitim nasıl ve neden verilebilir? Bu çalışmada söz konusu sorulara cevap aranmıştır.

Din eğitimi din, dil, ırk, mezhep, cinsiyet, düşünce ve kültür bağlamında tüm farklılıkları ayırışma ve çatışma nedeni olarak görmemekte, bu farklılıkları samimi bir şekilde zenginlik olarak kabul etmektedir. Din eğitimi ile toplumsal yaşamda ihtiyaç duyulan; kendini öteki üzerinden tanımlamaya çalışmayan ve kendi kimliğini oluşturabilmiş¹³ bireylerin yetişmesi amaçlanmaktadır. Din eğitiminin bu amaçları, öğrencilere verilecek sağlıklı bir din ve vicdan özgürlüğü eğitimi ile gerçekleştirilebilir. Bu eğitim ile öğrenciler; adaletli, merhametli, paylaşımcı, yardımsever, hoşgörülü, toplumsal ve evrensel barışı benimseyen bireyler olarak toplumsal hayata katılabilir. Bu eğitim; düşünceye ve ifadeye özgürlük tanıyan, empati sahibi, çoğulcu yaşamının gereklerini bilen ve mutlakiyetçilik fikrinden uzak bireyler yetişmesine de katkıda bulunulabilir. Din ve vicdan özgürlüğü, insana insanlığını ve insan onurunu hissettirebilir. Din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi, bireyin kendisine, çevresine ve insanlığa yapacağı olumlu değişimleri destekleyebilir.

Din ve vicdan özgürlüğü eğitimi; din eğitimi içerisinde yer alan, din eğitimi ile kazandırılmak istenen ve davranışlarımıza yol gösteren birçok değer ve ilkelerle ilgilidir.¹⁴ Söz konusu değerler din ve vicdan özgürlüğü eğitimi ile içselleştirilebilir. Günümüzde okullarda verilen din eğitimi, bu anlamda bir fırsat olabilir.¹⁵ Okullar, din ve vicdan

¹¹Çiğdem Kan, “Değişen Değerler ve Küresel Vatandaşlık Eğitimi”, *Kastamonu Eğitim Dergisi* 17/3 (2009): 900.

¹² Kan, “Değişen Değerler ve Küresel Vatandaşlık Eğitimi”, 901, ; Talip Karakaya, “Küreselleşme ve AB sürecinde Değerlere Kritik bir Yaklaşım” 2. Baskı *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu*, (İstanbul: 2013), 212.

¹³Murat Aktaş, “Avrupa’da Yükselen İslamofobi ve Medeniyetler Çatışması Tezi”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi* 13/1 (2014): 39.

¹⁴Mehmet Yazıcı, “Değerler ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24/1 (2014): 211.

¹⁵Mahmut Zengin, “Herkes İçin Uygun Değerleri Belirlemek ve Öğretmek Mümkün mü? Değer Eğitimi Yaklaşımları Bağlamında Bir Değerlendirme”, *Sakarya University Journal of Education*, 7/2 (2017): 436.

özgürlüğünü ilgilendiren değerlerin inşasında kayıtsız kalamaz.¹⁶ Toplumsal uzlaş, hoşgörü ve bir arada yaşama kültürü gibi değerlerin bu eğitim ile okullarda verilmesi sayesinde birçok alanda olumlu sonuçlar ortaya konabilir. Bu alanda önemli olan din eğitimcilerin çalışmalar yapabilmesi ve alana yeni açılımlar katabilmesidir.¹⁷ Bu açıdan din ve vicdan özgürlüğünün din eğitimi içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi kullanılmıştır. Bu konu ile ilgili alan yazın taranmış, konuya yakın eserler, makaleler ve diğer çalışmalar incelenmiştir. Din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi ile ilgili müstakil bir eser bulunmamaktadır. Araştırma ile doğrudan ilgili tek çalışma Demir'e ait "Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi" adlı bildiridir.¹⁸

Ayrıca DKAB (4-5-6-7-8-9-10-11-12) öğretim müfredat programları, diğer seçmeli din ders müfredatlarının ve farklı disiplinlerin müfredat programları bu konu bağlamında incelenmiş ve karşılaştırmalar yapılmıştır.

Araştırmada yararlanılan başlıca eser, makale ve diğer çalışmalar şunlar olmuştur:

Kitaplar

- Ali Fuat Başgil, "Din ve Laiklik"
- Ahmet Mumcu, "Atatürk'ün Kültür Anlayışında Vicdan ve Din Özgürlüğünün Yeri"
- Acar Tuncer, "Laiklik ve Din, Türklerde Vicdan Hürriyeti Tarihi"
- Cemal Anadol, "Türkiye' de Din ve Vicdan Hürriyeti"
- Harris, David- Donna, Gomien, "Düşünce, İnanç, Vicdan ve İfade Özgürlüğü"
- Hayrettin Karaman, "İslam'da İnsan Hakları, Din, Vicdan ve Düşünce Hürriyeti"
- Halil Altuntaş, "İslam'da Din Hürriyetinin Temelleri"
- İsmail Karagöz, "Din ve Vicdan Özgürlüğü"
- Nuran Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyetleri Bağlamında Mabetlerinin Hukuki Statüsü"
- Süleyman Ateş(Yayına Hazırlayan: Sadık Yılma), "Din ve Vicdan Özgürlüğü"
- Saffet Köse, "İslam Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti"

¹⁶Hasan Meydan, "Okulda Değerler Eğitiminin Yeri ve Değerler Eğitimi Yaklaşımları Üzerine Bir Değerlendirme", Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1/1 (2014): 95.

¹⁷Recep Kaymakcan- Hasan Meydan, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programları ve Öğretmenlerine Göre Değerler Eğitimi", *Değerler Eğitimi Dergisi* 9/21 (Haziran 2011): 49.

¹⁸Ömer Demir, "Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi", 9. Uluslararası Eğitim Araştırmaları Birliği Kongresi (Ordu, 2017).

- Servet Armağan, “Din, Vicdan Hürriyeti ve Laiklik”
- Temel Şen, “İslam’ da Fikir ve İnanç Hürriyeti”
- Tolga Şirin, Erkan Duymaz, Deniz Yıldız, “Türkiye’ de Din ve Vicdan Özgürlüğü: Sorunlar, Tespitler ve Çözüm Önerileri”
- Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi, “Osmanlı Devleti’nde Din ve Vicdan Hürriyeti”
- T. Jeremy Gunn, “Din Özgürlüğü ve Laisite ABD İle Fransa Arasında Bir Karşılaştırma”
- Yunus Vehbi Yavuz, “İslam’ da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü”
- Yalçın Toker, “Türkiye’ de Din ve Vicdan Hürriyeti”

Makaleler

- Ali Toksarı, “Din ve Vicdan Özgürlüğü Bağlamında Kitap ve Sünnete Göre Mürtede Yapılması Gereken Muamele”
- Ali İhsan Karataş, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti”
- Ali Bardakoğlu, “Osmanlı Devleti’nde Din ve Vicdan Hürriyeti”
- Ali Bardakoğlu, “Din ve Vicdan Özgürlüğü”
- Ali Bardakoğlu “İslam Kültüründe Din ve Vicdan Özgürlüğü”
- Belkıs Konan, “Osmanlı Devleti’nde Kapitülasyonlar Çerçevesinde Yabancıların Din ve Vicdan Özgürlüğü”
- Bilal Sambur, Türkiye’ de “Din Özgürlüğü, Laisizm ve Resmi İdeoloji”
- Bilal Sambur, “Din ve Vicdan Özgürlüğünün Düzenlenmesi”
- Bilal Sambur, “Din Özgürlüğü, Çoğulculuk ve Liberal Demokrasi”
- Hamza Aktan, “Kuran ve Sünnet Işığında Düşünce ve İnanç Özgürlüğü”
- Hasan Kaya, “Uluslararası İnsan Hakları Sözleşmeleri Kapsamında Din ve Vicdan Özgürlüğü:” Alevilerin Durumu”
- Hasan Yücel Başdemir, “Optimum Değerler Olarak Din ve Vicdan Özgürlüğü”
- Hasan Vural, “Anayasa’da Din ve Vicdan Özgürlüğü”
- Emine Keskiner, “Bir İnsan Hakları Meselesi Olarak Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri”
- Faruk Ermemiş, “Kur'an-ı Kerim'in Düşünce ve İnanç Özgürlüğüne Yönelik Emirleri ve Hz. Muhammed'in Uygulamaları”
- Faruk Vural, “Kuran-I Kerim Perspektifinden Düşünce ve Özgürlüğü”
- Fatih Kaya, “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında İnsan Hakları Üzerine Bir Çözümleme”

- Gülşah Köprülü, “Uluslararası Hukuk Bağlamında Din ve Vicdan Hürriyetinin Korunması”
- Hayreddin Karaman, “Din, Vicdan ve Düşünce Hürriyeti”
- İsmail Yakut, “Kuran’a Göre İnanç ve Düşünce Özgürlüğü”
- İbrahim Ö. Kaboğlu, “Din Özgürlüğü”
- Kerem Altıparmak, “Anayasa Mahkemesi ve 4+4+4: Din ve Vicdan Özgürlüğü Hanesinde Elde Var 0”
- Kutay Gökdeniz, ”Din Ve Vicdan Özgürlüğü; Padovalımarsilius’tan Modern Hukuk Devletine Kavramın İçeriği”
- Levent Köker, “Başörtüsü, Din ve Vicdan Özgürlüğü, Laiklik”
- M. Salih Yavuzer, ”Osmanlı İmparatorluğu’nda Din ve Vicdan Özgürlüğü”
- Mustafa Özden, “İslam’da İnsan ve İnanç Hürriyeti”
- Nevzat Yalçındağ ve diğerleri, “*Din ve vicdan Hürriyeti*”
- Ömer Yılmaz, Avrupa Birliği Üye Ülkelerin Ulus Anayasalarında “Din ve Vicdan Özgürlüğü”
- Ömer Demir, “Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi”
- Sulhi Dönmezler, “Din, Vicdan ve Kanaat Özgürlüğü”
- Sabahattin Nal, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü”
- Şir Muhammed Dualı, “Rusya Müslümanları Örneğinde Din ve Vicdan Özgürlüğü Sorunu”
- Turan Bilge Kuşçu, “Din Eğitiminin Hukuki Temelleri”
- Zeki Hafizoğulları, “Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Tarafı Olduğu İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesinde Laiklik, Düşünce Vicdan ve Din Hürriyeti”

Tezler

- Anakadın Gökçen Duran, “Tarihsel ve Felsefi Kökenleri Bakımından Din ve Vicdan Özgürlüğü”
- Abdulkadir Yıldız, “Uluslararası Standartlar Açısından Türk Anayasa Mahkemesi’nin Din ve Vicdan Özgürlüğüne İlişkin Kararları”
- Cemil Osmanoglu, “Orta Öğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) Öğretim Programında ve Ders Kitaplarında Çoğulculuk”
- Hande Seher Demir, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında Din ve Vicdan Hürriyeti”
- İlkay Okdemir, “Din ve Vicdan Özgürlüğü ve Laiklik Bağlamında Üniversitelerde

Türban Sorunu”

- Nurhayat Özcan, “Çalışan Kadının Din ve Vicdan Özgürlüğü”
- Turgay Cin, ”Yunanistan'da Müslüman Azınlık Açısından Din ve Vicdan Özgürlüğü”
- Serpil Saral, ”1982 Anayasası bağlamında Laiklik İlkesinin Din ve Vicdan Hürriyeti ile İlişkisi”
- Kemal Cömert, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nde ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Din ve İnanç Özgürlüğü”

DKAB öğretmenlerinin “Din Eğitiminde Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi” hakkındaki görüşlerini almak üzere nitel araştırma yöntemlerinden biri olan görüşme yöntemi¹⁹ kullanılmıştır. Nitel araştırmalar, sosyal olayların farklı birçok yanı bulunduğundan dolayı içerisinde de farklı birçok yöntemi bir arada bulundurmaktadır.²⁰ Bu nedenle araştırmayı güçlendirmek için görüşme yöntemi de kullanılmıştır. “Nitel araştırmalarda sayısal verilere ve istatistiklere daha az yer verilerek sözlü analizler ön plandadır. Bütüncül bir bakış açısı ile problemi yorumlarken derin bir kavrayışa ulaşma amacı güdülmektedir.”²¹ Görüşme formu, nitel araştırmalarda verilerin analizi için kullanılan yöntemlerden biri olan betimsel analiz yöntemi ile değerlendirilmiştir. Bilindiği üzere “Betimsel analiz, derinlemesine analiz gerektirmeyen verilerin işlenmesinde kullanılır.”²² 62 DKAB öğretmenine 5 adet açık uçlu soru yöneltilmiştir. Verilerin sonuçları araştırmanın 4. bölümünde paylaşılmıştır.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırmanın sınırlılığı, 4. bölümde yer verdiğimiz din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili görüşme formunun yalnızca “Bayburt” ilindeki DKAB öğretmenleriyle yapılmasıdır. Ayrıca araştırmada din ve vicdan özgürlüğünün siyasi ve hukuki bağlamda yapılan değerlendirmelerine ve tartışmalarına girilmemiştir.

Din ve Vicdan Özgürlüğü: Temel Kavramlar

Din ve vicdan özgürlüğü konusu içerisinde bazı kavramları barındırmaktadır. Bu

¹⁹ Zeki Karataş, “Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri”, *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* 1/1(2015): 66.

²⁰ Ferhat Yalçın, *Birlikte Yaşama Kültürü Bağlamında Kültürlerarası Etkileşimler* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2019), 59.

²¹ Karataş, “Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri”, 63-64. ; Süleyman Karacelil, “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Problemleri: Şırnak Örneği”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/24 (Temmuz Aralık 2010): 147.

²² Ali Yıldırım-Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 7. Baskı (Ankara: Seçkin, 2008), 89.

nedenle konu ile ilgili olan kavramlarında yeniden incelenmesi gerekmektedir. Çünkü din ve vicdan özgürlüğünün anlaşılabilmesi için; özgürlük, din, vicdan, insan hakları, din eğitimi ve laiklik kavramlarının bilinmesi önem arz etmektedir.

Özgürlük

Özgürlüğün en basit tanımı, her istediğini yapabilme serbestisidir.²³ Özgürlük kavramının tanımları ve algılanma biçimleri incelediğinde; özgürlük, “özgür olma durumu, bir kısıtlamaya ve şarta bağlı olmama, serbestlik, serbestî anlamına gelir. Başka bir gücün baskısı altında bulunmama, bağımsızlık ve hürriyet”²⁴ demektir. Özgürlük, “Herhangi bir kısıtlamaya, zorlamaya bağlı olmaksızın düşünme veya davranma, herhangi bir şarta bağlı olmama durumudur.”²⁵ Özgürlük, insanın arzu etmediği bir şeyi yapmaması da demektir.²⁶ O nedenle özgürlük kompleks bir kavramdır.²⁷ Özgürlük; bir toplumun ve kişinin hayatında, onu çevreleyen tüm bileşenlerle etkileşim halindedir.²⁸ Özgürlük; duygu, düşünce ve eylemleri hiçbir tereddüte yer vermeyecek şekilde hayata koyabilmektir.

Özgürlük, insanın kendini olumlu bir değişim ve yenilenme süreci içerisinde geliştirmesine aracılık etmektedir. Özgürlüğün insan üzerindeki bu etkisi elbette ki bireyden topluma yansıyacaktır. Kendini devamlı yenileyen ve değiştiren bireyler; sorgulayan, üreten ve eleştirel düşünen toplumları oluşturacaktır. “Kuvvetli toplumlar güçlerini özgürlüklerinden alırlar.”²⁹ Bu bağlamda kişisel ve toplumsal olarak da örf, adet, sanat, müzik, mantık, edebiyat, hukuk, felsefe, ilmi ve fenni gelişmeler de özgür düşünce temelli olabilecektir. Dolayısıyla özgürlük; toplumların düşünerek üretmesine olanak tanıyacaktır. Lakin bunun önünde toplumsal açıdan bazı problemlerin ortaya çıktığı görülecektir. “Kişinin engin zihin ve hayal gücünde yaşayan özgürlük, onu gerçekleştirme zamanı gelince, çoğu kez toplumsal engellemeler ile karşılaşır.”³⁰ Bu nedenle insan; içinde bulunduğu toplumun değer yargılarına, geçmişine ve kültürel değerlerine aykırı olmadan özgürlüğünü zaman zaman gözden geçirmektedir.

²³Harun Mustafa Töle, *Immanuel Kant'ta Özgürlük ve Sorumluluk İlişkisi* (Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2009), 6.

²⁴ “Özgürlük”, Lugatim.com, (Erişim:06.11.2019), <http://www.lugatim.com/s/ozgurluk>.

²⁵ “Özgürlük”, Türk Dil Kurumu, (Erişim: 06.11.2019), <https://sozluk.gov.tr/kelime=ozgurluk>.

²⁶ Rasim Özdenören, *Eşikte Duran İnsan* (İstanbul: İz Yayınları, 2015), 69.

²⁷ Faruk Vural, “Kuran’ı Kerim Perspektifinden Düşünce ve Özgürlüğü”, *EKEV Akademi Dergisi* 19/63 (2015): 72.; Elif Akgün, *Özgürlük Kavramının Felsefe Tarihindeki Gelişimi* (Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2009), 1.

²⁸Yasemin Karaman Kepenekçi, *İnsan Hakları Eğitimi* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2008), 2.

²⁹Temel Şen, *İslâm'da Fikir ve İnanç Hürriyeti* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017), 70.

³⁰Ahmet Mumcu, *Atatürk'ün Kültür Anlayışında Din ve Vicdan Özgürlüğünün Yeri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1991), 7.

Özgürlüğün varlığı, tüm inanç, fikir ve düşüncelerin bir arada yaşanması için önemli görülmektedir. "Özgürlük, farklı dini inançların bir arada barış içerisinde yaşamasını temin etmek için istenir."³¹ Bu nedenle özgürlük isteği, insanın sürekli devam eden bir arzudur. Özgürlük isteği insanın nefes alması kadar değerliken, özgürlüğün zıttı olan baskı ve zorlama ise insanların fitri olarak isyanına, toplumunun da anarşi ve kaosa sürüklenmesine neden olabilmektedir. Bu baskı ve zorlamanın ise ahlaki ve dini hiçbir karşılığı da bulunmamaktadır.³² Bu nedenledir ki 17. yüzyıl düşünürlerinden Spinoza, özgürlüğü insanın düşünerek kendi varlığının gereklerine göre bir hayat tanzim etmesi olarak görmüştür. Gerçek özgürlük, insanın kendi tabiatının zorunluluğunu bilmesi ve buna uyum sağlayabilmesidir. Sante' de özgürlüğü tek başına bir değer olarak kabul ederek insanı bir "özgürlük hali" olarak görmüştür. Bu anlamda hür olmak ihtiyacı ve isteği, şekil ve imkân değiştirerek ömür boyu devam etmektedir. Bu nedenle özgürlük kendini tanımak ve fark edebilmektir. İnsan, kendini tanıma farkındalığına ulaştınca özgürlük bilincini kavrayabilecektir.³³

Hür olmak; kendini fark edebilme, iyi ve kötü, doğru ve yanlış arasında tercih yapabilme iradesidir. İyilik ve kötülük, hür olmanın bir sonucudur.³⁴ Bu açıdan hür olabilmek insanı ruhsal ve ahlaki olarak da olumlu yönde etkilemektedir. "Hürriyet olmadan insanın hem ruh yüceliğine hem de ahlaki olgunluğa erişebilmesi mümkün değildir."³⁵ Hür olmanın sonucu olarak elde edilen olgunluk ise insana sadece istediğini yapabilme değil, istemediği şeyi yapmama iradesini de kazandırmaktadır.

Özgürlük Alanları

Özgürlük, sadece dini ve vicdani bağlamda değil, aslında her alanla ilgili ve ilişkilidir. Özgürlük; sanatta, düşüncede, ifadede, inançta, siyasette, sosyal yaşamda, edebiyatta ve insanı ilgilendiren diğer tüm alanlarla ilişkilidir. Bu nedenle özgürlük alanlarının hiç birisi birbirinden bağımsız değildir. Herhangi bir özgürlük alanında yaşanan olumsuz ya da olumlu bir gelişme diğer alanları da etkilemektedir. Örneğin, insanın yaşama özgürlüğü içerisinde, din özgürlüğü de bulunmaktadır. Din özgürlüğü beraberinde yaşama özgürlüğünü ve inanç özgürlüğünü de getirmektedir. Bu anlamda özgürlük bütüncül bir olgu olarak karşımıza

³¹Hasan Yücel Başdemir, "İslâm ve Özgürlük: Negatifçi ve Pozitifçi Yaklaşımlar", *Liberal Düşünce* 18 (Kış-Bahar 2013): 54.

³²Harun Şahin, "Sizin Dininiz Size, Benim Dinim Banadır" (Kur'an: 109/6) Uyumlu Bir Dünya İnşası Bağlamında Kur'an'da Dînî Tolerans Örnekleri", *International Journal of Science Culture and Sport* (2015): 547.

³³ M. Kazım Arıcan, "Spinoza'nın Hürriyet Anlayışı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2000): 412.

³⁴ Ahmet Akbulut, "Allah'ın Takdiri ve Kulun Tedbiri": 140.

³⁵ Abdülbaki Güneş, "Kuran Işığında Düşünce İnanç ve İfade Hürriyeti", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Mart 2005): 2.

çıkılmaktadır. Bu bütüncül yapının tahrip olması ise özgürlüğün eksik olmasına neden olacaktır.

Araştırma, din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü ile sınırlandırıldığından dolayı diğer özgürlük alanları ile ilgili olduğu tarafları çalışmaya alınmayacaktır. Din ve vicdan özgürlüğünde özgürlük alanları; düşünce ve ifade özgürlüğü ile inanç özgürlüğünü içerdiğinden bu özgürlüklere değinilecektir.

Düşünce ve ifade özgürlüğü.

Özgür olabilme ilk olarak düşünce ile başlamaktadır. İnsan düşünebildiği oranda özgür kararlar, eylemler ve fikirler üretmektedir. Spinoza, insanın hür olmasını aklını kullanabilmesi olarak görmüştür.³⁶ Descartes ise düşünmeyi var olmanın koşulu saymıştır. Bu nedenle özgürlüklerin temelini, düşünce özgürlüğü olduğu söylenebilir.³⁷ Çünkü düşünce özgürlüğü, farklı birçok özgürlüğü de içine alan bir yelpaze³⁸ gibidir. Düşünce özgürlüğü, “insanın serbestçe düşünce ve bilgilere ulaşabilmesi, edindiği düşünce ve kanaatlerden dolayı kınanmaması ve bunları tek başına ya da başkalarıyla birlikte çeşitli yollardan serbestçe açıklayabilmesi, savunabilmesi, başkalarına aktarabilmesi ve yayabilmesi” demektir.³⁹ Bu bağlamda tüm hayatın anlamını kavramak için vardır. “Düşünme özgürlüğü hayatın anlamını kavramada gerekli olan bir araçtır.”⁴⁰ “Düşünce özgürlüğü kişinin hiç bir engele maruz kalmadan bilgi edinmesi, edindiği bilgiler sonucu bir kanaate varması ve kendi düşünceleri sebebiyle kınanmaması, düşüncelerini yayabilmesi olarak nitelendirilebilir.”⁴¹ O nedenle “Düşünce bir oluşumdur, hadisedir harekettir, bitmemişliktir. Ne denli soyut, biçimsel olursa olsun, yaşantıdır, yaşanandır.”⁴²

İnsan, düşüncesini ayıplanma korkusu olmadan söyleyebilirse özgür olduğu ifade edilebilir. İnsanın kendine karşı güveni, özgür olduğu hissi ile artabilir. Bilmek ve bildiğini ifade etmek kendine güven duymaktan geçmektedir. Bu güven duygusu düşündüğünü özgürce söyleyebilmekten ve başkalarının düşüncelerini de önemsemekten geçmektedir. İnsanın düşünebilmesi için önce önyargılarından sıyrılması ve tarafsız bir bakış açısıyla, kendine ve etrafına bakması gerekmektedir. Bu bakış açısı; okuyarak, araştırarak kendi düşüncelerini

³⁶ Arıcan, “Spinoza’ nın Hürriyet Anlayışı”, 12.

³⁷ Faruk Vural, “Kuran’ ı Kerim Perspektifinden Düşünce Özgürlüğü”, *EKEV Akademi Dergisi*, 19/63 (2015): 72.

³⁸ Seda Orbay, “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Hukukunda Düşünce Özgürlüğünün Kapsamı ve Sınırları” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 67/1 (2018): 23.

³⁹ Bülent Tanör, *Türkiye’ nin İnsan Hakları Sorunu*, 4.Baskı (İstanbul: BDS Yayınları: 1994): 59.

⁴⁰ Mustafa Yıldırım, “Düşünce Özgürlüğü Üzerine”, 191.

⁴¹ Hasan Tosun, *Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği’nde Din ve İnanç Özgürlüğü ve Laiklik Anlayışı* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi 2010), 78.

⁴² Ahmet İnam, “Bin yıllık Hüzün İnsanın Düşünme Serüveni Üstüne Bir Yorum”, 5.

özgürce ortaya koyarak var olabilir. Aynı zamanda bu bakış açısı, bir başkasının fikir ve düşüncelerini olduğu gibi kabul ya da reddetme olarak görülmemektedir.

Düşünce ve fikir özgürlüğü; sözün dışında bazen yazılan bir roman, hikâye, makale, deneme, söylenen şarkı, şiir, yapılan resim, heykel, sahne alan bir sinema, tiyatro veya çekilen belgeselde de olabilmektedir. Bunun sonucunda ise ortaya çıkan fikirlerin eleştirel bir bakış açısıyla ve özgür bir tartışma ortamda ele alınması gerekmektedir. Düşünce ve ifade özgürlüğü kısıtlandığında ise yerini taassuba ve önyargıya bırakacaktır. Bu minvalde insanların; kalp ve zihin ikliminden geçenleri dile dökülebilmeleri için düşüncelerini özgürce açıklanabileceği bir ortamın olması gerekmektedir.⁴³ Düşünmek bu nedenle tek boyutlu değildir. Çünkü düşünme faaliyeti ve üretimi; içinde bulunan ortamdan ve ifade edilecek düşüncenin özgürlüğünden de etkilenmektedir. Düşünce özgürlüğü için ifade edilecek düşüncenin de bu nedenle özgür olması gerekmektedir. İçinde bulunan ortamın düşünce ve ifade özgürlüğüne karşı geliştireceği olumlu tutum ve davranışlar o toplumu oluşturan farklı din, dil, ırk ve fikirlerin özgürce yaşamasına da katkı sunmaktadır. Bu açıdan düşünce ve ifade özgürlüğü, düşünceye saygıdan hareketle çoğulculuk ve hoşgörünün de bir gereği olarak görülmektedir.⁴⁴ Düşünce özgürlüğü çoğulcu bir anlayışla toplumsal hassasiyetlere dikkat edilerek, başkasının hakkını ihlale sebep olmamalıdır. Toplumsal hassasiyet noktalarından birisi de din temelli düşünce ve ifade özgürlüğüdür. Din temelli ifadesinden kastedilen, dine olumlu ya da olumsuz yaklaşan düşüncelerin varlığının bulunduğunu ifade etmektir. Bu nedenle düşünce ve ifade özgürlüğünün dayandığı kaynaklardan biri olarak din, çoğulcu toplumların toplumsal hassasiyet noktalarından biri olarak düşünülmektedir.

İnanç Özgürlüğü.

İnanç özgürlüğü, bireylerin istediği dine, felsefeye ve ideolojiye inanarak iman etmelerini ifade etmektedir.⁴⁵ “Din özgürlüğü (religious liberty)”, kişinin aşkın ve mutlak varlığa ilişkin inanç, inançsızlık ya da bir dini benimseme arasında seçim yapma ve bu inanca bağlı davranışları bir baskı ve engelleme olmadan kendi iradesiyle özgürce bireysel veya topluluk içinde gerçekleştirebilmesidir.”⁴⁶ Aynı zamanda inanç özgürlüğü; hiçbir müdahale

⁴³Bülent Yılmaz-Ayşegül Kaşıkçı Çam, “İlköğretim Öğrencilerinin Düşünce Özgürlüğüne İlişkin Tutumları”, 15.;Kadriye Şafak Tanır, İfade Özgürlüğü ve Nefret Söylemi Dilemması: Türk Medyasında Queer Teoriyi İfade Özgürlüğü ve Nefret Söylemi İkilemiyle Okumak (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), 13.

⁴⁴Cengiz Gül-Seher Çakan, “AİHM kararları Işığında Nefret, Şiddet ve Müstehcen İçerikli Söylemler Bakımından İfade Özgürlüğünün Sınırlandırılması”, *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 13/1 (2018): 368.

⁴⁵Şen, İslam’da Fikir ve İnanç Hürriyeti, 41.

⁴⁶Recep Ardoğan, “Kuran Açısından Din Hürriyetinin Temelleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 21

ve hakaret olmadan inandığı dinin gereklerini yapabilmektir.⁴⁷ Çünkü inanç hürriyeti, insan hürriyetinin en önemli gerekliliklerinden birisidir.⁴⁸ Bu hak içerisinde inanma özgürlüğü ile birlikte; inançlarının gerektirdiği ibadet, tören ve ayinleri yapabilme, öğretebilme ve yayabilme hakları da bulunmaktadır. Çünkü inanç özgürlüğü, aynı zamanda vicdani bir özgürlük hakkıdır.⁴⁹ “Şu halde din hürriyeti yahut herhangi bir dinin akidelerine inanıp bağlanma hakkı, vicdan hürriyetinin bir nevi ve hususi bir şeklidir.”⁵⁰

Din ve Vicdan Özgürlüğü

Din ve vicdan özgürlüğü, her insanın en temel insan haklarından birisidir. Din ve vicdan hürriyeti, insanın kişiliği ile bütünleşmiş olduğundan ötürü bu hürriyet insanın olmazsa olmaz, vazgeçilemez, devredilemez birinci hakkıdır.⁵¹ Din ve vicdan özgürlüğü; insanlara istedikleri dini ve vicdani kanaati seçme, seçtikleri din ve felsefenin gereklerini hiç bir baskıya maruz kalmadan serbestçe uygulayabilme, inandıkları din hakkında eğitim alabilme, telkin etme ve örgütlenme hakkı vermektedir.⁵² Hangi açıdan olursa olsun bireyin doğru olduğuna inandığını tercih etme özgürlüğü olan kanaat özgürlüğü, din ve ahlak alanını ilgilendirdiğinde din ve vicdan özgürlüğü adını almaktadır.

Din ve vicdan özgürlüğü, din özgürlüğünü ve vicdan özgürlüğünü bir arada barındırmaktadır.⁵³ Ancak vicdan özgürlüğü din özgürlüğünden daha geniştir ve yalnız dini değil, aynı zamanda herhangi bir siyasi, iktisadi veya felsefi akide ve kanaat serbestliğini ifade eder. Bu nedenle din hürriyeti yahut herhangi bir dinin akidelerine bağlanma hakkı, vicdan hürriyetinin bir çeşidi ve hususi bir şeklidir.⁵⁴

Din ve vicdan özgürlüğü çoğunlukçu değil, çoğulcu bir anlayıştan beslenmektedir. Tek bir fikir ve düşünce bile kalabalıklar içinde yok olup erimemekte, tüm farklılıklara söz hakkı verilmektedir. Din ve vicdan hürriyeti, hür ve bağımsız vicdanların oluşturduğu topluluklarda var olmaktadır. Vicdani hür nesiller; geleceğe aydınlık, özgürlüklere kıymet veren, empati

(2013): 308.

⁴⁷Tosun, Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği’nde Din ve İnanç Özgürlüğü ve Laiklik Anlayışı, 72.

⁴⁸Mustafa Çiftçi, İnanç ve Fikir Hürriyeti Bağlamında Kuran’ı Kerim’ de Cihad Olgusu (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005), 47.

⁴⁹Tosun, Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği’nde Din ve İnanç Özgürlüğü ve Laiklik Anlayışı, 73.; Ergin Sertel, Laiklik ve Türkiye’ de Laiklik Sorunu (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2009), 31.

⁵⁰Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik* (İstanbul: Yağmur Yayınları, 1962), 98.

⁵¹Ali Toksarı, “Din ve Vicdan Özgürlüğü Bağlamında Kitap ve Sünnete göre Mürtede Yapılması Gereken Müdahale”, *Bilimname* 19/2 (2010): 49.

⁵²Belkıs Konan, “Osmanlı Devleti’nde Kapitülasyonlar Çerçevesinde Din ve Vicdan Özgürlüğü” *AÜHFD*, 57/1 (2008): 170.

⁵³Anakadın Gökçen Duran, Tarihsel ve Felsefi Kökenleri Bakımından Din ve Vicdan Özgürlüğü (Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi), 33.

⁵⁴Başgil, *Din ve Laiklik*, 104.

yeteneği gelişmiş, saygılı ve ileri demokrasiyle bezenmiş bir atmosferde her alanda gelişerek yoluna devam edebilecektir. Bu nedenle din ve vicdan özgürlüğü ile medeni ve çağdaş olmak yan yana zikredilmektedir. “Din ve vicdan hürriyeti, bugün çağdaşlığın ve medeniyetin en önemli simgesini ve insan haklarının kaçınılmaz kuralları arasındadır.”⁵⁵ Oluşan fiili çeşitliliğin hoşgörü ile geliştirilmesinde, din ve vicdan özgürlüğünün olumlu bir etken olduğu görülmektedir.⁵⁶

Herkesin aynı şeyleri benimsediği bir yerde farklı düşünceler, farklı inanışlar ve sözler bir başkaldırı olarak değerlendirilebilmektedir. Bu nedenle farklılıkların nüfus ettiği yerlerde hoş görmek ve saygı göstermek bir gerekliliktir. Gerek şahsi gerek toplumsal açıdan bu gereklilikleri kazanmamız din ve vicdan özgürlüğü için kaçınılmaz bir durumdur.

Din.

Din, iman ve ibadetler ile kutsalla ilişki halinde olma durumudur. Din, aşkın bir varlık ile bu aşkın varlığa bağlanan insanın bilişsel, fiziksel ve duygusal iletişimi demektir.⁵⁷ Bu nedenle; ilk medeniyet eserleri, medeni duygular ve düşünceler dini inançlardan doğmuştur.⁵⁸

Din, akıl sahibi insanları kendi irade ve istekleri ile dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştırmayı amaçlayan kurallar bütünüdür. Din duygusu aynı zamanda insan fitratının da temel özelliklerinden birisidir. İnsanın bu inanca ulaşmak içinse bazı kabiliyet ve imkânlarla sahip olması gerekmektedir.⁵⁹

İslam öğretisine göre din; Hz. Âdem’den bu yana insanoğlu ile var olan bir olgudur. Din, insanın hayatına dokunarak yaratılışı anlatmakta ve ona anlam kazandırmayı amaçlamaktadır. “Din hayatın nihai anlamını öğretmek, varoluşun daha geniş açılı tahlilini yapmak için vardır.”⁶⁰ Din duygusu, ibadet, inanç, ahlak, eğitim ve hayata yansımaları ile insanı bütüncül bir şekilde kavrar ve hayatının her alanına nüfus eder. Din, sadece bir iman ve yalın bir bağlanmadan ibaret değildir; aynı zamanda ahlak ve ibadettir, dua ve yakarma, eğitim ve öğretim, yayın neşretme ve telkindir.⁶¹

Din, inanma duygusu ile yaratılan insanın aşkın bir tek varlığa, Tevhit inancına tabi

⁵⁵Faruk Ermemiş, “Kuran-ı Kerim’in Düşünce ve İnanç Özgürlüğüne Yönelik Emirleri ve Hz. Muhammed’in Uygulamaları”, Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2/1 (2018): 20-35.

⁵⁶Kadir Canatan, “Avrupa Topluluklarında Çokkültürcülük: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 2/6 (2009): 95

⁵⁷ Abbas Çelik, *Din Eğitimi* (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2013), 34.

⁵⁸ Başgil, 22.

⁵⁹ Musa Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2007), 39.

⁶⁰ Bardakoğlu, *İslâm Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme* (İstanbul: KURAMER, 2019), 58.

⁶¹ Başgil, *Din ve Laiklik*, 95.

olması onu hayatındaki ikiliklerden de uzak tutacaktır. ”İnsanın dini kendi özgürlüğünü sınırladığı şeydir. Bu nedenle İslam dininde Tevhit inancı; zihinsel, duygusal ve inanç boyutunda özgürlüğün sembolü gibi görünmektedir. Tevhit, zihnin, duyguların, isteklerin, bağlılığın özgürlük dengesidir.”⁶² Tevhit inancının özünde de özgür düşünce, fikirlerini hür bir şekilde sunma ve cüz-i iradeyle baskı ve zorlama olmadan Rabbini birleme yok mudur?

Allah’ın insana emanet olarak verdiği farklı sorumluluklar vardır. (el-Ahzab, 33/72). Bu sorumluluklardan biri ise din duygusudur. Din, insanın irade ve sorumluluk bilinciyle hareket ederek karşısına çıkan tercihlere de dinin yol göstericiliği ile yaklaşmaktır. (el-Bakara, 2/185). Dinin insana yol gösterdiği alanlardan birisi de ibadetlerdir. Çünkü din aynı zamanda inanarak Allah’a ibadet etmektir. Dini ritüeller insan hayatının düzene girmesine katkı sunarken; din ibadetler ile insanı Allah’a yakınlaştırmaktadır.

Din, emir ve yasaklar ile insan iradesinin alacağı kararları tekrar gözden geçirmesini istemektedir. Çünkü dinde emir ve yasakların insan için varlığı; bireysel ve toplumsal huzur, barış ve güven ortamının tanzim edilmesi içindir. Bu nedenle Kur’an-ı Kerim iyiliği emredip, kötülükten men etmiştir (Al-i İmran 3/104). Kur’an-ı Kerim’in, kötülüğü en güzel şekilde savanın düşmandan sıcacık bir dosta dönüşebileceğini belirtmiştir (el-Fussilet, 41/34). Çünkü samimiyet ve içtenlikle yapılan her hareket kalbi yumuşatacak ve birlikte barış içerisinde yaşamaya katkı sunacaktır. Bunu zorlama ile yapmak ise insanın kalbini değiştirmeyecek, fikir ve düşüncelerine bir baskı olmaktan öteye gitmeyecektir.

Din; içerisinde sadece emir ve yasakları barındırmamaktadır. Çünkü din; eğitimidir, aldığı eğitimle de insanın kendini ve çevresini güzelleştirmesidir. Bu açıdan Kur’an-ı Kerim, eğitim ve öğretim alanında da insana yol gösterici olmuştur. Bu nedenle de insanın; özgürlüklere saygı duymasını (el-Enam, 6/108; Al-i İmran 3/18), zorbalıktan uzak durmasını (el-Nahl, 16/90), iyilik yapmasını (el-Bakara, 2/44), samimi olmasını (el-Nisa, 4/146), adil olmasını (Al-i İmran3/18), cömert olmasını (el-İsra, 17/29), doğru sözlü olmasını (et-Tevbe, 9/119), iftira atmamasını (el-Ahzab, 33/58), hoşgörülü olmasını (el-Araf, 7/199), merhametli olmasını (el-Beled, 90/17) ve sabırlı olmasını (eş-Şura, 42/42-43) istemiştir.

Din aynı zamanda duadır; Yaratana samimi ve içten olabilmektir. Din, dua ile insanın aklını ve iradesini bütünüyle kuşatarak onaran ve yenileyen güçlü bir kuvvettir.

Din ve ahlak ise birbirine sıkı sıkıya bağlı iki kaynaktır. Ahlak dinin içinden beslenir. Dinin özüdür. Dinin istediği, ahlaklı bir insan olmamızdır. Ahlakta, vicdanda kaynağını

⁶² Demir, “Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi”, 108.

dinden alır.⁶³ “Din fertleri mukaddes duygu, ortak şuur ve vicdan etrafında birleştiren bir amil olduğu gibi toplumları yükselten, onların gelişmesini sağlayan bir kurumdur. Din aynı zamanda ahlaki bir müessese olarak insanlara yön veren, kişiyi içten kuşatan, kucaklayan ve yönlendiren bir disiplindir. Dinin zayıflaması bu anlamda ahlaki ve hukuki suçların artmasına ve anarşizme yol açabilir. Çünkü din olmayınca ahlak için yaptırım gücü kalmaz.”⁶⁴ Ahlak; din ile bütünleştiğinde dinin bir parçası olarak insan yaşamına katkı sunmaktadır. “Din, ahlaka güç ve manevi temel kazandırır.”⁶⁵ Bu sebeple din, insanı disipline eden aynı zamanda manevi olarak da ayakta tutan en önemli güçtür. İnsan, dinin koyduğu kurallar neticesinde; kişisel, toplumsal ve ahlaki olarak yapması ve yapmaması gerekenleri idrak eder, kendini her anlamda frenlemeye çalışır. Din ve ahlak bir bütün olarak insan hayatına aksederse günah-sevap dengesinin dışında insana salih davranışlar işleme bilinci kazandırabilir.⁶⁶ İnsanın din ile olumlu ilişkisi sonucunda ahlaki olarak ortaya konan davranışlar insanın iç dünyasında yaşadığı huzurunda bir tezahürüdür. Fakat insanın içindeki ahlaki değerler ile dinin yaşanan değerleri arasında bütünlük sağlanmazsa; insanın kendini gerçekleştirmesinde dinin olumlu katkısı kaybolabilir.⁶⁷

Din; aynı sevinç, üzüntü, kaygı, pişmanlık ve hayallerle bireysel ve toplumsal anlamda akla gelebilecek tüm sahalarda insan hayatına yön vermektedir. Din, insanın hayatının her anında; ötekinin hakkına saygı duyma, kendi dininden, mezhebinden, dünyasından veya düşüncesinden olmasa bile ona da özgürlük hakkı tanıma sorumluluğunu da bireye sunmaktadır. Aksi halde dünya; hep kendi düşüncesini doğru kabul eden ve birbirine yaşama hakkı tanımayan, ahlaki sorunları had safhada insanların oluşturduğu yaşanması güç bir yer haline gelebilir.

Vicdan.

“Sözlükte bulmak, zenginleşmek, sevmek, üzülmek, öfkelenmek anlamlarındaki vecd kökünden masdar olan vicdan ve aynı kökten vücûdân, cide gibi kelimeler “bolluk, rahatlık, zenginlik”, vecd ise “üzüntü”, ayrıca “sevgi” manasına gelir.”⁶⁸

⁶³Ünal Kılıç, “Hz. Peygamber’in Ahlâk’ı ve Güzel Ahlâka Verdiği Önem”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2009): 89.

⁶⁴Günay Tümer, “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9: 317.

⁶⁵Bardakoğlu, İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme, 44.

⁶⁶Kant, *Eğitim Üzerine*, Türkçesi: S. Emre Bekman, 3. Baskı (İstanbul, İz Yayıncılık), 72.

⁶⁷Öznur Özdoğan, “Kendini Gerçekleştirme Açısından İnsan Din İlişkisi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (Ağustos 1997): 360.

⁶⁸Osman Demir, “Vicdan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43: 100.

Vicdan kavramını tek bir tanıma indirgemek, ortak bir tanım yapmak imkânsız görünmektedir. Din gibi geniş bir alanda değerlendirilen vicdan kavramı için farklı ve fazla sayıda tanım bulunmaktadır. Vicdanın çok değişik tanımlarının olmasına neden, her düşünürün kendi düşünce sistemi içerisinde ona farklı bir yer vermiş olmasıdır.⁶⁹ Vicdan, batıdan çevrilen ahlaki eserlerde “moral consciousness” yani “Ahlaki bilinç”⁷⁰ anlamına gelecek şekilde çevrilmiştir. Vicdan; “İnsanın içindeki yasalar bütünü, diğer bir deyişle eylemlerimizin bu yasalara tatbik edilmiş hali⁷¹, Tanrı’nın sesi⁷² ve daha çok kişinin kendisinin farkında olması şeklinde tanımlanmış ve “ahlaki farkındalık”⁷³ kavramıyla bağdaştırılmıştır.

Vicdan, insanın içinde ona iyi ve kötüyü söyleyen bazen duymadığımız, bazen de duymak istemediğimiz iç sesimizdir. Vicdan, insanın iç dünyasıyla muhasebesidir. Yaşanılan bu iç muhasebenin denetimi ise akıl ve hislerle olmaktadır. “Vicdan zihinde biriken bilgisel ve duygusal edimlerin etkileşimi sonucunda ani bir zihin olayı olarak meydana gelerek bir eylemin iyiliğine veya kötülüğüne ilişkin bir kanaat olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kanaatin sahil bir ahlaki değer ifade etmesi için akıl yürütme ve duyusal tecrübeyle denetlenmesi gerekmektedir.”⁷⁴ Buna göre vicdan, zihni ve hissi olarak insanı denetleyerek eylemlerinde de olumlu bir katkı ortaya koymaya çalışmaktadır. Zihin, his ve iradenin birbiri arasında sıkıca birleşmesi ve kaynaşması sonucunda da vicdan oluşur.⁷⁵ Vicdan kavramı, İslam kültür geleneğinde “vicdaniyyat” kelimesi olarak karşılık bulmuştur. Vicdan kavramını ilk işleyen Müslüman düşünür Cahız’dır.⁷⁶ Farabi’ye göre vicdan insanın tıpkı zihin gibi temyiz etme kuvvetidir. Kınalızade, temel erdemler olarak; hikmet, adalet, iffet ve şecaati göstererek vicdanın yaratılışa uygun kullanılmasına dikkat çekmiştir.⁷⁷ O’na göre vicdanın doğru bir şekilde harekete geçmesi için temel erdemlerin kişilerde yaşamasi, yeşermesi ve yerleşmesi gerekir. Hikmeti bilen, adil, iffetli, her işte korkaklık duymadan cesaretle doğruya ulaşan insanlar vicdanının sesini dinleyen insanlardır. Öyleyse vicdanın temel erdemleri insanları iyiye, doğruya götürmektedir. İyiye, doğruyu, hikmeti, adaleti, iffeti ve cesareti temel alan

⁶⁹ Zübeyr Saltuklu, *Vicdan* (Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2017), 13.

⁷⁰ Ömer Türker, “Hanefi Usul Geleneğinde Vicdaniyyat Kavramı” *İslam Düşüncesinde Vicdan Kavramı*, ed. Yunus Cengiz-Selime Çınar (Ankara: İLEM kitaplığı Nobel Yayınları, 2016), 31.

⁷¹ Kant, *Eğitim Üzerine*, trc. S. Emre Bekman, 3.Baskı (İstanbul: İz yayıncılık, 2018), 73.

⁷² Mehmet Aydın, *Tanrı- Ahlak İlişkisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 192.

⁷³ Şengül Çelik, “Batı Felsefesi Tarihinde Genel Hatlarıyla Vicdan” *İslam Düşüncesinde Vicdan Kavramı*, ed. Yunus Cengiz-Selime Çınar (Ankara: İLEM kitaplığı Nobel Yayınları, 2016) 93.

⁷⁴ Yunus Cengiz, “Câhız’ın Düşüncesinde Vicdanın Gerçekleşim Seyri ve Denetlenmesi” *İslam Düşüncesinde Vicdan Kavramı*, ed. Yunus Cengiz-Selime Çınar (Ankara: İLEM kitaplığı Nobel Yayınları, 2016), 133.

⁷⁵ Saltuklu, *Vicdan*, 54.

⁷⁶ Cengiz, “Câhız’ın Düşüncesinde Vicdanın Gerçekleşim Seyri ve Denetlenmesi”, 108.

⁷⁷ Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlak-ı Alai* (Ankara: Fecr Yayınları, 2017), 87.

bireylerin oluşturduğu toplumlarda vicdani hürriyetlerin yaşanması da tabii bir durum olarak görülmektedir. Vicdan Allah'ın insana verdiği bir nimet, iç görü ve kuvvettir. Vicdan; sorumlulukta, iyi ve kötü eylemlerde, sevinç ve hüznlerde ise insanı yönlendirmektedir. “İnsan ruhu sayesinde iyiliği ve kötülüğü tanır ve ayırt eder. İyiliği ve kötülüğü tanımaya ve ayırt etmeye yarayan bir prensip olması itibariyle, ruh şuur yahut vicdan adı alır ki bu da his, akıl ve irade melekeleri şeklinde tecelli eder.”⁷⁸ Dolayısıyla insanın iyiye ya da kötüye yönelimleri bir realitedir. İnsanın iyiye yönelimlerini arttırmak, kötüye yönelimlerini ise en aza indirmek ahlaklı bir birey olma yolunda izlenecek adımlar olmalıdır. İnsanın iyiliğe yönelme gücü bu bağlamda vicdan olarak değerlendirilebilir.⁷⁹

Vicdan kavramı; insanın düşünce, hayal, akıl, irade, yaş, hayat biçimleri, duygu ve zihinsel farklılıklarına göre değişiklik göstermektedir. Vicdan kavramının farklı yorumları, sabit ve ortak bir bakış açısıyla değerlendirilememesi de vicdanın zamana, mekâna, uluslara, bireylere göre değişim göstermesinden kaynaklanmaktadır.⁸⁰ Vicdan bireyin yaşamındaki farklı dönemlerinden de etkilenmektedir. İçsel ve dışsal olarak yaşanan olaylar bireyin vicdanında farklılıklara sebep olmaktadır. Bireyin beynini etkileyen bir hastalık ya da farklı sebepler, kişiyi etkileyerek problemlili bir vicdan yapısı ortaya koymaktadır. Örneğin; delilerin ve alkollülerin vicdanlarının bu anlamda sağlıklı çalışmadığı ifade edilebilir. Vicdanın ulustan ulusa farklılık gösteren bir değişimi de söz konusudur. Örneğin kan davalarına bakış ve insan hakları konusunda ki tutumlar her ülke için aynı şeyi ifade etmemektedir. Yaşanan olumlu ya da olumsuz tüm değişimlere rağmen vicdan ise, bireye yol gösteren ve davranışlarına da dikkat etmesini sağlayan önemli bir etkidir. Vicdanın değişimler göstermesi, aslında aynı ilkenin farklı uygulamalarından ileri gelmektedir.⁸¹ Vicdan, insanın hayatta tutunduğu güçlü bir mekanizma olurken, bir temel üstünde bulunmaktadır. Fakat temelin değişimi vicdanda da farklılaşmalara neden olmaktadır. Bu durum vicdanın zaman içerisinde belli bir düzen dâhilinde olmayan çok hızlı ve güçlü değişimler yaşamasına sebep olmuştur. Çağlar içerisinde yaşanan gelenek ve göreneklerin değişimleri, dini yenilikler, Fransız ve Türk İnkılapları da vicdanın hızlı ve güçlü başkalaşım geçirdiğine örnek olarak verilebilir.⁸²

Vicdanın içselleşmesi ile insan, bağımsız bir vicdana kavuşabilir. Bu şekilde insan kendini, içinde bulunduğu toplum yapısında özerk ve değerli hisseder. Birey, kendi davranış

⁷⁸Başgil, *Din ve Laiklik*, 44.

⁷⁹Cafer Sadık Yaran, “Kınalızâde'nin Nefs Teorisi ve Erdem Etiği”, *Uluslararası Kınalızâde Ailesi Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014), 227.

⁸⁰Saltuklu, *Vicdan*, 84.

⁸¹Saltuklu, *Vicdan*, 89.

⁸²Saltuklu, *Vicdan*, 93.

kurallarını kendi içinde arayan iyi ve kötü şeklindeki tüm yargıların kaynağını vicdanı olarak belirler.⁸³ Vicdanın içselleşebilmesi ise; vicdanın eğitilebilir ve öğretilabilir bir yanı olduğunu da göstermektedir. Objektif bir içeriğe sahip olmayan vicdan kavramının; bireylerin alacakları eğitim ve öğretim ile daha içselleştirebilir bir hal alacağı öngörülmektedir.

Laiklik

Laiklik, kavram olarak Fransız İhtilali ile insan hayatına girmiştir.⁸⁴ Din kaynaklı savaşlardan ciddi anlamda etkilenmiş Avrupa, din ile devletin bağlarını kopararak yeni bir dünya düzeni ortaya koymaya çalışmıştır. Skolastik düşüncenin, kilisenin baskıcı ve zorba yaklaşımına karşı bu şekilde bir kırılma noktası yaşamıştır. Bu durum da laiklik kavramının doğmasına sebep olmuştur. “Laik kelimesi Türkçe’ye Fransızca’dan geçmiştir. Esasen Yunanca olan kelime, Laikos sıfatından türetilmiştir. Laikliğin türetildiği Laikos kelimesi, din adamı sınıfına mensup olmayanlar anlamına gelir.”⁸⁵ Laiklik, “Devlet ile din işlerinin ayrılığı, devletin, din ve vicdan özgürlüğünün gerçekleşmesi bakımından yansız olması, laisizm”⁸⁶ de demektir. Laiklik çoğulculuk da demektir.⁸⁷ “Geniş anlamda laiklik, herkesin din ve vicdan özgürlüğüne sahip olması ve dindar olanlarla dindar olmayanlara müsamaha gösterilerek, hiç kimsenin iç dünyasına karışmamaktır.”⁸⁸ Laiklik, içerisinde çoğulcu bir yapı taşıdığından evrensel olduğu söylenebilmektedir. Küreselleşen dünyada ise laiklik; sosyal, hukuki, siyasi ve diğer alanlarda elzem olarak görülmektedir.

Laiklik kavramı yerine iki farklı kavram kullanılmıştır. Bu kavramlardan biri dini ötekileştirme amacı olarak laiklik yerine kullanılan laisizm kavramıdır. Fakat laiklik ve laisizm bu anlamda birbirinden farklıdır. Laisizm, dine hiçbir şekilde yaşama hakkı tanımamakta, farklı dini ve mezhepsel görüşleri kabul etmemektedir.⁸⁹ Laisizm, keskin ve ateist bir fikre daha yaklaşıp bir düşüncedir. “Laisizm ise, din ve toplum ayrılığını hedefleyen, homojen bir toplum yapmayı amaçlamaktadır. Laisizmde dini ya da seküler herhangi bir ideoloji adına toplumu homojenleştirmek tehlikesi her zaman vardır.”⁹⁰ “Laisizm, din ve dini olan her şeye karşı ve din ile kavgalı bir ilişkiye sahiptir. Dine karşı bu bakışından dolayı

⁸³Saltuklu, *Vicdan*, 92.

⁸⁴Ergin Sertel, *Laiklik ve Türkiye’ de Laiklik Sorunu*, (Yüksek lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2009), 11.

⁸⁵Emine Altunay Şam, “Türk Tarihi Boyunca Laikliğin Aşamaları ve Atatürk Laikliği” *Türk Dünyası* Araştırmaları 144 (2003):47.; Serpil Saral, 1982 Anayasası Bağlamında Laiklik İlkesinin Din ve Vicdan Hürriyeti İle İlişkisi (Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2009), 1.

⁸⁶“Laiklik”, <https://sozluk.gov.tr/>, erişim: 18.02.2020.

⁸⁷Sami Selçuk, “Laiklik”, 622.

⁸⁸Duran, Tarihsel ve Felsefi Kökenleri Bakımından Din ve Vicdan Özgürlüğü, 48.

⁸⁹Demir, “Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi”, 122.; Mehmet Kahraman, “Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye’de Laiklik”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/9 (2018): 60.

⁹⁰Bilal Sambur, “Din Özgürlüğü, Çoğulculuk ve Liberal Demokrasi”, *Liberal Düşünce* 15/63 (2011): 12.

felsefî olarak ateizme yakın bir ideolojidir.”⁹¹ Laisizm, dinin toplum hayatının mümkün olan bütün sahalarından devlet gücü kullanarak uzaklaştırılması ve kontrol altında tutulması öngören katı bir ideolojidir.⁹² Laiklik yerine kullanılan kavramlardan diğeri ise sekülerleşmedir. Bugün laiklik kavramı sekülerizm ile hayattan din ile ilgili her şeyi çıkarmak olarak da anlaşılmaktadır.⁹³ Sekülerleşme ile bir kabul edilen laiklik belki de bu kavramın içeriği nedeniyle özellikle zamanımızda yanlış anlaşılmaktadır. “Seküler kavramı öncelikle insanların inançlarına, dinlerine, dinsel olanın buharlaşmasına, dinin paranteze alınmasına atıfta bulunurken, laikliğin böyle bir hedefi yoktur. Sekülerlik kendini dinin alternatifi olarak tanımlarken, laiklik ise kendini dinle tanımlamaz.”⁹⁴

Laiklik, devletin dine tamamen karşı olması demek değildir. ”Laikliği dinsizlik saymak, onu yanlış anlamaktır.”⁹⁵ ”Laik devlet deyiminden dinsizlik anlamı çıkarılmamalıdır.”⁹⁶ Laiklik devletin dini bütün farklılıklara gereken önemi eşit şekilde vermesi demektir. ”Laik bir rejimde devlet dine karışmaz demek dinin; iman, ibadet, talim ve tedris işlerine müdahale etmez ve resmen muayyen bir dinin ahkâmını kendi işlerine rehber almaz demektir.”⁹⁷ O zaman diyebiliriz ki; din özgürlüğü ve vicdan özgürlüğü laiklik içinde doğrudan var olmaktadır.⁹⁸ Laiklik olmadığında ise devletin benimsediği din içinde yer almayan diğer dinler ya da hiçbir dine mensup olmayanlar için, kabul görülen devlet dini kurallarına uymak zorunluluğu ortaya çıkacaktır. Bu durum ise insan hakları bağlamında farklı tartışmaları beraberinde getirmektedir. Din, birey hayatından bağımsız olmadığı gibi özü gereği de laik olamamaktadır. Lakin laik düzenin çoğulcu yapısı, her dinin yan yana zorlama ve dayatma olmadan yaşamasına izin vermektedir.⁹⁹ Toplumların dini ve kültürel şartları, laiklik anlayışını etkilemektedir. Sadece laiklik ile ilgili sorular ve sorunlar Türkiye’de görüldüğü algısı olsa bile dünyanın her yerinde laiklik tartışılan bir konu olmaktadır.¹⁰⁰ “ABD, Fransa ve Türkiye kendilerini laik olarak tanımlasalar veya bunu hukuki düzenlemeleri ile ima etseler dahi bireylerin, toplumun din hizmetlerini karşılamak için gerekli kolaylıkları sağlamaktadır. Bu durum şunu göstermektedir: “din” tüm ülkelerde az

⁹¹ Mutlu Sesli, İngiltere, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye’de Laiklik Uygulamaları: Karşılaştırmalı Bir Analiz (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2019), 24.

⁹² Hocaoglu, “Sekülerizm, Laisizm ve Türk Laisizmi”, 62.

⁹³ Saral, 1982 Anayasası Bağlamında Laiklik İlkesinin Din ve Vicdan Hürriyeti İle İlişkisi, 6.

⁹⁴ Mustafa Özden, *Müslüman Kelamında Sekülerleşme Süreci* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005), 18.

⁹⁵ Başgil, *Din ve Laiklik*, 158.; Hasan Yücel Başdemir “Optimum Değerler Olarak Laiklik ve Din Özgürlüğü”, *Liberal Düşünce* 14/55 (2009): 39.

⁹⁶ Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev* (İstanbul: Çınar Yayınları, 2017), 613.

⁹⁷ Başgil, *Din ve Laiklik*, 172.

⁹⁸ Saral, 1982 Anayasası Bağlamında Laiklik İlkesinin Din ve Vicdan Hürriyeti İle İlişkisi, 42-43.

⁹⁹ Sami Selçuk, “Laiklik”, 627.

¹⁰⁰ Duman, “Türkiye’de laiklik sorunun siyasi temelleri”, 287.

veya çok toplumsal yapıyı oluşturan hukuk, siyaset, kültür, ekonomi, ahlak, eğitim vb. gibi alanlarla sürekli bir etkileşim halindedir.”¹⁰¹

İnsan Hakları

İnsan hakları, insanın doğuştan kazandığı evrensel haklardır.¹⁰² ”İnsan hakları, insanın insana yaraşır bir şekilde hayat sürdürebilmesi için gerekli olan şartlardır.”¹⁰³ İnsan, inandığı şeyleri özgürce hayatına yansıtabiliyorsa, düşüncesinden ve eylemlerinden ötürü engellenmiyorsa onurlu bir yaşam sürebilir. Böyle insanların oluşturduğu toplumlar ise huzurlu ve geleceğe dönük umutla bakan toplumlar olacaktır. İnsanın hakkı olan şeyler, kendisine verilmediğinde, elinden alındığında ise toplumsal kaos ve karmaşa hüküm sürer.¹⁰⁴ O nedenle insan hakları; toplumsal barış, yenilik, değişim ve gelişmeyi sağlamaktadır. İnsan hakları uluslararasıdır, din, dil, ırk ve cinsiyet farkı olmaksızın kompleks ve bütün bileşenleriyle bir bütün halinde bir haktır. Din ve vicdan özgürlüğü de en temel insan haklarından olması hasebiyle insanın olduğu her yerdedir.¹⁰⁵

Din ve vicdan özgürlüğünün yasal dayanakları.

Din ve vicdan özgürlüğü bir insan hakkı olduğu için zaman içerisinde farklı yasal dayanaklarla güvence altına alınmıştır. Din ve vicdan özgürlüğü içerisinde yer alan inanç özgürlüğü de kavram olarak, 1848 yılında her türlü inanca dayalı hakkı insana vermek adına ilk kez kullanılmıştır.¹⁰⁶ İnsan hakları ile ilgili evrensel ilk belge 1948 İnsan Hakları Evrensel Belgesi’dir.¹⁰⁷ Daha sonra; 20. yüzyıl ile birlikte insan hakları içerisinde din ve vicdan hürriyeti de sözleşmeler ile devletlerce koruma altına alınmıştır. 1945 Birleşmiş Milletler Şartı, 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, 1950 Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, 1966 Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Sözleşme, 1981 Din veya İnanca Dayalı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme, 1989 Çocuk Haklarına Dair Sözleşme ve 2000 Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı birçok ülke tarafından kabul edilmiştir.¹⁰⁸ Avrupa İnsan

¹⁰¹ Sesli, İngiltere, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri Ve Türkiye’de Laiklik Uygulamaları: Karşılaştırmalı Bir Analiz, 252.

¹⁰² Duran, Tarihsel ve Felsefi Kökenleri Bakımından Din ve Vicdan Özgürlüğü, 12.

¹⁰³ Duran, Tarihsel ve Felsefi Kökenleri Bakımından Din ve Vicdan Özgürlüğü, 7.

¹⁰⁴ Saffet Sancaklı, ”Hz. Peygamber ve İnsan Hakları”, *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/2 (2003): 23.

¹⁰⁵ Kemal Cömert, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nde ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Din ve İnanç Özgürlüğü (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010), 117. ; Ermemiş, “Kur'an-ı Kerim’in Düşünce ve İnanç Özgürlüğüne Yönelik Emirleri ve Hz. Muhammed’in Uygulamaları”, 2.; M. Salih Yavuzer, ”Osmanlı İmparatorluğu’nda Din ve Vicdan Özgürlüğü”, *Celal Bayar Sosyal Bilimler Dergisi* 10/1 (2012): 222.

¹⁰⁶ Walter Hammel, *Din ve Vicdan Hürriyeti* (İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1973), 34.

¹⁰⁷ Yasemin Karaman Kepenekçi, *İnsan Hakları Eğitimi*, Anı Yayıncılık (Ankara, 2000), 2.

¹⁰⁸ Gülşah Köprülü, “Uluslararası Hukuk Bağlamında Din ve Vicdan Hürriyetinin Korunması”, *Necmettin*

Hakları Mahkemesi'nin 10. maddesi ile ise din ve vicdan özgürlüğü hakkı güvence altına alınmıştır. “Herkes ifade özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak, kamu makamlarının müdahalesi olmaksızın ve ülke sınırları gözetilmeksizin, kanaat özgürlüğünü ve haber ve görüş alma ve de verme özgürlüğünü de kapsar.”¹⁰⁹

Din ve vicdan hürriyeti ilk kez 12 Haziran 1776 tarihinde Virginia Haklar Bildirisi'nde daha sonra 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi'nin 10. ve 11. maddesine girmiş, en açık biçimiyle ise Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin 18. maddesinde zikredilmiştir.¹¹⁰ Avrupa Konseyi 4 Kasım 1950'de Roma'da imzalanan İnsan Haklarını ve Temel Özgürlüklerini Korumaya İlişkin Avrupa Sözleşmesi'nin 9. maddesinde de herkesin vicdan ve din hürriyetine sahip olduğu belirtilmektedir. Aynı zamanda bu hakkın din veya kanaat değiştirme hürriyetiyle din veya kanaatini ferdan veya toplu olarak açıkça veya özel biçimde öğretim ve ibadet yolu ile açıklama hürriyetini de kapsadığı ifade edilmektedir. Maddenin devamında ise söz konusu hürriyetin hangi şartlar altında sınırlanabileceği de belirtilmektedir.¹¹¹

Türkiye'de ise din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili yasal dayanaklar mevcuttur. Laiklik ilkesinin varlığı bu özgürlük hakkının var olduğunu da göstermektedir. Türkiye 1937 yılından itibaren resmi olarak laik bir devlettir. 1924, 1961, 1982 yıllarında yapılan anayasalarda özgürlükler bağlamında bu haklar yer almıştır.¹¹² 1961 ve özellikle 1982 anayasasıyla da din ve vicdan özgürlüğü ile beraber laiklik güvence altına alınmıştır.¹¹³ 1982 Anayasası'nın 24. maddesinde ise din ve vicdan özgürlüğü şu şekilde güvence altına alınmıştır: “Herkes, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. Kimse, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.”¹¹⁴ Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası'nın 25. maddesinde ise düşünce özgürlüğü şu şekilde ifade edilmiştir: “Herkes düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir. Her ne sebep ve amaçla olursa olsun kimse düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; düşünce ve kanatları sebebiyle kınanamaz ve suçlanamaz.”¹¹⁵

Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 1/1 (2019): 8.

¹⁰⁹ <https://www.danistay.gov.tr/upload/avrupainsanhaklarisozlesmesi.pdf>, erişim:17.02.2020.

¹¹⁰ Yılmaz, “Avrupa Birliği Üye Ülkelerinin Ulus Anayasalarında Din ve Vicdan Özgürlüğü”, 3.; Halis Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1997), 23.

¹¹¹ Mehmet Emin Artuk, “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDVY, 1994), 9: 332.

¹¹² Mehmet Merdan Hekimoğlu, “1982 Anayasasına göre İnsan Hakları” *Sosyal Bilimler Dergisi* 57-58

¹¹³ Fatih Özkul, “Anayasalarımızda Laiklik İlkesi” *Ankara Barosu Dergisi* (2014): 275.; Recep Uçar- Gülşah Sayın, “Türkiye’de Laiklik Tartışmaları Çerçevesinde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinin Zorunlu Hale Gelişi ve Din Eğitimi Uygulamalarına Yansımaları” *İstanbul Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2017): 76.

¹¹⁴ https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tc_anayasasi.maddeler?p3=24, erişim 13.11.2019.

¹¹⁵ https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tc_anayasasi.maddeler?p3=25, erişim 15.02. 2020.

Din Eğitimi

İnsanın aşkın varlıkla olan ilişkisi hayatını her yönden etkilemiştir. Toplumsal hayatta dini ritüellerin zaman içerisinde sorgulanması da dinin doğrudan ya da dolaylı bir şekilde insan hayatını etkilediğini göstermektedir. Zaman içerisinde bilim alanında uzmanlaşmanın artması farklı bilim dallarını ortaya çıkarmış, bu bilim dallarının varlığı dinin eğitimi ve öğretimi faaliyetlerinin etkilemesine neden olmuştur.¹¹⁶ Bu durum din eğitiminin de sağlam argümanlarla eğitim ve öğretim faaliyetlerini devam ettirmesi gereğini ortaya çıkarmıştır. Din eğitiminin; bireysel-insani, toplumsal, kültürel, evrensel, felsefi ve hukuki temelleri vardır.¹¹⁷ Bu temeller insanı ilgilendiren her konuda din eğitiminin var olduğunu açıkça göstermektedir. Din ve vicdan özgürlüğü eğitimi de din eğitimi içerisinde var olan temel alanlardan biridir.¹¹⁸ “Din eğitimi tüm evrensel değerlerle olduğu gibi din ve vicdan özgürlüğü ile de yakından ilgilidir. Din eğitimi düşünce ve inanç özgürlüğü ile birlikte yaşama bilincine katkı sağlamaya, din adına ortaya çıkmış şiddet ve terör olaylarını önlemeye katkı sağlayabilir.”¹¹⁹

Din eğitimi; insanın yanlış dini inanış ve bidatlerden uzak kalmasını, sosyalleşmesini, dini emir ve yasakları mantığına uygun bir şekilde kendine mal etmesini istemektedir. Din eğitimi; hayatlarını dine göre tanzim eden insanların gerekli gördüğü bir eğitimidir. Çünkü din eğitimi değerlerin oluşumu ve insanın o değerleri içselleştirebilmesi açısından da önemlidir. Öyleyse bu eğitim bireylerin farklı dini ve vicdani kanaatlere saygı duyma, birlikte yaşama, ötekileştirmeme ve bencillik duygularından uzaklaşabilme eğitimlerini de içerisinde barındırır. Bu nedenle din eğitimi içerisinde; din ve vicdan özgürlüğü eğitimi de bulunmaktadır. Din eğitiminin bireysel ve sosyo-kültürel amaçları vardır. İnsanın ve toplumun mutluluğu din eğitiminin amaçları ile örtüşmektedir.¹²⁰ Din eğitimi bireysel olarak ahlaki ilkelerle bütünleşmiş irade sahibi vicdanlı bireyler yetiştirmeyi amaçlamaktadır. Özellikle bu çağın getirdiği birçok problemin çözümünde irade sahibi vicdanlı bireylere ihtiyaç duyulmaktadır. Din eğitimi, toplumsal birlik ve beraberliğe de katkı sunmaktadır. Bu sebeple son yıllarda tüm dünyada daha çok önemsenmeye başlanmıştır.¹²¹

¹¹⁶ Yıldız Kızılabdullah-Tuğrul Yürük, “Din Eğitimi ve Öğretiminin Temelleri”, *Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü- Nurullah Altaş (İstanbul: ensar, 2016), 81.

¹¹⁷ Kızılabdullah- Yürük, “Din Eğitimi ve Öğretiminin Temelleri”, 81.

¹¹⁸ Demir, “Din Eğitiminde Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi”, 105.

¹¹⁹ Demir, “Din Eğitiminde Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi”, 105.

¹²⁰ Ramazan Bulut, “Okulda Din Öğretiminin Toplumsal Temeli ve İşlevleri” *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1 (2011): 25.

¹²¹ Mustafa Önder, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisinin Öğretiminin Temelleri Üzerine” *dergİabant AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1(Bahar 2013): 38.

İKİNCİ BÖLÜM

Din ve Vicdan Özgürlüğünün Tarihsel Arka Planı ve Temel Haklar

Farklı Kültürlerde Din ve Vicdan Özgürlüğü

Farklı kültürlerde din ve vicdan özgürlüğü, Fransız İhtilali'nden sonra özgür insanın en güçlü desteği olarak Batı dünyasına entegre olmaya başlamıştır.

Batı'daki skolastik düşünce ve kilisenin egemenliği, yüzyıl ve otuz yıl savaşları gibi bitmek bilmeyen sorunlar, dini ve vicdani büyük toplumsal problemlerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Batıda mezhepler adeta farklı dinler gibi ayrılmıştır ve bu yüzden de mezhepler arası ciddi çatışmalar yaşanmıştır.¹²² Çünkü farklı dini ve vicdani gruplar ile birlikte yaşama Batı dünyasında her zaman sorun teşkil etmiştir.¹²³ Bu nedenle din ve vicdan özgürlüğü sorunu ilk defa Hristiyanlık ile çıkmıştır.¹²⁴ Batı daha sonra biricik insanı merkeze alarak yaptığı uygulamalar ile birlikte, yönünü akılcılık ve bilimsel uygulamalara çevirmiştir. “Batı dünyası ancak dini Hristiyanlığı kişisel plana çektikten sonra din hürriyetinden bahsetmiştir. Yani batı açısından din hürriyeti seküler bir anlayışın ürünüdür. Bu sebeple hem kavram hem de pratik alanda çok yenidir.”¹²⁵ Batının senelerce sorunlarını şiddet eksenli çözmüş olmasından dolayı din ve vicdan özgürlüğü hakkı da dinden bağımsız bir şekilde düşünülerek yorumlanmış ve temellendirilmiştir. Batıda ancak 17. ve 18. yüzyıldan sonra din dışı konular için fikir ve düşünce hür bir şekilde işlenmiştir.

Batı, tarihte farklı dini ve vicdani zenginlikleri içerisinde barındıramamış bu konuda da tahammülsüzlüğünü yıllarca göstermiştir. Yaşanan tahammülsüzlük Batı'yı zaman içerisinde dogmatik düşünceden seküler düşünceye çekerek büyük bir uçuruma sürüklemiştir. Ortaçağ dönemindeki Rönesans, Reform ve Fransız İhtilali; dogmatik düşüncelerin toplum üzerinde patlama yapması ile taban tabana zıt bir görüşte ortaya çıkarmıştır. Bencil, ötekileştiren, kendini üstün gören Batı aklı, insanı merkeze alan bir toplum modeli oluşturmuştur. Yalnızlaşan insan ise zamanla empati yeteneğini de kaybetmeye başlamıştır.

¹²² Şevket Yavuz, “Öteki ve Beriki Arasındaki Salınımında Dinlerde Birlikte ve Beraber Yaşamının Teolojik ve Pratik İmkânı”, *Milel ve Nihal* 6/2 (2009): 47.

¹²³ Gurbet Kızıltan, *Dini Çoğulculuk ve Din Eğitimi* (Yüksek Lisans, Uludağ Üniversitesi, 2007), 10.

¹²⁴ Ömer Yılmaz, “Avrupa Birliği Üye Ülkelerinin Ulus Anayasalarında Din ve Vicdan Özgürlüğü”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*: 6.

¹²⁵ Halil Altındaş, *Din Hürriyetinin Temelleri*, (Ankara: DİB, 2012), 7.

Batı hukukunda din ve vicdan hürriyetinin bireysel ve toplumsal yönü vardır.¹²⁶ Fakat Batı dünyasında din ve vicdan hürriyetinin uygulanması ülkelere göre farklılıklar arz etmektedir. Yaşanılan farklı tecrübeler, kaynağın ve içeriğin bir dine mensubiyetten alınması; din ve vicdan özgürlüğüne verilen önemi de farklılaştırmıştır. Ülkelerin nüfuslarındaki dini yapı, dinin tarihsel geçmişi ve devlet-din ilişkisi bu farklılaşmaların nedenleridir. Birçok devleti içerisinde barındıran tabiri caizse özgürlükler şehri olarak değerlendirilen Amerika Birleşik Devletleri içerisinde dahi farklı kabuller vardır. “Amerika’da kongrenin ve eyalet meclislerinin, herhangi bir dinin ihdası yahut din hürriyetinin serbestçe kullanılmasının yasaklanması ile ilgili kanun yapma yetkisi yoktur. Uygulamada ise amacı veya sonucu itibarıyla bir dinî inancı geliştirecek, ilerletecek ya da geriletecek, engelleyecek kanun veya işlemler iptal edilmektedir.”¹²⁷ Her ne kadar Batı, hukuki olarak din ve vicdan özgürlüğünden bahsetse de kendi içerisinde ve diğer inanç gruplarına da ikili tavrını devam ettirmektedir. Batı dünyasının bu tutumu kendi değerleri ile çatışma içerisinde olduğunu da göstermektedir. Fikir ve düşüncelerini ifade ettiği için her türlü eziyet ve sonu ölümle biten Bruno ve Galileo’nun hayatları Batı’nın din ve vicdan özgürlüğü konusunda içinde yaşadığı çatışmayı da göstermektedir.¹²⁸

İslam Dininde ve İslam Tarihinde Din ve Vicdan Özgürlüğü

Allah, din ve vicdan hürriyetini insana vermiştir. Bu nedenle; insanların birbirinden almaya, parçalamaya, yok etmeye hakları bulunmamaktadır. Kur’an-ı Kerim; canın, aklın, malın, dinin ve neslin korunması gerektiğini belirtmiştir. Bu bağlamda din ve vicdan hürriyeti diğer hak ve hürriyetlerin temelini oluşturmaktadır. Din ve vicdan özgürlüğüne verilen değer ve kıymet; insanın yaratılışına ve onuruna verilen değer ve kıymeti göstermektedir. Dolayısıyla din ve vicdan özgürlüğü, insanın içinden dışarı taşan ilahi bir duygudan beslenmektedir. Allah Kur’an-ı Kerim’de dillerimizin ve renklerimizin farklı olmasından bahsetmektedir. (er-Rum, 30/22). Bu farklılıklar, din ve vicdan özgürlüğü hakkı olarak da ifade edilebilir. Farklılıkların hiç birine karşı olumsuz bir müdahaleye de izin verilmemiştir. (en-Nisa, 4/80; Al-i İmran, 3/20; el-Enam, 6/108). Dini ve vicdani hakların elden alınmasına ve müdahalesine karşı ise Allah, koruma görevini yine insana yüklemiştir. (el-Hac, 22/39-40).

İslam’ın ana kaynağı Kur’an-ı Kerim’de din ve vicdan özgürlüğü; ayetlerle ve temel ilkelerle vurgulanmıştır. Allah; tüm dinlerin ortak adının İslam olduğunu, diğer dinlerin tahrif edildiğini ve İslam’ın evrensel olduğunu buyurmuştur. (et-Tevbe, 9/33; el-Beyyine, 98/5; el-

¹²⁶Aslan Gündüz, “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDVY, 1994), 9: 328.

¹²⁷Gündüz, “Din”, 9: 328.

¹²⁸Amin Maalouf, *Ölümcül Kimlikler*, trc. Aysel Bora, 41. Baskı (İstanbul: YKY Yayınları, 2016), 50.

Fetih, 48/28; es-Saff, 61/9; Al-i İmran, 3/19; el-A'raf, 7/158; es-Sebe, 34/28; Al-i İmran, 3/85). Tüm bunlara rağmen önce Hz. Peygamber'e hitap ederek:

“Rasulüm! Eğer Rabbin dileyseydi, yeryüzündekilerin hepsi elbette iman ederlerdi. O halde sen, inanmaları için insanları zorlayacak mısın?!” Sonra tüm insanlara hitap ederek şöyle buyurmuştur: “Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır. O halde kim Allah’tan başkasını(tağut) reddedip Allah’a inanırsa, kopmayan sağlam kulpla yapışmıştır. Allah işitir ve bilir.” (el-Bakara, 2/256). Diğer farklı iki ayette şöyle buyrulmuştur: “De ki hak, Rabbinizdendir. Dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.” (el-Kehf, 18/29). “Sizin dininiz size, benim dinim bana.” (el-Kâfirun, 109/6). Ayrıca diğer inanışların da din olarak değerlendirildiği ve onların putlarına sövülmemesi gerektiği hususiyetle belirtilmiştir. (el-Enam, 6/108). Bu ayetler, dinde zorlamanın olmadığını ve İslam’ın zorlamayla deklare edilemeyeceğini öğütlemekte ve açıkça göstermektedir.¹²⁹ “Kur’an-ı Kerim’in diğer inanışlara bakışını müsamaha/hoşgörü ifadesiyle değerlendirmek de isabetli görünmemektedir. Çünkü tanınmış bir hakka saygı bir tesadüf değil ancak bir vazifedir. Zira her hak belirlenmiş çerçevesi içinde diğerlerini ona saygı ile görevlendirir.”¹³⁰ Allah, insanlara Hucurat Suresi’nin 13. Ayetinde şöyle buyurmuştur: “Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanınız O’na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır.” Bu ayetle Allah, insanların farklılıklarını aynı potada fakat eritmeden saygı ile kabul etmelerini istemektedir. Çünkü İslam, sadece lafzen değil manen de insanı yüceltir. (el-İsra, 17/70). İnsana verilen her hak; zorla ya da mecburen verilmiş değil, insanın onur ve şerefine verilmiş bir taltifin göstergesidir.

İslam, kendi içerisinde ki hiçbir etnik ve dini farklılığı kendine benzetmeye ya da yok etmeye çalışmamıştır. Dinde zorlama ve baskı, din ve vicdan hürriyetinin önünde en büyük engel olarak İslam dininde yöntem olarak uygulanmamıştır.¹³¹ Allah kendi yarattığı kullar arasındaki haklara bile karışmamıştır. Kul hakkını kişiler arasına bırakmıştır.

Allah, herkese gücü ölçüsünde sorumluluk yüklediğini ve insanın inanıp inanmamakta özgür olduğunu ifade etmiştir. (el-Yunus, 10/43-44; el-Bakara, 2/285). Çünkü özgür bir irade olmadan dini ve vicdani kanaatlerin varlığı mümkün değildir. Bu nedenle Kur’an-ı Kerim, akli başında olan insanları doğru yola sevk ettiğini belirterek, insanın daha özgür ve huzurlu

¹²⁹ Cemil Osmanoglu, Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programında ve Ders Kitaplarında Çoğulculuk (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2014), 38.

¹³⁰ Saffet Köse, İslam Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018), 34.

¹³¹ Mehmet Aydın, “Diyalog Açısından İlahi Dinlerin Birbirlerine Yaklaşımı”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (2000): 19.

yaşamasını istemiştir. (el-Mümin 40/54).

İslam; özgürlük, barış, huzur, kardeşlik, saygı ve sevgi dinidir. Hz. Peygamber bu bağlamda rahmet peygamberidir. (el-Enbiya, 21/107). Allah'ın insana bahşettiği kapsamlı ve bütüncül bir din ve vicdan özgürlüğü fikri, insanın hayatında kendisini yalnız, çaresiz, kimsesiz hissetmemesine yardımcı olmaktadır. Kendini başkalarından küçük görmemesine, insan olarak daha onurlu bir yaşam sürmesine ve Rabbi katında saygın olduğunu da hissetmesine katkı sunmaktadır. Kur'an- ı Kerim bu nedenle Hz. Peygamber'e; sadece uyarıcı olduğunu, insanları zorla ve baskıyla inanmaya davet edemeyeceğini söylemiştir. (el-Ğaşiye, 82/21-22; el-Hud, 11/12; ez- Zümer, 39/41).

İslam, diğer dinlerin hukuk kaidelerini işletmelerine de imkân tanımıştır. Bu bağlamda İslam'da din hürriyeti ve vicdan hürriyeti hem sözlü hem de fiili olarak korunmuştur. Kişilerin inanma, dua edebilme, dini ritüellerini gerçekleştirebilme, dininin ihtisasını yapabilme, dindaşlarıyla bir araya gelebilme, dinini başkalarına anlatabilme, kendinden olmayanın dini motif ve simgelerine saygı gösterebilmeleri İslam'ın içinde din ve vicdan özgürlüğünün varlığını ortaya koymaktadır. "İslamiyet aklı ikna, gönül ve vicdanı da tatmin ederek insanları çelişkilere düşürmeden hissi, akli ve vicdanı arasında tercih yapmak zorunda bırakmadan birbirlerini işin başında ve sonunda tamamlayarak uyum içinde olmalarını sağlamaktadır."¹³²

Özgürlük; insanın Allah'a karşı, kendine karşı, çevresine karşı sorumlu olması ve yaratılışına uygun hareket edebilmesidir.¹³³ Allah Kur'an-ı Kerim'de insanların kabilelere tanışsınlar diye ayrıldığını söyleyerek insanı özgür bırakmıştır. (el-Hucurat, 49/13). Çünkü İslam, farklı fikir ve düşüncelerin varlığına saygı duyulmasını istemektedir.¹³⁴

Allah, dinin insan hayatını özgürleştirdiğini Kur'an-ı Kerim'de ifade etmektedir. "Kuran insanın idrakine, düşünen aklına, duyarlı vicdanına, dengeli fitratına kısaca mükemmel yaratılışına seslenmiştir. Onun hitabı akıllara ve kalplere yöneliktir."¹³⁵ Bu bağlamda din Allah'a has kılınarak özgürleşir (el-Mümin, 40/14). Düşünce özgürlüğü yoksa yaşanabilecek bir dinin varlığından da söz etmek zor olabilir. Bu nedenle Kur'an-ı Kerim, her meselenin şura ile olmasını isteyerek düşüncelerin özgürce beyan edilmesini istemiştir. (eş-Şura, 42/38; Al-i İmran 3/159). Hz. Peygamber'in istişareye verdiği önem ise bu minvalde yol

¹³² Halis Ayhan, Din Eğitimi ve Öğretimi, 23.

¹³³ Ali Osman Gündoğan, "Eylemde Sorumluluk ve Özgürlük İlişkisi", 6.

¹³⁴ Recep Ardoğan, "Kelami Açıdan Birey- Siyasi Güç İkliminde Bireysel Özgürlük", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 20 (2012): 1

¹³⁵ Abdalbaki Güneş, "Kuran Işığında Düşünce, İnanç ve İfade Hürriyeti", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2005): 18.

göstericidir.¹³⁶ Yine Hz. Peygamber'in "Ümmetimin ihtilafı rahmettir"¹³⁷ hadisince düşünce özgürlüğü; farklı düşünceler noktasında bir rahmet ve zenginlik olarak kabul görmüştür.

Allah özgürlüğü ise insana kendisiyle iletişimde din, ibadetler, ahlak ve inanç aracılığı ile sunmuştur.¹³⁸ İnsanın özgürlüğü arttıkça sorumluluğu da bu bağlamda artmaktadır. Dini ve ahlaki olarak da sorumluluk özgürlüğe bağlıdır.¹³⁹ Dolayısıyla özgürlük ve ahlak kişinin en temel varoluş halidir.¹⁴⁰ "Bu nedenle din ve ahlak alanı ile özgürlük arasında doğrudan ilişkiler kurulmuştur. Çünkü din ve ahlak alanında ancak özgür eylemlerimizden sorumlu olabiliriz."¹⁴¹

Allah, her şeyi bir ölçü ve denge içerisinde yaratmıştır. Bu düzen aslında Allah'ın insana çizdiği bir sınır değil, insana bahsettiği özgürlüğün tezahürüdür.¹⁴² Çünkü evrendeki fiziksel, biyolojik ve toplumsal kurallar, insanın yaşamına engin iklimler sunmaktadır, (el-Yunus, 10/5; en-Nahl, 16/5-6; el-Ğaşiye, 88/17-20; er-Rad, 13/4). İnsan ne zaman Allah'ın murad ettiği bu ölçü ve düzene aykırı davranış ve düşünce içine girerse; o zaman insanın özgürlük alanı daralabilir.¹⁴³ Çünkü Allah insana, insan onuruna yakışır bir özgürlük vermiştir.

Düşünme yetisi Allah'ın insana bahsettiği bir nimettir.¹⁴⁴ Allah insandan; *tefekür*, *tezekkür*, *tedebbür* ve *te'akkul* etmesini istemiştir. (el-Bakara, 2/164; Al-i İmran 3/190-191, el-Araf, 7/185; el-Yunus, 10/6-67; er-Rad, 13/3; el-Hac, 22/18-65; en-Nur, 24/41-43-44; en-Nahl, 16/43-44; el-Muhammed, 47/24; el-Yasin, 36/62-68). Kur'an-ı Kerim; bu nedenle bilenle bilmeyeni (ez-Zümer, 39/9), düşünen ile düşünmeyeni (el-Kamer 54/17) bir tutmamıştır. Yine insandan düşünmesini ve bilmesini isterken de bunun körü körüne olmaması gerektiğini belirtmiştir (Maide 5/104, Lokman 31/21, Hud 11/109).

¹³⁶ Fatih Açık, "Hz. Peygamber Dönemi Toplumsal Değişimin Öne Çıkan Yönleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/38 (2015): 1007.; Recep Aslan, "İstişarenin Önemi ve Hz. Peygamber'in Uygulamalarından Örnekler" *Anemon Muş Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (2014): 227.

¹³⁷ Şükrü Özen, "İhtilaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21: 565.

¹³⁸ Ermemiş, "Kur'an-ı Kerim'in Düşünce ve İnanç Özgürlüğüne Yönelik Emirleri ve Hz. Muhammed'in Uygulamaları", 20.

¹³⁹ Seyit Coşkun; "Ahlak Felsefesi Bağlamında Sorumluluk ve Özgürlük İlişkisi", *Beytülhikme* 9/2 (2019): 517.; Veysi Ünverdi, "İnsanın Sorumluluğu", 50.

¹⁴⁰ Talip Karakaya, "Küreselleşme ve AB sürecinde Etik Değerlerle Kritik bir Yaklaşım", 206.

¹⁴¹ Demir, "Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi", 106.

¹⁴² Caner Taslaman, "Tanrı-Evren İlişkisi ve Mucize Sorunu Açısından Determinizm, İndeterminizm ve Kuantum Teorisi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 3/2 (2006): 185-186.; Hamdi Gündoğar, "Kuran' da Allah'ın Mutlak İradesi ve İlmi Karşısında İradenin Özgürlüğü", *marife*, 10/3 (2010): 124.

¹⁴³ Şahin Efil, "İnsan-Doğa-Tanrı İlişkisi Sorunu ve Küresel Ekolojik Felaket Karşısında İki Temel Öneri" *Beytülhikme* 8/2 (2018): 660.

¹⁴⁴ Vural, "Kuran' ı Kerim Perspektifinden Düşünce ve Özgürlüğü", 73.

Allah, birçok ayette düşünmez misiniz? (el-Müminun 23/80), Akletmez misiniz? (el-Hud, 11/51; el-Bakara, 2/44, Al-i İmran 3/65; el-En'am, 6/32; el-Araf, 7/169; el-Yunus, 10/16, Rad 13/19) demektedir. Kur'an-ı Kerim'i de insanlara düşünmeleri için (el-Nahl, 16/44; er-Rum, 30/8) gönderdiğini de beyan etmiştir. Allah; insandan tüm yaratılmışların farklılıklarını görmesini istemektedir. Bu nedenle insanın, devenin, göğün, dağların yaratılışına bakmasını (el-Ğaşiye 88/17-20; en-Neml, 27/88) ve onlardan ibretler almasını istemektedir.

Anlamak ve anlaşılmak iyi bir iletişim, dinleme ve dinlediğini anlamakla başlamaktadır. İslam'da iyi bir iletişim için, düşünce ve ifade özgürlüğüne önem vermiştir. İslam, tüm farklı düşüncelere ve düşünenlere yaşam hakkı sunmuştur. "İslam dünyasının en önemli meselesi, hayatın her alanında düşünmek ve düşünürlerin sayısını çoğaltmaktır."¹⁴⁵ İlk emrin "Oku" (el-Alak, 96/1-5) ile başlaması da İslam'ın düşünce ve ifade özgürlüğüne verdiği önemi göstermektedir. Allah; insanın hayatı, evreni, kendini, çevresini okumasını ve tüm bunlar üzerine düşünmesini "Oku" emri ile istemiştir. İslam'ın temel kaynaklarından, *İcma* ve *Kıyas*'ın Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in Sünnetinden sonra başvurulacak ana kaynaklar olması da İslam dininin düşünce özgürlüğüne verdiği önemi göstermektedir.

Kur'an-ı Kerim, insanın hakkı olanın elinden alınmaması gerektiği vurgulanmıştır. (eş-Şuara, 26/18). İnsanın huzur ve güven içerisinde yaşayabilmesi için kendisine hak olarak tanınan inanç özgürlüğünün verilmesi de insanın en tabii haklarından. Allah, inanmayanların yapacakları tüm fiil ve davranışlara da bu nedenle irade hakkı tanımıştır.¹⁴⁶

Hiz. Peygamber'in uygulamaları da baskı ve şiddet temelli değil, barış temelli olmuştur. Yüzyıllar öncesinden insanlığa kutlu mesajı getiren Hiz. Peygamber; adaleti, din ve vicdan özgürlüğünü, farklılıklara saygıyı, hoşgörüyü ve diğer değerleri en güzel şekilde yaşayarak tüm dünyaya miras bırakmamış mıdır?¹⁴⁷ Hiz. Peygamber, kendi ifadesiyle kuru ekmek yiyen bir kadının oğlu olarak; İranlıyı, Mekkeliyi, Medineliyi, Habeşliyi ve daha niceğini saygı ve hoşgörüyle dinlemiş ve onların fikirlerine önem vermiştir. Ahlaki ve hukuki olarak ise İslam'ın uygulamalarında barış, oldukça geniş bir yer almaktadır.¹⁴⁸ İslam'ın barışa verdiği değer; din ve vicdan özgürlüğüne verdiği önemi de göstermektedir.

İslam tarihi içerisinde ki her uygulamanın, akıl ile ahlaki değerlerin özgürlükleri

¹⁴⁵ Yunus Vehbi Yavuz, *İslam'da Düşünme ve İnanç Özgürlüğü* (İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı, 2000), 55.

¹⁴⁶ Ermemiş, "Kur'an-ı Kerim'in Düşünce ve İnanç Özgürlüğüne Yönelik Emirleri ve Hiz. Muhammed'in Uygulamaları", 3.

¹⁴⁷ Mustafa Özden, *Müslüman Kelamında Sekülerleşme Süreci* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005), 168.

¹⁴⁸ Güneş, "Din Eğitiminin Hedefleri Bağlamında Birlikte Yaşama Kültürü", 836.

yaşatmasına ve zenginleştirmesine yönelik olduğu söylenebilir. “Aşkın olanı kabul eden insanın hakikat bilgisine ulaşmasında onu tecrübe ve duyularının boyutunu aşan İslam aklının daha özgürlükçü, müsamahakâr, esnek ve toleranslı olduğu söylenebilir. Böyle bir akıl kendi imkân ve sınırlarının farkındadır.”¹⁴⁹

İslam tarihi içerisinde Mekke dönemi, Müslümanların anlaşılma çabalarıyla önce gizli sonra açıktan davetle vücut bulmuştur. Fakat Cahiliye döneminin katı tutum ve uygulamaları müşriklerin kalplerini ve gözlerini körleştirmiştir. İman esaslarının ön planda olduğu bu dönem içerisinde Müslümanlara yapılan ötekileştirme; birlikte yaşama ve farklılıklara saygı duyabilmenin tesisinin Mekke’de olamayacağını da açıkça göstermiştir. Mekke’de birçok zulüm ve baskıya maruz kalan Hz. Peygamber ve sahabe, hicret ile İslam tarihinde yeni bir başlangıcın ilk adımını da atmışlardır.

Medine Şehir Devleti’nin kurulmasından sonra, Müslümanlar ile diğer dine mensup olanlar bir arada aynı sokakta, aynı mahalle de aynı çarşı pazarda yaşamış ve bunu yüzyıllar sonrasına da taşımışlardır. Medine Sözleşmesi, genel hatlarıyla özelde ise 1, 17, 25, 37. maddeleriyle¹⁵⁰ adalet ve eşitliğin bu anlamda ilk yazılı metinleri olarak sorunsuz bir şekilde uygulanabilir olduğunun en somut örneğidir.¹⁵¹ Bu sözleşme; barışın, birlikte yaşamanın ve çoğulculuğun kıyamete kadar süreceğinin bir göstergesi olarak da tüm dünyaya bu konuda bir çağrı değil midir?¹⁵²

İslam dininde; Müslüman, Yahudi, Hristiyan, Putperest ve Mecusi bir arada yaşama tecrübesini ortak bir zemin içerisinde Hz. Peygamber döneminde güçlü bir şekilde inşa etmiştir.¹⁵³ Asrı Saadet; bir arada sorunsuz, ötekileştirmeden, yargılamadan ve kişilere değil davranışlara yönelik tamirlerle büyüyen kutlu bir yaşama kültürüdür. “İslam dini samimi

¹⁴⁹ Abdunasır Süt, “Özgürlük bağlamında İslâm aklı ile Batı aklı üzerine”, e- *Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (2016) :67.

¹⁵⁰ 1. Medine Site Devleti’nin uygulamalarına inanıp, kabul eden Yesrib’li inanırları, yani müminleri, yani vatandaşları ile birlikte Kureys’li Müslümanların bir arada barış içinde yaşayabilmeleri için, Elçi Muhammed tarafından bu anayasa düzenlendi. 16. "Yahudilerden bize tabi olanlara yardım edilib iyi davranılacaktır. Onlar hiç bir haksızlığa uğramayacak, düşmanlarına yardım edilmeyecektir." 25. "Beni Avf Yahudileri müminlerle birlikte tek bir ümmettirler. Onlar kendi dinlerine, Müslümanlar da kendi dinlerine göre (özgürdürler) yaşayacaklardır." 37. "Taraflardan hiç biri ötekisine karşı bir suç işleyemez. Ayrıca haksızlığa uğrayana da yardım edilecektir."; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2009): 178-179.

¹⁵¹ Ermemiş, “Kur’an-ı Kerim’in Düşünce ve İnanç Özgürlüğüne Yönelik Emirleri ve Hz. Muhammed’in Uygulamaları”, 9.

¹⁵² Murat Akarsu, “Medine Sözleşmesinin Anayasallığı”, *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi* 1/2 (2018): 427.; Adem Güneş, “Din Eğitiminin Hedefleri Bağlamında Birlikte Yaşama Kültürü”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/57 (2018): 836.

¹⁵³ Hüseyin Yılmaz, “DKAB Dersi Programının Barış Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi” *Değerler ve Eğitimi Sempozyumu* 2. Baskı Ed. Recep Kaymakcan ve diğerleri (İstanbul: Dem Yayınları 2013), 703. Salih Karacabey “Hz. Peygamber’in İnsan İlişkilerine Verdiği Önem”, *Diyanet İlmi Dergi*, (Ankara, 2003): 100.

inanca ve Allah'a teslimiyete büyük önem vermiş, kalp ile Allah arasındaki münasebetlerde çok defa özendirici, bazen de caydırıcı nitelikte manevi müeyyidelerle insanı eğitmeyi amaçlamıştır.”¹⁵⁴

İslam; her zaman özünde onarıcı ve kazanmaya yönelik bir tavır içerisinde olmuştur. Hz. Ömer'in sert mizacını, dönüşümle adaleti sağlama noktasına yönlendirmiştir. Vahşinin ve Halid b. Velid'in değişim ve dönüşümleri de İslam'ın barış, saygı ve hoşgörü dini olduğunun açık birer örnekleridir. İslam, insan onurunu ve toplumu ayrı birer değer olarak değerlendirmiş ve hem insanı hem de toplumu iyi analiz ederek sorunlara çözüm önerileri sunmuştur.¹⁵⁵

Hz. Peygamber; insanların bir tarağın dişleri gibi eşit olduğunu söylemiştir. Veda hutbesinde Hz. Peygamber'in; herkesin Âdem soyundan geldiğini söylemesi de özgürlüğün din ve vicdan bağlamında ilahi bir çağrı olduğunu göstermektedir. Hiçbir insanın ya da toplumun birbirinden üstün ya da zayıf yaratılmadığı, özgürlüğün din ve vicdan bağlamında İslam'da ki yerini göstermektedir. (el-Hucurat, 13/49).

İnsan Rabbini özgür ortamda idrak edebilir. İslam dini bu nedenle din ve vicdan özgürlüğüne, özgür bir ortam oluşturmaya da ayrıca önem vermiştir. Mekke'nin Fethi ve Hayber'in Fethi'nden sonra; Hristiyanların ve Yahudilerin inanç özgürlüğüne saygı duyulmuştur. Gayrimüslimlerin can, mal, namus, din, vicdan ve ibadet özgürlükleri kısıtlanmamıştır.¹⁵⁶ Yahudilerin Hz. Peygamber döneminde birden fazla kez affedilmesi¹⁵⁷ ve Hz. Peygamber'in Necran Hristiyanlarına ibadet özgürlüğü tanınması da bu bağlamda farklı din müntesiplerine inanç özgürlüğü verildiğini göstermektedir.¹⁵⁸

İslam'ın, din ve vicdan özgürlüğüne verdiği öneme örnek olarak; zekâtın kölelere de verilebileceğinin beyan edilmesi ve savaş esirlerinin on kişiye okuma yazma öğretmesi halinde serbest kalabileceklerinin duyurulması verilebilir. Hz. Peygamberin İslam'a davet için

¹⁵⁴ Topaloğlu, "Din" 9: 322-325.

¹⁵⁵ Maalouf, Ölümçül Kimlikler, 50.

¹⁵⁶ Ermemiş, "Kur'an-ı Kerim'in Düşünce ve İnanç Özgürlüğüne Yönelik Emirleri ve Hz. Muhammed'in Uygulamaları", 8-10.

¹⁵⁷ Ömer Faruk Harman, "Din" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994) 9: 320-322.

¹⁵⁸ "Necranlı Hristiyanları temsilen gelen kalabalık bir heyeti Hz. Peygamber mescitte kabul etmişti. İkinci namazını kılınmasından hemen sonra gelen heyetle görüşme biraz uzayınca heyet içindeki papazlar, dua vakitlerinin geldiğini beyanla izin alarak doğuya dönerek mescitte dua etmeğe başladılar. Sahabeler, Hristiyanların mescidin içinde ibadet etmelerine itiraz ettiler. Fakat Hz. Peygamber "Bırakın, ibadetlerini yapınlar." diyerek onları teskin etmiştir." Yavuzer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Din ve Vicdan Özgürlüğü", 228.; Mustafa Fayda, "Hz. Muhammed'in Necranlı Hristiyanlarla Görüşmesi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Yayınları 2 (Ankara 1975): 145.; Faruk Vural, "Kur'an'ı Kerim Perspektifinden Düşünce ve Özgürlüğü", *EKEV Akademi Dergisi* 19/63 (2015): 77.

devlet liderlerine mektupları, Mescid-i Nebi’de Müslümanların Yahudi ve Hristiyanlarla yan yana ibadet edebilmeleri¹⁵⁹ ve ilk hicret için adil bir hükümdar olarak Necaşi’nin ülkesinin seçilmesi İslam’da din ve vicdan özgürlüğüne verilen önemi göstermektedir.

Hz. Peygamber’in vefatıyla ortaya çıkan mezhepsel farklılıklar ve ayrılıklar ise İslam dininin zor ve baskı ile katı kurallar çizmediğini¹⁶⁰ ve ayrılıkların rahmet olarak değerlendirildiğini gösterir.¹⁶¹ Kaldı ki yaşanan bu farklılıklar İslam’ın özüne ve bakış açısına değil, kişisel tutum ve davranışlara yöneliktir. Allah dileseydi Hz. Peygamber’in İslam’ı anlattığı süreç içerisinde yapılan tüm hakaret ve eziyetlere rağmen Kureyşlileri helak edebilirdi. Bu durumu din ve vicdan özgürlüğü bağlamında; Allah’ın, kullarının cüz-i iradeleri ile sorumluluklarının farkına varmalarını istediği şeklinde yorumlanabilir.

Zimmi, halkı Müslüman olmayan bir yer fethedilince *zımmet akdi* anlaşmasıyla gayrimüslimlere verilen isimdir.¹⁶² “Gayr-ı Müslimler bu antlaşma ile devlete cizye öderler ve bunun karşılığında devlet can; güvenliği, mal emniyeti gibi temel insan hakları yanında onların din ve vicdan özgürlüklerini korur.”¹⁶³ Gayrimüslimlere tanınan haklar, İslam’ın özgürlükçü, evrensel ve bütünleştirici bir din olduğunu göstermektedir. İslam’da zimmilerin vereceği Cizye vergisi ile onların can, mal, dini ve vicdani tüm güvenlikleri korunma altına alınarak adeta tüm dış etkilere karşı koruma kalkını oluşturulmuştur.¹⁶⁴ *Zimmilerin*, eğitim öğretim hakkı, dinlerini özgürce yaşayabilmeleri ve ibadethanelerinde ibadet etmeleri, eser yazmaları ve onları özgürce paylaşabilmeleri, hiçbir dini grubu rahatsız etmediği ve haklarını gasp etmediği müddetçe her konuda fikir beyan etme, söz söyleme hakları mevcuttur.¹⁶⁵ *Cizye vergisi* ise *zimmilerin* hür ve eşit yaşamasına bir güvence olmuştur.¹⁶⁶ Mecbur olmadıkları durumlardan dolayı sorumlulukları bu vergi ile kalkmıştır. “Zimmiler askerlik görevinden muaf tutulmuş ve cizye vergisi alınmıştır.”¹⁶⁷

İslam, insanların şahsi kararlarına saygı duymaktadır. Fakat insanların kandırılarak, zorlanarak ve baskıyla fikir ve ruh dünyalarına girilmesine ise aynı saygıyı göstermemektedir.

¹⁵⁹ Yalçın, Birlikte Yaşama Kültürü Bağlamında Kültürlerarası Etkileşimler, 29.

¹⁶⁰ Büşra Yılmaz Örnek, *Kuran’ı Kerim’ de Dinsel Çoğulculuk* (Yüksek Lisans, İstanbul Üniversitesi, 2019), 51.

¹⁶¹ Yılmaz “Ortaöğretim DKAB Derslerinin Barış Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi”, 703.

¹⁶² Ali İhsan Karataş, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2006): 268

¹⁶³ Saffet Köse, “Din Özgürlüğü ve Barış Yolunda İki Farklı Tecrübe” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 5 (2005): 39-40.

¹⁶⁴ Özge Demir “İslam Hukuku’nda Zimmet Sözleşmesinin Hukuki Kapsamı ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Görünümü”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1 (2014): 741.

¹⁶⁵ Yavuz, İslam’ da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü, 127-129.

¹⁶⁶ Köse, İslam Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti, 42.

¹⁶⁷ Ahmet Güzel, “İslâm Geleneğinde Birlikte Yaşama Tecrübesi Hulefa-yı Raşidin Örneği”, *Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 27 (2016): 51-52.

“Bu görünüm ve ifadeler, benimsenen dinin ana prensiplerini apaçık bir şekilde tekzip eden bir nitelik taşıyorsa sahibi o dini terk etmiş kabul edilir. Bu durum kelâm literatüründe “zındıklık”, fıkıhta ise “irtidad” adını alır ve genellikle kişinin din ve vicdan hürriyetini yok edici bir suç olarak kabul edilir. İslâm tarihinde *irtidadın* eylem halindeki belirtileri yok denecek kadar azdır.”¹⁶⁸ *İrtidad* yapan kişi, ancak kolektif halde etrafını galeyana getirerek zarar verici hal ve hareketlerde bulunuyorsa cezalandırmıştır. Yoksa İslam; şahsi olarak fikirlerini korkmadan, saklamadan ve değiştirmeden saygı çerçevesi içerisinde söylemenin her zaman savunucusu olmuştur. İslam, insanın şahsına ve onuruna herhangi bir saldırı olmadığı takdirde tüm dini ve vicdani kanaatlere karşı iyi ilişkiler içinde olmayı emretmektedir (el-Mümtehine, 60/7-8).

Hiz. Peygamber’in din ve vicdan özgürlüğü konusunda ortaya koyduğu bakış açısı, Dört Halife döneminde de devam etmiştir. Bir *zimmi* ile Müslüman; insan olarak eşit kabul edilmiştir. İslam, gayrimüslim gruplar içerisinde de bir sınıflandırmaya gitmemiş hepsine eşit mesafe ve çizgi de olmuştur. “Hulefa-yı Raşidin, zimmilerin canlarını ve mallarını Müslümanlarıyla aynı seviye de mütalaa etmişlerdir. Örneğin bir Müslüman, zimminin birisini öldürürse suçunun cezasını kendi hayatı ile ödemek zorundadır.”¹⁶⁹ “Hz. Ömer’in idaresinde yaşayan bütün gayrimüslimler din, ırk ve sınıf farkı gözetmeksizin zimmi sayılmış kendilerine aynı statüyü uygulanmıştır.”¹⁷⁰

İslam’ın hayat bulduğu her devlette ve yönetimde din ve vicdan özgürlüğü, devletin temel prensiplerinden biri olmuştur.¹⁷¹ Selçuklularda¹⁷² ve Osmanlılarda da bu özgürlük hakkı verilmiştir. Sosyal adalet mekanizması sistemli bir şekilde çalıştığında Osmanlıdaki gibi asırlara dayanan çok uluslu yapılar tezahür etmiştir.¹⁷³ İslam içerisinde yaşayan gayrimüslimler, İslam’ın özgürlükçü, hak ve hürriyetlere geniş yer veren hükümlerine o kadar hayran kalmışlardır ki; Fatih Sultan Mehmet İstanbul’u fethettiğinde kendi dinlerini bir tarafa bırakarak İslam hâkimiyetini istemişlerdir. Gayrimüslimler, “Kardinal külâhı görmektense Osmanlı sarığı görmeyi” tercih edeceklerini ifade etmişlerdir. Çünkü Osmanlı Devleti yabancı milletlere, din seçme özgürlüğü, ibadet özgürlüğü, dini eğitim özgürlüğü, kiliselerin

¹⁶⁸Bekir Topaloğlu, “Din” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9: 322-325.

¹⁶⁹Güzel, “İslam Geleneğinde Birlikte Yaşama Tecrübesi Hulefa-yı Raşidin Örneği”, 33.

¹⁷⁰Güzel, “İslam Geleneğinde Birlikte Yaşama Tecrübesi Hulefa-yı Raşidin Örneği”, 34.; Saffet Köse, “Din Özgürlüğü ve Barış Yolunda İki Farklı Tecrübe”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 5 (2005): 23.

¹⁷¹Ali Bardakoğlu, “İslâm Kültüründe Din ve Vicdan Özgürlüğü”, *İslami İlimler Araştırma Vakfı* (2000): 47.

¹⁷²Mustafa Demir-Tufan Turan “Türkiye Selçuklu ve Osmanlı Tecrübesinde Gayr-i Müslim Kimliği”, *Akademik İncelemeler* 2/1 (2007).

¹⁷³Bardakoğlu, “İslam Kültüründe Din ve Vicdan Özgürlüğü”, 48.

tamir ve inşa edilmesi hakkı, kutsal mekânları ziyaret hakkı vermiştir.¹⁷⁴ Din ve vicdan özgürlüğü bağlamında Osmanlının içerisinde birçok dini ve etnik grubu barındırması ve idare etmesi de bu hakların tezahürü olarak değerlendirilebilir. Çünkü din ve vicdan hürriyeti; kâğıt üzerinde kalmayarak ete kemiğe bürünerek insanların sosyal, kültürel, hukuki ve dini hayatlarına nüfuz etmiştir. II. Mahmut'un ve Osmanlı'nın din ve vicdan hürriyetine bakış açısı şu sözle ifade edilebilir. "Ben tebaamın Müslüman'ını camide, Hristiyan'ını kilisede, Musevi'sini de havrada fark ederim. Aralarında en küçük bir fark yoktur. Hepsine muhabbetim vardır ve adaletle muamele ederim. Hepsi hakiki evladımdır."¹⁷⁵ Osmanlının son dönemlerinde dünyaya yayılan eşitlik ve hürriyet söylemleri ise aşamalı bir şekilde yazıya da geçirilmiştir.¹⁷⁶

İslam'ın ideal düşüncelerine, tavırlarına ve beklentilerine zaman içerisinde Müslümanlar tam karşılık verememişlerdir. İslam'ın içerisinde yer alan değerler, farklılıklara saygı, birlikte yaşama ve hoşgörü atmosferi; Müslümanların uygulamalarında zaman zaman eksik karşılık bulmuştur. Bu nedenle İslam tarihinde yaşanmış bazı olumsuz olayların İslam dinine mal edilmesi doğru bir yaklaşım tarzı değildir. Bu tarihi uygulamaların ise günümüzde birebir uygulanma durumu yoktur. Çünkü dünyamızda yeni bir ilişkiler ağı kurulmuştur. Bu nedenle aynı uygulamaların devam etmesi beklenemez. Yeni gelişmeler ve değişimlerin yaşanması ise dünya döndükçe devam edecektir. İnsan ilişkilerindeki çeşitlilik, gelişmelerin ve değişimlerin seyrini ve anlaşılmasını da değiştirmiştir. Bu nedenle tarihte yaşanmış ve çözüme kavuşturulmuş uygulamalar olsa bile günümüzde yeni açılımlara ihtiyaç duyulmaktadır. Özgürlük anlayışlarında ki farklılıklar bu çalışmanın yapılmasının bir gereklilik olduğunu da ortaya koymaktadır.

Din ve Vicdan Özgürlüğünün Kapsamı: Temel Haklar

Din ve vicdan özgürlüğü insana; inanma ya da inanmama, dinin ibadetlerini özgürce yapabilme, dini ve vicdani kanaatlerini başkaları ile yazılı ve görsel basında paylaşabilme hakkı vermektedir. İnandığı dinin eğitim ve öğretimini hiçbir zor ve baskı olmadan alabilme, kendisi ile aynı din, fikir ve düşünceye sahip insanlarla bir araya gelebilme hakkına da sahiptir. Tüm bu temel haklar ise kişisel ya da toplumsal olarak bir başkasının din ve vicdan hürriyetine müdahale etmemelidir. Baskı ve zorlama ile dayatılmıyorsa o zaman bu haklar;

¹⁷⁴ Yavuzer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Din ve Vicdan Özgürlüğü", 234-237.

¹⁷⁵ Yunus İnce, "II. Mahmud Devri Reformlarının Tebaa Tarafından Algılanışı", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 33/2 (2017): 428.

¹⁷⁶ Köse, *İslam Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti*, 50-51. ; Ali Bardakoğlu, "Din" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDVY, 1994), 9: 330-332.

devredilemez ve kısıtlanamazdır. Din ve vicdan özgürlüğü içerisinde; ibadet etme ve bu amaç için gerekli yerleri kurma hakkını barındırmaktadır. Herhangi bir din ya da inancın töreninde gerekli materyalleri alma ya da kullanma ve bununla ilgili yayın ve dağıtma hakkı da vardır. Dinin ya da inancın öğretimini uygun yerlerde yapmak, bireylerden veya kurumlardan bu konuda isteğe bağlı maddi yardım talep etme hakkı da bu özgürlüğün içerisinde yer almaktadır. Bir dinin veya inancın aktarılması için öğretici yetiştirme, atama ve seçme hakkı da din ve vicdan özgürlüğü kapsamındaki temel haklardandır. Tatil, bayram ve tören günlerinde dine göre davranma, ulusal ve uluslararası olarak aynı dine mensup kişilerle iletişim halinde bulunma hakkı da din ve vicdan özgürlüğü içerisinde mevcuttur. Bu haklar, Din veya İnanca Dayanan Her Türlü Hoşgörüsüzlüğü ve Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesine Dair Bildirinin 6. maddesinde ifade edilmektedir.¹⁷⁷

Tüm dünyada kabul gören, din ve vicdan özgürlüğünün temel ilkeleri 4 başlık altında ifade edilmektedir.

İnanç Özgürlüğü

İnanma hürriyeti insanın en temel hakkıdır. İnsanların inandıkları ve bağlandıkları, hür iradeleriyle benimsedikleri değer ve kutsallarına kimsenin müdahale etme hakkı bulunmamaktadır. “İnanç hürriyeti, bütün hakların menşesidir.”¹⁷⁸ Çünkü din ve vicdan özgürlüğü sadece dindarları (herhangi bir din veya mezhebe inananları) değil, aynı zamanda dine ilgisiz veya kayıtsız olanlarla, hiçbir dine inanmayanları, şüpheçileri ve tanrıtanımaazları da korur.”¹⁷⁹ İman ferдин iç âleminde yaşar.¹⁸⁰ İnanmak insanın en özel duygusudur. Bu duyguya müdahale etmek, bölmek ya da parçalamaya çalışmak, inancın bütünlüğünü bozar.¹⁸¹ Bireyin inanma hakkı; özgürlüğünün başladığı ilk basamaktır. Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası’nın 24. ve 25. maddeleri¹⁸² bireylere inanma özgürlüğü hakkı tanımıştır.

İbadet Özgürlüğü

İnsan inandığı dine bağlılığını yaptığı ibadetlerle göstermektedir. İnandığı dininde müntesibinden beklediği o dine ait ritüelleri gerçekleştirmesidir. İbadet özgürlüğü ise, kişinin iman ettiği dinin vecibelerini istediği şekilde yerine getirebilmesi, diliyle özgürce ifade

¹⁷⁷ http://www.diabgm.adalet.gov.tr/arsiv/sozlesmeler/coktarafilsoz/bm/bm_21.pdf, erişim: 16.02.2020.

¹⁷⁸ Hamel, Din ve Vicdan Hürriyeti, 50.

¹⁷⁹ Duran, Tarihsel ve Felsefi Kökenleri Bakımından Din ve Vicdan Özgürlüğü, 34.

¹⁸⁰ Başgil, *Din ve laiklik*, 126.

¹⁸¹ Hamel, Din ve Vicdan Hürriyeti, 33.

¹⁸² 24. madde: “Herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.” 25. madde: Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir.

edebilmesi ve resmi veya sivil hiçbir baskı altına alınmaması demektir.¹⁸³ “İbadet ve dua özgürlüğü, kişinin benimsediği dince kabul edilmiş usullere göre, serbestçe ibadet ve dua etmesidir. İman konusundan sonra dinde en önemli husus ibadettir.”¹⁸⁴ İnandığı dinin gereklerini yerine getirebilmek din hürriyetinin ilk ve en basit şeklidir.¹⁸⁵ Birey, inandığı dinin gereklerini yerine getiremiyor, ibadetlerini gizli ve korkarak yapıyorsa; dinini özgürce yaşayamaz. “Dinin gereklerini yerine getirme özgürlüğü, inananların bireysel hayatlarında ve toplumsal ilişkilerinde dini inançlarının gerektirdiği şekilde davranma özgürlüklerini içermektedir.”¹⁸⁶ Çünkü dini ritüeller o dinin dinsel yaşantısının en önemli basamaklarından biridir. Bu sayede birey, içerisindeki inancını dışarı yansıtmaktadır. İnsanın inandığı değerlerle amel edebilme özgürlüğü bulunmaktadır. Bu konuda Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası’nın 24. maddesi¹⁸⁷ insana ibadetleri özgürce yapma hakkı tanımaktadır.

Dinini Yazılı ya da Görsel Basınla Yayma Özgürlüğü

Gelecek nesillere dinin anlatılmasında ve aktarılmasında, yazılı ve görsel basın çok etkin bir görev üstlenmektedir. İnsanların inandıkları dinin materyallerini yazılı ya da görsel olarak basma hakkı din ve vicdan özgürlüğü açısından önemli noktalardan biridir. Çünkü bu hak sayesinde o dinin geçmişte yaşadıkları, tarihi, ilkeleri ve ritüelleri geleceğe sorunsuz bir şekilde taşınabilecektir. “Tüm dinler “en üstün” inanç sistemi olma iddiasına sahiptirler ve inananlara tebliğ etme görevi yüklemektedirler. Ancak din ve vicdan özgürlüğünün unsurlarından olan kişinin dini inancını yaymak üzere başkalarına tebliğ ve telkinde bulunabilmesi, dini bir referanstan değil, özgürlüğün doğasından kaynaklanmaktadır.”¹⁸⁸ Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası’nın 26. maddesinde ise bu hak şu şekilde yer almıştır: “Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir.”¹⁸⁹

¹⁸³ Duran, Tarihsel ve Felsefi Kökenleri Bakımından Din ve Vicdan Özgürlüğü, 33.

¹⁸⁴ Duran, Tarihsel ve Felsefi Kökenleri Bakımından Din ve Vicdan Özgürlüğü, 36.

¹⁸⁵ Başgil, *Din ve Laiklik*, 13.

¹⁸⁶ Duran, Tarihsel ve Felsefi Kökenleri Bakımından Din ve Vicdan Özgürlüğü, 36.

¹⁸⁷ “Herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. 14. Madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dinî ayin ve törenler serbesttir. Kimse, ibadete, dinî ayin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz. Din ve ahlâk eğitimi ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır. Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasî veya hukukî temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun, dinî veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz.”

¹⁸⁸ Duran, Tarihsel ve Felsefi Kökenleri Bakımından Din ve Vicdan Özgürlüğü, 38.

¹⁸⁹ https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2018.pdf, erişim: 13.11.2019.

Dini Eğitim Hakkı

Özgürlük, inanma ve yaşama hakkının da bir sonucu olarak görülmektedir. Bu hak dünyaya barış, özgürlük, saygı ve hoşgörü noktasında destek olabilecek, din ve vicdan özgürlüğü kapsamında ki temel haklardan birisidir.

Din ve vicdan özgürlüğü; dinin eğitim ve öğretim yoluyla öğrenilmesi ve bu eğitimin de gelecek nesillere devamlılığının sağlanmasıdır. Bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası'nın 24. maddesinde bu hak şu şekilde ifade edilmiştir: “Din ve Ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerinde kanuni temsilcilerinin talebine bağlıdır.”¹⁹⁰ Bu madde, dinin kişiden istediği esas ve usullerini yapmasının yanında, bunları diğer insanlara duyurabilmesine ve dinine davet edebilmesine de olanak tanımış olmaktadır. DKAB dersi; laikliğe karşı olduğu gerekçesiyle her zaman tartışma konusu olmuştur. İslam içerisindeki yorum farklılıklarının hepsine yer vermediğinden dolayı ise sürekli eleştirilmektedir.¹⁹¹ Çünkü bu dersin çoğunluk merkezli mezhebi bir ders mi? Yoksa farklı din ve din anlayışlarını içerisinde barındıran bir kültür dersi mi? olduğu konusunda fikir birliği yoktur.¹⁹² Ülkemizde Alevilik, din ve vicdan özgürlüğü konusunda bir problem olarak tartışılmaktadır. Özellikle eğitim ve öğretim konusunda Aleviler anayasal bir hak olarak ayrı bir Alevilik ile ilgili ders ya da zorunlu DKAB derslerinin tamamen kaldırılmasını istemektedirler.¹⁹³ Ayrıca din derslerine karşı eleştirilerini ulusal ve uluslararası mahkemelere de götürmüşlerdir.¹⁹⁴ Fakat Alevilerin DKAB dersi için ortak tavır sergilememeleri konunun farklı bir çıkmazı olarak karşımızda durmaktadır.¹⁹⁵

Ülkemizde ki DKAB ders müfredatı “mezhepler üstü dinler arası açılımlı” bir yaklaşımla hazırlanmıştır.¹⁹⁶ Eleştirilere karşı önce 2005 yılında, akabinde 2010 ve 2012 yılından sonra DKAB ders kitabı müfredatlarına Alevilik-Bektaşilik ile ilgili dini ritüeller ilave edilmiştir.¹⁹⁷ Ders kitaplarında Aleviliğe daha fazla yer ayrıldığı ve konu ile ilgili

¹⁹⁰https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tc_anayasasi.maddeler?p3=24, erişim:13.11.2019.

¹⁹¹İbrahim Aşlamacı, *Çoğulculuk ve Din Eğitimi* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008), 86.

¹⁹²Osmanoğlu, Ortaöğretim DKAB Öğretim Programlarında ve Ders Kitaplarında Çoğulculuk, 7.

¹⁹³Nurullah Bora, *Çoğulculuk Açısından Alevilere Göre Din Eğitimi ve Öğretimi* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2009), 144.

¹⁹⁴Osmanoğlu, Ortaöğretim DKAB Öğretim Programlarında ve Ders Kitaplarında Çoğulculuk, 7.

¹⁹⁵Eyüp Şimşek- Özcan Güngör, “Alevi Yapısallaşması, Talepler ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında Alevilik-Bektaşilik”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/3 (2013), 542. ; Fatma Kurt, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Sürecinde Alevilik Öğretimi* (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2016), 108-109.

¹⁹⁶Aşlamacı, *Çoğulculuk ve Din Eğitimi*, 87.

¹⁹⁷Osmanoğlu, Ortaöğretim DKAB Öğretim Programlarında ve Ders Kitaplarında Çoğulculuk, 8.

eksikliklerin giderilmeye çalışıldığı belirtilmiştir.¹⁹⁸ Fakat yine de bu konuda tartışmalar devam etmektedir. Farklı Alevi-Bektaşî grupları üzerinde yapılan araştırmalarda ise; Alevilik-Bektaşîliğin ayrı bir ders değil, DKAB derslerinin içerisinde yer alması hususunda genel bir kanaat mevcuttur.¹⁹⁹

İbadet Hakkı

Aynı dine inanan insanların toplanarak belirli zamanlarda ve belirli faaliyetlerde bulunabilmesi din ve vicdan özgürlüğünün içerisinde yer almaktadır.

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 18. maddesi de bu hak ile ilgilidir: "Her şahsın fikir, vicdan ve din hürriyetine hakkı vardır. Bu hak din veya kanaat değiştirmek hürriyetini, dinini veya özel surette öğretim, tatbikat, ibadet ve ayinlerle açıklama hürriyetini gerektirir."

Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası'nda ise şu şekilde yer almıştır: "Herkes, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. Kimse devletin sosyal, ekonomik, siyasi veya hukuki temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasi veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz."²⁰⁰ Bu ifadeler ile din ve vicdan hürriyeti kimsenin tekeline ve inisiyatifine bırakılmamıştır.

Birlik ve beraberlik içerisinde yapılan ibadetler, dinler için çok önemli görülmektedir. Cami, sinagog, kilise ya da tapınak gibi ibadet ve ayinlerin yapıldığı kutsal mekânlar fert ve toplumsal olarak insana dinin emir ve yasaklarını özgürce yapabilme fırsatı sunmaktadır. Örneğin İslam dini içerisinde; Hac, Zekât, Kurban ibadetini ortak bir zeminde yapabilmek, kardeşlik ve samimiyet bağlarını da güçlendirmektedir. Dinin emir ve yasaklarını fert ya da toplumsal hayatta özgürce yapabilme hakkı; ortak duygularla hareket ve dindarlık şuurunu da arttırarak kişilerin din, vicdan ve ifade hürriyetlerine de katkı sunmaktadır.

Din ve Vicdan Özgürlüğünün Sınırları

İnsanın özgürlüğü en iyi ve en kötüye açıktır. Doğru yönde sınırlandırılmadığı zaman da yanlış sınırlandırıldığı zaman da istenmeyen sonuçlar kaçınılmazdır. Her iki durumda da insan

¹⁹⁸Mehmet Kamil Coşkun, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eğitiminde Alevilik Dersi Tecrübesi", *Geçmişten Günümüze Uluslararası Sempozyumu* haz. Mehmet Yazıcı (Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2014), 353.

¹⁹⁹Şimşek- Güngör, "Alevi Yapısallaşması, Talepler ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında Alevilik-Bektaşîlik", 543-544.

²⁰⁰https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tc_anayasasi.maddeler?p3=24, erişim: 13.11.2019.

zarar görmektedir.²⁰¹ İnsanın toplum içerisinde uyması gereken kural ve kaideler vardır. Aksi halde toplumda kargaşa ve anarşi ortamı doğabilir. Bu nedenle Milli birlik ve bütünlüğe zarar verici, dini hassasiyetlere dokunan, kamusal hayatı bozabilecek söz ve davranışlar din ve vicdan özgürlüğü içerisinde değerlendirilmemektedir. Hiçbir özgürlük alanı insana mutlak özgürlük sunmamaktadır. Din ve vicdan özgürlüğü, toplumsal bir varlık olan insanın her davranışı ve düşüncesi istediği şekilde ifade etmesi ve uygulaması demek değildir. İHEB 29. maddesi din ve vicdan özgürlüğünün sınırlarını ortaya koymuştur.²⁰² Din ve vicdan özgürlüğünün belli bir çerçeve ve ortak bir zeminde uzlaşısı içerisinde hüküm sürmesi gerekmektedir. Aksi halde bu özgürlük hakkını kendisine göre değerlendiren insanlar tarafından farklı mecralara çekilebilecektir. Her isteyen istediği şekilde kendi doğrusunu savunması ise bozuk bir enstrümandan çıkan seslere benzemektedir.

Düşünce özgürlüğü, bireysel ve toplumsal açıdan önemlidir.²⁰³ Düşünceleri özgürce beyan edebilmek; insanın hak ve hukukunu ezici, acıtıcı ve incitici olmamalıdır. İsteğe ve kişilere bağlı farklı tutum ve davranışlar neticesinden doğan hak ihlalleri din hürriyetinin özüne, varlığına ve yaşanılmasına gölge düşürebilecek; beraberinde ise toplumsal çalkantılara ve karmaşaya sebep olabilecektir. Dış dünyadan, toplum baskısı neticesinde telkinlere ve dayatmalara göre bu sınırlandırma insanın sadece dışarıdan eylemlerine yansiyabilir. Fakat bireyin kalbine, ruh dünyasına ve vicdanına yansıdığı gözlenemeyecektir. Düşünce özgürlüğünün de sınırları vardır. “İnsanların hür olarak doğması ve özgürlüklerin özüne dokunulamayacağı kuralı, bu hak ve özgürlüklerin sınırsız olduğu ve arzu edildiği gibi kullanılabilmesi anlamına gelmez.”²⁰⁴ Çünkü bireyler arasındaki ilişkilerin sağlıklı ve sorunsuz devamı için gereklidir.²⁰⁵ Düşünce özgürlüğü de toplumsal düzeni bozmamalıdır. Bu nedenle; “Nefret söylemi ifade özgürlüğünün bir parçası değildir.”²⁰⁶ İnsanlar, nefret söylemiyle kastedilenleri düşüncelerini özgürce ifade etme ve eleştirel düşünce noktasında

²⁰¹ Demir, “Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi” 107.

²⁰² “1-Herkesin, kişiliğinin serbestçe ve tam gelişmesine olanak veren topluma karşı ödevleri vardır. 2. Herkes haklarını kullanırken ve özgürlüklerinden yararlanırken, başkalarının hak ve özgürlüklerinin tanınması ve bunlara saygı gösterilmesinin sağlanması ve demokratik bir toplumda genel ahlak ve kamu düzeniyle genel refahın gereklerinin karşılanması amacıyla yalnız yasayla belirlenmiş sınırlamalara bağlı olur. 3. Bu hak ve özgürlükler hiçbir koşulda Birleşmiş Milletlerin amaç ve ilkelerine aykırı olarak kullanılamaz.” http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/h_rigths_turkce.pdf, erişim:22.02.2020.

²⁰³ Erhan Örselli, 19 Mart 2001 Tarihli Ulusal Program ve Türkiye’de Düşünce Özgürlüğü (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi 2003), 9.

²⁰⁴ H. İbrahim Acar, “Hürriyet ve Eşitlik Kavramları Ekseninde Demokrasi ve İslam Konusunda Mülahazalar”, İslâm Araştırmaları Dergisi 16/1 (2003): 85.

²⁰⁵ Faruk Vural, “Kuran-ı Kerim Perspektifinden Düşünce ve Özgürlüğü”, *Erzincan Eğitim Kültür Eğitim Vakfı Akademik Dergisi* 19/63 (2015): 79.

²⁰⁶ Müşerref Yardım-M. Mücahid Dalkılıç, “Nefret Söylemi ve İfade Özgürlüğü Tartışmaları Çerçevesinde İslamofobyaya”, *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Haziran, 2018): 91.

birbirine karıştırmamalıdır.²⁰⁷ Bilimsel gelişmelerin temeli olan farklı, yeni ve çeşitli fikirler düşünce özgürlüğünün nefret söylemiyle değil; saygı, empati ve hoşgörü söylemleriyle var olduğu toplumlarda olabilecektir. Din özgürlüğü; başkalarının huzurunu bozmadığı, gerek şahsi gerek sosyal olarak kimseye zarar vermediği, hak ve hürriyetine saldırıda bulunmadığı sürece sınırlandırılmayacağı söylenebilir. “Kişinin kendi mahreminde ifa ettiği ibadetler ancak kendisini bağlar ve bu bakımdan kanuni bir kısıtlama söz konusu olamaz. Ancak; toplumsal mahiyet taşıyan dini törenler, ayinler gibi ibadetler, genel güvenliği bozmaya yönelik veya toplumsal huzuru bozucu unsurlar içeriyorsa ancak o zaman kısıtlamadan veya yasaklamadan bahsedilebilir.”²⁰⁸ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 9. madde 2. paragraf da bu sınırlandırma şu şekilde ifade edilmiştir: “Din ve inancını açıklama özgürlüğü ancak kamu güvenliğinin kamu düzeninin, genel sağlığın veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için demokratik bir toplumda zorunlu tedbirlerle ve yasayla sınırlanabilir.”²⁰⁹

Vicdan; insanın kaçamayacağı, sesini kısılabileceği fakat susturamayacağı bir iç kuvvettir. “En büyük yaptırıcı kuvvet insanın vicdanıdır. Vicdanın yaptırıcı gücü suçluluk duygusudur. Bu duygu insanın kendi davranışı için şahsın yapmış olduğu yargıdır.”²¹⁰ Bu sebepten ötürü vicdan hürriyetinin sınırı insanın yüreğinin çizdiği yerdir. Bu sınır insanın insana; bazen bir çift söz, bazen hal diliyle sitemkâr üslubudur. Yine de bu bağlamda vicdan hürriyetinin sınırı din hürriyetinin sınırlandırılmasında olduğu gibi cebri yargılayıcı ve baskıya dayalı olmamalıdır. “9. maddede öngörülen vicdan özgürlüğü, bazı yükümlülükleri reddetme hakkı vermektedir. Komisyona göre kişiyi ahlaki ve dini inançlarına aykırı işi kabule zorlamak 9. maddenin ihlalidir.”²¹¹

Vicdan özgürlüğü, insanın ömür boyu sahip olduğu bir hakkıdır. “Bir diğer görüşe göre vicdan özgürlüğü, düşünce ve ibadet özgürlüğünün kesişim noktasındadır. Bu nedenle, aynı zamanda hem ilk özgürlük hem de son özgürlüktür.”²¹² Kişinin vicdan özgürlüğü, her eyleminde özgür olmak ve kararlarını bu perspektifte alabilmek ya da yüreğinin söylediği yolu takip edebilmektir. O nedenle bir insanın diğer bir insanın vicdani hürriyetine müdahalesi; vicdani sızı duymasına, yaptıklarını ve söylediklerini akıl ve kalp süzgecinden geçirmesine olanak sağlayabilir. Bu keşke hali dışında mecbur tutacağımız bir durum

²⁰⁷Elif Çelik, “Nefret Söylemi İfade Özgürlüğünün Neresinde?”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4/2 (2013): 207.

²⁰⁸ Duran, Tarihsel ve Felsefi Kökenleri Bakımından Din ve Vicdan Özgürlüğü, 43.

²⁰⁹ <https://www.danistay.gov.tr/upload/avrupainsanhaklarisozlesmesi.pdf>, erişim:16.02.2020.

²¹⁰ İmamoğlu, “Vicdan Kavramının Psiko- sosyal Tahlili”, *Akademik İncelemeler Dergisi* 5/1 (2010): 143.

²¹¹ Tosun, Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği’nde Din ve İnanç Özgürlüğü ve Laiklik Anlayışı, 79.

²¹² Duran, Tarihsel ve Felsefi Kökenleri Bakımından Din ve Vicdan Özgürlüğü, 31.

mümkün görünmemektedir.

Din ve vicdan özgürlüğünün, başkalarının özgürlüklerini de kapsadığı unutulmamalıdır. Bu nedenle din ve vicdan özgürlüğü:

- Toplumun ahlaki, hukuki, dini ve sosyal yaşam normlarına aykırı olmamalıdır.
- Kendi dışındakilerin hak ve hukukunu taciz ve ihlal etmemelidir.
- Evrensel ahlak kurallarına aykırı olmamalıdır.
- İnsanları; psikolojik ve fiziksel olarak rahatsız etmemelidir.
- Kendi hürriyetine ve başkalarının hürriyetine zarar vermemelidir.
- Önyargı ve zandan uzak olmalıdır.
- Mutlak tek doğru anlayışından uzak; kapsayıcı, ötekileştirmeyen, çoğulcu ve sorumluluk duyguları içerisinde olmalıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Din Eğitiminde Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi

Din Eğitiminde Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimine Duyulan İhtiyaç

Bilim ve teknolojinin hızla gelişmesi, yetişemeyenleri yabancılaştırmakta ve yalnızlaştırmaktadır. Bu durumun yeni problemler yaratması, insan faktörünün çok yönlü ele alınmasının ihmale gelemeyeceğini ortaya çıkarmıştır. Yeni eğitimin şifresinin yeniden dengeli insana doğru olması bu nedenle önem arz etmektedir.²¹³ 21. yüzyıl bireysellik, sekülerleşme ve modernite çağrılıyla insanı; diğergâmlık, paylaşma ve yardımlaşmadan uzaklaştırdığı görülmektedir. Bencil ve pragmatist insan; dini ve ahlaki değerlerden uzaklaştıkça mutsuzluğun ve yalnızlığın girdabında kendisini bulmuştur. “İnsanoğlu son iki yüzyılda bilimsel ve teknolojik alanlarda gösterdiği olağanüstü ilerlemeyi ne yazık ki insan onurunun korunması ve yücelmesi konusunda gösterememiştir.”²¹⁴ Farklı bir doğruyu kabul etmeyen ve farklılıklara tahammül edemeyen bir insan modeliyle bu çağda yoğun bir şekilde karşı karşıya kalınmaktadır. Günümüzde herkesin doğrusunun kendisine ait olduğu bu dünyada gücünün haklılığı dışında farklı bir doğru bulmak zorlaşmaktadır.²¹⁵

Küreselleşme ile birlikte yaşama mecburiyeti bazı farklılıkların asimile olmasına sebep olurken, diğer taraftan farklılıklarının birbirlerine mecbur olduklarını ve birbirlerini tanıma zorunluluklarının olduğunu fark etmelerine de zemin hazırlamıştır. Fakat insan yabancılaşıma ve yalnızlaşma ile yaşanan bu ikilem arasında kalmıştır. İnsan kendisini farklı kimliklere, ailelere, devletlere, kıtalara ait hissetse de aynı dünyanın bireyleridir. Farklılıkları görmezden gelmek, insanlığın ortak problemlerinin bulunduğu gerçeğini insana unutturmuştur. Yoksulluk, ekolojik-psikolojik-sosyal problemler, ötekileştirme, savaş, şiddet, kimyasal silahlanma, insan hakkı ihlalleri ve üstünlük mücadelesi bu sorunlardan bazılarıdır. Bu problemleri insanların dini ve vicdani özgürlüklerine özgürlük hakkı vermeden çözmeye çalışmak ise eksik bir çaba olarak düşünülmektedir. Çünkü din, her insanın hayatında çok önemli bir yere sahip kavramdır. Dini tercihlere karşı takınılan tavır ve davranışlar insanların birbirleri arasındaki ilişkinin seyrini ve sınırını belirlemektedir.

Sosyo- kültürel, ekonomik, ulusal ve uluslararası yaşanan değişim ve yenilikler farklı

²¹³Beyza Bilgin, “Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri”: 483.

²¹⁴Ziya Şen, “Kur’an-ı Kerimin İnsana Sunduğu Haklar”, *EKEV Akademi Dergisi* 59 (2014): 391.

²¹⁵Hulisi Arslan, “Ahlakın Evrenselliği Açısından İslam ve Modernizm”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2010): 42.

eğitim anlayışlarının da ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu açıdan farklı din ve din anlayışına mensup insanlarda birlikte yaşama süreciyle karşı karşıya kalmışlardır.

Din duygusunun insanlar arası ilişkilere olan olumlu katkısı din eğitimini de insanlara gerekli kılmıştır. Çünkü dinin birleştirici yanı, din eğitiminde ortaya çıkmaktadır. Din öğretiminin bir plan ve program dâhilinde yapılması; bir arada yaşamaya, barışa, uzlaşma kültürüne önemli katkılar sunmaktadır. Din eğitimi, kalbin dini kural ve kaidelerle bütünleşerek vicdani kararlar almasında bireye yol ve yöntemler sunmaktadır. Toplumsal ve bireysel açıdan dinin insan üzerindeki etkisinden hareketle yapılacak çalışmaların bilimle bütünleşmesi, din eğitimi bilimini oluşturmuştur.²¹⁶ Din eğitimi ise her şeyden önce bir kalp eğitimidir. Dinin prensipleri vicdanın yapısına bağlı olarak ilham ve inançlarla beslenir.²¹⁷ Bu nedenle din eğitiminin; bireysel, toplumsal ve evrensel açıdan insanların dini ve vicdani özgürlüklerini çoğulculuk, birlikte yaşama ve bireysel farklılıkları dikkate alarak ele alma sorumluluğu da bulunmaktadır. Din duygusunun bireylerin özgürlük ilişkilerinde en zor sınavları olduğundan dolayı da bu eğitimin din eğitimi içerisinde verilmesi ihtiyacı daha fazla ortaya çıkmaktadır.²¹⁸

Din ve vicdan özgürlüğü ise, din eğitiminin en önemli gündem maddelerinden biridir.²¹⁹ Çünkü farklı dini ve vicdani farklılıkların yönetimi bir problem olarak gündemdeki yerini korumaktadır.²²⁰ Farklı dini gruplar arasında yaşanan çatışma, rekabet ve ayrışma ortamı din eğitiminde değişim ve dönüşüm yaşanmasına sebep olmuştur. Bu nedenle farklılıkları anlamlandırabilen, müzakereyi öne çıkaran bir eğitim anlayışına da ihtiyacımız bulunmaktadır.²²¹ Bu eğitim ise din ve vicdan özgürlüğü eğitimi olarak görülmektedir. ”Din ve vicdan özgürlüğü eğitimi dinin başkaları için de ne anlama geldiğini anlama çabasıdır.”²²²

Din Eğitiminde Din ve Vicdan Özgürlüğünden Beklentiler

Eğitim, toplumun farklılıklara olan bakış açısını olumlu yönde değiştirmektedir.²²³ Eğitim ve öğretim, insanın bireysellikten toplumsal yaşama uzanan zorlu sürecinde, insani nitelikler kazanmasında ve geliştirmesinde her zaman etkin bir görevi bulunmaktadır. Bu

²¹⁶ Mahmut Nadir Okumuş, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Programlarında Farklı Din ve İnançların Öğretimi* (Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2013), 8.

²¹⁷ Nurettin Topçu, *Türkiye'nin Maarif Davası* 20. Baskı (İstanbul: Dergah yayınları, 2016): 177.

²¹⁸ Demir, “Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi”, 128.

²¹⁹ Muhammet Şevki Aydın- Cemil Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi* (Ankara: Nobel, 2015): 104.

²²⁰ Osmanoğlu, Ortaöğretim DKAB Öğretimi Programlarında ve Ders Kitaplarında Çoğulculuk, 62.

²²¹ Çuhadar, İlköğretim Din kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı ve Ders Kitaplarında Birlikte/ Bir Arada Yaşama Kültürü, 26.

²²² Demir, “Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi”, 128.

²²³ Okumuş, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Programlarında Farklı Din ve İnançların Öğretimi*, 26.

açından eğitim ve öğretim insan hayatında da, dünyanın barış ve huzur içerisinde yaşamasında da en kıymetli ölçüt olarak görülmektedir.

Eğitim ile din arasında geçmişten günümüze devam eden bir ilişki bulunmaktadır. Çünkü bu kavramların ikisi de bireylerin ve toplumların kimliklerini geleceğe taşımalarını ve çağın gereklerine uyum sağlamalarını istemektedirler. Bireylerin değerleri içselleştirebilmelerine katkı sunmak, bireysel ve toplumsal açıdan çağın gereklerine uygun yeni değerler oluşturmaya çalışmak din ve eğitimin sorumlulukları arasındadır. Eğitim, toplumsal ve evrensel açıdan bireye kazandırmak istediği davranışları din ile daha sorunsuz bir şekilde ortaya koyabilir. Eğitimin, insanın zihni ve psiko-sosyal değişimini din anlayışı ile kolaylaştırabileceği öngörülmektedir.²²⁴ Din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi de bireyin farklı dini ve vicdani özgürlüklere bakış açısını olumlu yönde etkilemesine katkı sunabilir.

Eğitim, iletişim kanalıyla bilgileri ve değerleri bireyden topluma sunmaktadır. Bu durum bireylerin sosyalleşmesine katkı da bulunmaktadır. Birey, mensubu olduğu toplumun kültürünü ve bu toplumdaki yerini öğrenerek sosyalleşmektedir.²²⁵ Eğitimin sosyalleşmeye katkı sunduğu alanlardan biri de dindir. Çünkü din, bireylerin sosyalleşmesine katkı sunan temel kurumlardandır. Farklı din, mezhep, inanç ve din gruplarının da eğitim ile bir araya gelmesi, sosyalleşmenin dini bir yanı olduğunu da göstermektedir.

Din eğitimi; farklılıklara hoşgörü ve çoğulcu toplumlar içerisinde olumlu tutum ve davranışlar gerçekleştirme eğitimi de amaçlamaktadır.²²⁶ Yine bireyin; duygusal, ahlaki, psikolojik ve manevi gelişimini de en güzel şekilde gerçekleştirmeyi hedeflemektedir. Din eğitiminin amaçladığı bu hedeflerin din ve vicdan özgürlüğü eğitimi ile daha başarılı ve etkili olacağı düşünülmektedir. Çünkü belirlenen hedefler, bireyin din ve vicdan özgürlüğüne tanınan özgürlük hakkı ile öncelikli ilişkilidir.

Din ve vicdan özgürlüğü eğitimi ile farklılıkların birbirlerinin din anlayışlarına karşı geliştirdikleri olumsuz düşünce ve ön yargıya karşı; birbirlerini tanıyarak aralarında saygı, empati ve hoşgörüye dayalı bir ilişki geliştirmek hedeflenmektedir. Yine bu eğitim; eleştirel bakış açısını, analojik düşünmeyi diyaloga açık bir şekilde farklılıklara sunmayı hedeflemektedir. Barış ve uzlaşma kültürünü, toplumsal ve evrensel konularda ortak kararlar

²²⁴Hatice Öncel, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programının Kültürlerarası Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi (Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2013), 16.

²²⁵Okumuş, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Programlarında Farklı Din ve İnançların Öğretimi, 1-2.

²²⁶Aybıçe Tosun, Kendini ve Ötekini Tanıma Bağlamında Din Öğretiminde Dünya Görüşü Modeli (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2015), 46-47.

alabilme bilincini de insanlığa sunmaktadır. Menfaat ve çıkarı dayalı birlikteliklerin ötesinde insan onuruna uygun bir yaşam modeli amaçlanmaktadır. Din ve vicdan özgürlüğü eğitimi:

- Eleştirel düşünmenin, okul ortamından aileye ve topluma ulaşabilmesine katkı sunabilir.
- İnsan haklarının bireysel, toplumsal ve evrensel açıdan somut bir şekilde daha iyi uygulanmasına katkı sunabilir.
- Farklılıklarla yaşamaya karşı toplumsal bir farkındalık oluşabilir.
- Toplumsal ve evrensel barışın tesisine önemli katkılar sunabilir.
- Değerler eğitimine katkı sunabilir.
- Çoğulcu toplum yapısının gereklerine uygun yaşamaya katkı sunabilir.
- Başkalarını anlama, onlara saygı gösterme ve empati bilincini insan yaşamında etkin hale getirmeye katkı sunabilir.
- Kişilerarası çatışmalar, birlikte yaşamada yaşanan aksaklıklar ve benlik çatışmalarının çözümüne yardımcı olabilir.
- Okullardaki iletişim problemlerinin çözümüne katkı sunarak, güven ve hoşgörü ile öğrencilerin akademik, sosyal, psikolojik olarak gelişimlerine de yardımcı olabilir.
- Hak, özgürlük ve adalet kavramlarının bu eğitim ile daha somut ve anlaşılır bir hale gelebilir.
- Farklı dine, dini anlayışlara, mezhebi, fıkri ve vicdani kanaatlere yargılayıcı, küçümseyici ve ötekileştirici tutum ve davranışlara karşı saygı gösterme bilinci kazandırabilir.
- Bu eğitim; öğreticinin, tutum, davranış ve hareketlerine de olumlu katkılar sunabilir; karşısındakine karşı özgürlükçü, sorgulayan, eleştirel düşünen bir bakış açısı geliştirebilir.
- İnsanın; özgüven ve sorumluluk bilinci kazanarak bu bilinci davranışlarına da yansıtmasına yardımcı olabilir.
- İnsanın; hayatın ve yaşamın değerini fark etmesine katkı sunabilir.
- Biz bilincinin, saygı ve hoşgörü perspektifinde oluşmasına katkı sunabilir.
- İtidalli bir hayat sürmeye katkı sunabilir.
- İnsanı olumsuz söz ve davranıştan uzak tutmaya katkı sunabilir.
- Sabırlı insan haksızlıklara karşı nasıl davranmasını gerektiğini bilen insandır. Kötülüğü en güzel şekilde nasıl uzaklaştıracığını bilmektedir. Bu eğitim insanın sabırlı olabilmesine de katkı sunabilir.
- İnsanın kendini yenilemesini ve umut etmesini teşvik edebilir.

- Bir din eğitimi problemi olarak, farklı din eğitimi sorunlarının da çözümüne katkı sunabilir.
- Laiklik tartışmalarındaki kısır döngülerinden ve basmakalıp cümlelerinden farklı olarak birlikte yaşamaya olumlu katkılar sunabilir.
- İnsanın haklarını tanımasına, ötekinin hak ve sorumluluklarını bilmesine ve saygı göstermesine katkı sunabilir.
- Daha samimi, merhametli, tevazu ve irade sahibi bireyler oluşmasına katkı sunabilir.
- Kur'an-ı Kerim'in ortaya koyduğu davranış ilkelerini, bireylerin içselleştirmesine katkı sağlayabilir.
- Düşünceye daha çok değer veren bireylerin yetişmesine ve düşünce ortamının da daha özgür ve adil olmasına katkı sunabilir.
- Vicdanın, insanı her zaman denetleyen dışa dönük güçlü bir mekanizma olduğunu insanın fark etmesini sağlayabilir.

Din Eğitiminde Din ve Vicdan Özgürlüğünün Gerekliliği

İnsanların yaşam şekilleri, hayata bakış açıları, kültürleri ve kimlikleri başka insanlarla kurdukları iletişimin yönünü ve gücünü belirlemektedir. Özellikle insanların asabiyetlerine olan bağlılığı, hemcinslerine karşı olumsuz tutum ve davranışlarda bulunmalarına sebep olmaktadır. Kimliklerini tehdit altında gördüklerinde farklılıklara ötekileştirici bir yaklaşımla bakan insan modeliyle karşı karşıya kalınmaktadır. Dini ve vicdani kanaatlerin özgürlük hakkı olmasından dolayı din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi verilmelidir.

Bireysel farklılıkların artması, çoğulcu toplumsal yapıları oluşturmuştur. Çoğulcu toplumsal yapıların birlikte yaşamaları ise bazı gereklilikleri öğrenmelerini zaruri kılmıştır. Çünkü birlikte yaşamın seyrini ve geleceğini bu gerekliliklerin belirleyeceği düşünülmektedir.

Farklı din ve inançların bir arada yaşadığı çoğulcu toplumlarda; bu farklılıkların din eğitimlerinin nasıl yapılacağı, bir arada hoşgörü ve uzlaşma içerisinde nasıl yaşayacakları din eğitimin özellikle günümüzdeki en önemli problem alanları arasındadır. Dini sosyalleşmenin başarılı olması için farklı dini ve vicdani kanaatlerin tanınması ve eğitim içerisinde kabul görerek saygı kültürünün oluşması gerekmektedir. Dolayısıyla din duygusunun insanlar arası ilişkilerde, birlikte yaşama ve çoğulcülüğü da dikkate alarak iyiye ve doğruya yönlendirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle dini; eğitim sürecinin içerisinde din ve inanca dayalı bir yorumla

sistemli bir şekilde yeniden değerlendirmek gerekmektedir.²²⁷

Din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi; insanın kafasında oluşan tüm ikiliklere ve zıtlıklara anlamlı bir orta yol bulma çabasıdır. Çünkü din ve vicdan özgürlüğü kavramının soyut bir kavram olmasından dolayı ne anlama geldiği, sınırları, içeriği ve kapsamı çoğunlukla tartışma konusu olmuştur. Çünkü farklı dini ve vicdani kanaatlere özgürlük hakkı ve onları tanıma fikri genellikle aykırı ve uç bir fikir olarak düşünülmüştür. Din eğitimi içerisinde din ve vicdan özgürlüğünün daha somut ve anlaşılabilir bir hale gelebileceği ön görülmektedir. Bu nedenle bu özgürlük hakkının, bireyde içselleşerek davranış haline gelmesi için din eğitimi ile bütünleştirilerek verilmesi bir gereklilik olarak görülmektedir.

Din ve vicdan özgürlüğü eğitimi; insanda otokontrol sağlayarak davranışlarını sorgulamasına da katkı sunmaktadır. Bu otokontrol, çevresinde başkalarının da var olduğunu insana hatırlatmaktadır. Oluşan bu farkındalık insana bireysel, toplumsal ve evrensel bir diğergamlık bilinci de kazandırmaktadır. “Varlığını idame ettirebilmek adına özünde bencillik bulunan insanoğlu doğasında bulunan içgüdülerinin de şevkiyle zevki ve rahatı için tabiata, topluma, insana türlü zararlar verebilecek bir varlıktır. Ama bir diğer yönüyle o en yüksek evrensel ve insani değerleri canından vazgeçebilme pahasına koruyacak ve yaşatacak mana zenginliğine de sahiptir.”²²⁸ Bu bilincin kazandırılması din ve vicdan özgürlüğü eğitimi gerektirmektedir.

Din ve vicdan özgürlüğü eğitimi ile insan; Rabbinin, kendisinin ve diğer insanların da hak ve hukukunun farkında olmaktadır. Çünkü bu eğitim insanların duygu ve düşünce dünyalarına hitap etmektedir. Bu nedenle din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi; Allah’ın kullarına adalet, şefkat, samimiyet ve merhametle yaklaştığını insana hatırlatmak için gerekmektedir.

Bireysel farklılıkların artması.

Bireyler, küreselleşmenin meydana getirdiği sonuçlardan çok çabuk etkilenmektedirler. Teknolojik yenilikler ve iletişim araçlarındaki hızlı değişim de bireysel farklılıkların doğal olarak ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır. Sınırların kalkarak kültürlerin ve inançların yakınlaşması ve iç içe yaşamaya başlamasıyla birlikte insan, bireysel farklılıkları daha net görmeye başlamıştır. İnsan hayatının her anında ve alanında farklılıklar, gündelik yaşamın bir parçası olmuştur. Bireylerin kendi farklılıklarını bu nedenle meşru ve

²²⁷ Osmanoğlu, Ortaöğretim DKAB Öğretimi Programında ve Ders Kitaplarında Çoğulculuk, 10.

²²⁸ İmamoğlu, “Vicdan Kavramının Psiko-Sosyal Tahlili”, 130.

haklı görmeleri tabii bir durumdur. Çünkü yaşanan her gelişme doğrudan bireylerin his ve zihin dünyalarında farklı algılamalara sebep olmuştur. Farklılıklar; içinde bulunduğumuz ortamın coğrafi, kültürel, ekonomik, siyasi ve sosyal yapısından etkilenmektedir. Eğitim ve aile yapısına bağlı olarak algı, düşünce ve bakış açısında ki değişimler de farklılıkları etkilemektedir. Toplumsal yaşamda uygulamalarda görülen çeşitlilik, kişisel ahlaki tutum ve davranışlar, huy ve karakter yapısı da farklılıkların sebeplerindendir. Bunun sonucunda ise bireysel, toplumsal, evrensel, sosyo-ekonomik, kültürel, siyasi, ekolojik ve en önemlisi din temelli sorunlar oluşmuştur.

Bireysel farklılıklar için değerlerin algılanışı da farklı sorunları ve sorumlulukları beraberinde getirmiştir. Yine bireysel farklılıkların kültürel, sosyal, dini algılayış ve yaşayış biçimleri sorunların ve sorumlulukların derinleşmesine sebep olmuştur. Çünkü farklılıklar arasında ahlaki, sosyal ve dini anlamda etkileşim yaşanmaktadır.²²⁹

Bireysel farklılıklar; diğerlerinin yaşamlarını, duygularını, düşünce yapılarını, inançlarını ve değer yargılarını merak etmektedirler. Bu sebeple de birbirlerini bireysel, toplumsal ve evrensel açıdan nasıl etkilediklerini ve gelecekteki muhtemel etkileşimleri düşünmektedirler. Çünkü psiko-sosyal yanı olan insan kendindeki farklılıkları çevresine de yansıtmaktadır. Bu durum ise bir yandan hoşgörü ve birlikte yaşama için fırsat iken diğer taraftan da önyargı ve çatışmayı körüklemektedir.²³⁰ Bireysel farklılıklar çoğu kez bir araya geldiklerinde çatışmacı ya da dışlayıcı bir tavır sergilemektedirler. Bireysel farklılıkların birbirlerine karşı takındıkları bu tavır kaynağını geçmişten günümüze; ön yargı, tanış olmama isteği, üstünlük çabası ve bencillikten almıştır. Bu nedenle farklılıkların; toplumsal ve evrensel yaşamı nasıl birlikte tesis edecekleri sorusu gündemden düşmemektedir.

İnsan, içinde bulunduğu toplumun bir ferdi olarak değer görmek, farklı algılanmamak ve kendisine de söz hakkı verilmesini istemektedir. Bunun için ise bireysel farklılıklarının; kendisini ve toplumun diğer üyelerini de tanıması gerekmektedir. Bir toplum, bireysel farklılıkların birbirlerini tanıması ve kabulü ile ortak problemleri çözebilme kabiliyeti kazanmaktadır.²³¹ Bu durum o toplumun bir olma şuurunu da pekiştirmektedir. Bireysel farklılıklar arasında oluşan bu sağlıklı iletişim süreci bireylerin kendilerini değerli hissetmelerini de sağlayacaktır.²³² Sosyal birliktelik ve anlamlı bir bütünlüğün devamına katkı

²²⁹ Ahmet Yemenici, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Diğer Dinlere ve Din Mensuplarına İlişkin Yaklaşımları (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2012), 27.

²³⁰ Yemenici, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Diğer Dinlere ve Din Mensuplarına İlişkin Yaklaşımları, 40.

²³¹ Tosun, Kendini ve Ötekini Tanıma Bağlamında Din Öğretiminde Dünya Görüşü Modeli, 43.

²³² Tosun, Kendini ve Ötekini Tanıma Bağlamında Din Öğretiminde Dünya Görüşü Modeli, 45.

sunacaklardır. Çünkü her farklılığının bütüne katkısı; o toplumun adalet, hoşgörü, toplumsal ve evrensel barış, empati ve özgürlükler noktasında daha da zenginleşmesini sağlayacaktır.

Hayatın her alanında farklılıkların; eleştirel bir düşünce yapısıyla hareket etmeleri ve çok boyutlu düşünerek iletişime de açık olmaları gerekmektedir. Bireysel farklılıkların bir araya gelebilmeleri ve anlamlı bir bütün oluşturabilmeleri için bu durum bir sorumluluk da arz etmektedir. Çünkü hayatı, yaşamayı, yaşatmayı öğrenmek ve öğretmek bireysel farklılıkları kabul ve onları anlamaktan geçmektedir.

Bireyler, karşılaştıkları farklılıklardan zaman zaman uzaklaşma ve onlardan soyutlanarak bireyselleşme eğilimine de geçmektedirler. Hayatlarının her alanını da bu bireysellik şuuruyla düzenlemektedirler. Bireylerin birbirlerine karşı bu şekilde bir yaklaşım sergilemeleri toplumda bireyselleşmeyi arttırmaktadır. Bireysel farklılıklar, tanımamanın verdiği huzursuzlukla davranışlarını birbirlerine karşı ayrımcılık yaparak dışarı vurmaktadırlar. Bireysel farklılıkları kabulsüzlük veya dışlama; çoğulculuğun ve birlikte yaşamının önünde kendisi dışındakini düşmanlaştırmak olarak topluma yansımaktadır. Özellikle toplumsal açıdan her türlü olumsuzluk ve sorun için dini farklılıklar sorumlu görülmektedir.²³³ Din kaynaklı bu toplumsal ayrımcılıkların kökeni ise milliyetçilik akımlarına kadar uzanmaktadır.²³⁴

Farklılıklara karşı alınan olumsuz tutum ve davranışlar korku psikolojisinin de bir sonucu olarak da görülmektedir. Çünkü farklılıklar, içten içe kendisinde var olduğunu düşündüğü üstünlüklerine ya da zayıflıklarına başkalarının da ulaşılabilme düşüncesini taşımaktadırlar. Bu nedenle de hiçbir farklılığa dünyasını açmak istememekte ve hiçbir farklılıktan da bu açılımı beklememektedir. Farklılıklar arttıkça, bireyler bu farklılıklar için tanım yapamamakta ve karar verememektedirler. Farklılıkları dışlama ve ayrışma eğilimi; toplumda güven, birlik ve beraberliği zedelemektedir. Fikirlerini, dini ve kültürel değerlerini aktaramayan, anlatamayan ve yaşayamayan farklılıklar ise seslerini şiddet, çatışma ve öfke ile duyurmaya çalışmaktadırlar.²³⁵ Bireysel farklılıklar, insanın yaratılışından gelmektedir (el-Maide, 5/48; el-Hucurat, 49/13). İnsanın kimliğini de oluşturan bu farklılıklar bireyleri birbirinden ayırmaktadır. ”İnsanlar arasında farklılığın en büyük nedeni yaratılıştır. İnsanın yaratılışından getirdiği bireysel, ailevi, toplumsal ve bunlara bağlı olarak insanı çepeçevre kuşatan kültürel çevre insanlar arasındaki farklı düşünce, inanç ve değerlerin oluşmasında en

²³³ Süleyman Yurttaş, Toplumsal Ayrımcılıklara Farklı Bir Bakış: Yaşlı Ayrımcılığı ve Ötekileştirme (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2017), 162.

²³⁴ Yurttaş, Toplumsal Ayrımcılıklara Farklı Bir Bakış: Yaşlı Ayrımcılığı ve Ötekileştirme, 159.

²³⁵ Yurttaş, Toplumsal Ayrımcılıklara Farklı Bir Bakış: Yaşlı Ayrımcılığı ve Ötekileştirme, 119.

etkili nedendir.”²³⁶

Din ve vicdan özgürlüğünde de farklılıkların olması fitri bir sonuçtur. Yaratılışında insana bahşedilen akıl ve irade nimeti; birbirinden farklı söylemeye, düşünmeye, hayal etmeye, soru sormaya ve hissetmeye neden olmaktadır. Bireysel farklılıkların, dini ve vicdani özgürlüklere saygı gösterme temelinde de, anlayış ve uzlaşma içerisinde olması gerekmektedir.

Çoğulcu toplumsal yapıların gelişmesi.

Göçler; ekonomik, siyasi, sosyo-kültürel birçok farklı değişiklik meydana getirmiştir. Bu değişimin en önemli sonucu ise çoğulcu toplumsal yapıları oluşturmıştır. Çoğulculuk, modern dünyanın da bir gerekliliği olmuştur. Modernizm, 20. yüzyılda ulus-devlet yapısını güçlendirerek milliyetçilik akımı ile ulusal kimliklerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Günümüzde ise bu ulusal kimliklerin küreselleşme ile bir araya gelme ve bir arada yaşayabilmeleri problem teşkil etmektedir. Çoğulcu toplumsal yapılar artık ulus-devlet sistemlerini oluşturmamaktadır. Bu durum farklılıkların ön plana alınarak toplumsal yapıların değerlendirilmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu sebeple çoğulcu yapılar içerisinde insani haklarını savunma arayışı dünyanın en önemli gündem maddelerden birini oluşturmaktadır.

Çoğulculuk, farklı birçok kültürden beslenerek içinde bulunduğu toplumun daha güçlü olmasına katkı sunmaktadır. Tarihte de farklı kültürlerin bir araya gelmesiyle zengin ve köklü medeniyetler ortaya çıkmıştır. Çünkü bu medeniyetlerde çoğulcu toplumsal yapılar; bir toplumun içerisinde oluşan zenginlik olarak görülmüştür.

Bir toplumun içerisinde çoğulculuk düşüncesi, toplumdaki her bir farklılıkla bir bütünlük arz etmektedir. Bu bütüncül yapıya ise herkesi mutlu ederek nasıl ulaşılabileceği önemli bir problem olarak görülmektedir. Çünkü çoğulcu yapılar genişledikçe, toplumsal dini ve kültürel değerlere de birçok farklı açıdan bakış söz konusudur. Bu nedenle çoğulcu toplumlarda oluşan farklı bakış açılarının; her fikri, dini, dini anlayışı, kültürü ve mezhebi zenginlik olarak görmesi gerekmektedir.²³⁷ Oluşan zenginlik ise toplumsal ve evrensel ortak bir birlikteliğe katkı sunacaktır.²³⁸ Çünkü dini ve vicdani farklılıklara tanınan özgürlükler ile toplumsal bütünleşme arasında dinamik ve yeniliğe açık bir süreç bulunmaktadır.

Çoğulculuk için en önemli problemlerden birisi de heterojen olmama isteğidir. Bu

²³⁶ Demir, “Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi” 114.

²³⁷Hans-Georg Ziebertz. “Çokkültürlü bir Toplumda Değerler Eğitimi Modelleri”, *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu* (İstanbul, 2013): 465.

²³⁸Mizrap Polat, “Küreselleşen Dünyada Değerler ve Eğitim Arasındaki Bağ: Değerler Eğitiminin Heterojenleşen Toplumda Birlikte Yaşamaya Etkisi”, 153.

durum çoğulcu toplum yapılarında zaman zaman çatışma, gerilim ve ötekileştirme unsuru olarak da kullanılmaktadır.²³⁹ Dini ve mezhepsel temelli birçok savaşın doğmasına da bu sorun zemin oluşturmuştur. Farklı din ve mezhepler, bir arada ön yargısız ve ön koşullar olmadan özgürce yaşamak istemektedirler. Fakat geçmişte de günümüzde de insanlığın bu konuda acı ve olumsuz tecrübeleri bulunmaktadır. Yaşanan tecrübeler ise çoğulcu toplumsal yapıların geleceğinin, özellikle din ve vicdan özgürlüğü konusunda atılacak adımlara bağlı olacağı düşünülmektedir.

Çoğulcu toplumsal yapılar, dini ve vicdani farklılıklar ile birbirini ötekileştirmeden kabul ederek saygı gösterme sorumluluğu ile sınanmaktadır. Bunu öğrenebilmek için öncelikle insanların din ve vicdan özgürlüklerine saygı göstermeleri gerekmektedir. Çünkü farklı toplumsal yapıların birleştirici unsurları olan saygı gösterme, empati ve tanıma²⁴⁰ insanın ilk ve öncelikli olarak dini ve vicdani özgürlüklerine duyulmaktadır. “En çoğulcu toplumlar, en özgür toplumlardır. Din özgürlüğü, dinî çoğulculuğu korumaktadır. Din özgürlüğü, insani çoğulculuk olgusuna verilen bir cevaptır.”²⁴¹ Çoğulcu toplumsal yapılar, birçok olumlu değişime de katkı sunmuştur. Bireysel, toplumsal ve evrensel açıdan hayatın sıradanlığına yeni ufuklar açarak, düşünce dünyasını zenginleştirmektedirler. Bu yapılar, mutlakiyetçilik düşüncesinin aksine bir bütünü oluşturan ana kaynaklar olarak sorunlara ortak çözümler bulmaya ve birlikte üretmeye çalışmaktadırlar.

Çoğulcu toplumların yapısında; o toplumu oluşturan tüm bireylerin yaşanan sorunlara karşı birbirlerinin dünyasından bakma sorumlulukları da bulunmaktadır. Bu nedenle de eğitim sistemlerinde ve müfredat programlarında çoğulculuğa uygun dönüşüm ve değişimlere gitmeleri gerekmektedir. Özellikle din eğitimi program ve müfredatlarının çoğulculuk bağlamında bazı zaman aralıkları ile tekrar gözden geçirilmesi zaruriyet olarak görülmektedir.²⁴²

Din eğitiminin, çoğulcu toplumsal yapıların bir arada yaşayabilmeleri konusunda etken bir rolü bulunmaktadır. Çünkü bu yapıların birlikteliği; kapsayıcı, tarafsız ve dini farklılıkların da kabul gördüğü bir din eğitimiyle mümkün olacağı görülmektedir.²⁴³ Farklı dine, mezhebe, inanca ve din anlayışına sahip çocukların bir arada aynı okulda ve sınıf

²³⁹ Osmanoğlu, Ortaöğretim DKAB Öğretimi Programlarında ve Ders Kitaplarında Çoğulculuk, 10.

²⁴⁰ Yalçın Coşkun, İlköğretim Programlarında Barış Eğitimi ve Barış Eğitimine İlişkin Öğretmen Görüşleri (Yüksek Lisans, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2012), 45-46.

²⁴¹ Bilal Sambur, “Din Özgürlüğü, Çoğulculuk ve Liberal Demokrasi”, *Liberal Düşünce* 16/63 (2011): 7.

²⁴² Zübeyir Bulut, “Dinsel Çoğulculuk ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretimi Programında Diğer Dinlerin Öğretimi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi* 3/2 (2014): 361-362.

²⁴³ Osmanoğlu, Ortaöğretim DKAB Öğretimi Programlarında ve Ders Kitaplarında Çoğulculuk, 4.

ortamını paylaşımları çoğulcu toplumsal yapıların bir özelliğidir.²⁴⁴ Bu nedenle din eğitiminde dini ve vicdani özgürlüklere saygı gösterme anlamlı bir gereklilik olarak görülmektedir.

Din ve vicdan özgürlüğü, çoğulculuğun hâkim olduğu çağımızda kaçınılmaz bir insan hakkıdır. Bir toplumda dini ve vicdani farklılıklarından dolayı ayrımcılığa, ötekileştirilmeye ve haksızlığa uğramak; sosyal bütünleşmeye engel olabilir. Aynı zamanda bireyin bütün tutum ve davranışlarının da değişmesine sebep olabilecektir. Seslerin, fikirlerin, düşüncelerin ve inançların dikkate alınmadığı toplumlar içerisinde her an farklı sorunlar yaşanabilir. Çünkü insanlar her konuda aynı düşünceye sahip olmak mecburiyetinde değildirler. Bu nedenle çoğulcu toplumsal yapıların bir sonucu olarak; farklı dini ve vicdani haklara bu özgürlüğün eğitiminin verilmesi gerekmektedir.

Birlikte yaşama becerilerine olan ihtiyaç.

Küreselleşme²⁴⁵ ile birlikte aile yapısında, eğitim, turizm-seyahat alanında, insanların ve toplumların yaşam tarzlarında, kültürel, ahlaki, hukuki, askeri alanlarda da değişimler ve yenilikler yaşanmıştır, yaşanmaktadır. Hak ihlalleri, salgın hastalıklar, gelir dengesizlikleri, küresel ısınma, nükleer tehdit vb. dünyanın en önemli ortak problemleri arasındadır. İnsanın aynı dünyada kendisini de ilgilendiren bu problemlere seyirci kalması imkânsız görünmektedir.

Küreselleşme; dini ve etnik farklılıkların güçlenmesine, yerel farklılıkların yeni dini akımlar ve sosyal hareketler ile dünyada var olmasına da zemin oluşturmuştur.²⁴⁶ Küreselleşmenin etkileri ile kültürler zaman zaman birbirlerine benzeyerek²⁴⁷ popüler kültürü oluştururken; bir yandan da insanlar farklı kültürlerin de var olduğu gerçeği ile karşı karşıya kalmışlardır. Dolayısıyla oluşan melez kültürler, farklı özellikleri ile her kültürün kendi kimliğini ortaya koymasına zemin oluşturmuştur.²⁴⁸

Küreselleşmenin insanların iletişimine de etkileri çok büyüktür. Çünkü gelişen teknoloji ile insanlar arası etkileşim evrensel bir süreç içerisinde yürümektedir. İnsanlar teknoloji sayesinde sınırsız ve zamansız bir beraberlik içerisinde olabilmektedirler. Bu iletişim yoğunluğu içerisinde çeşitli farklılıklar arasında etkili iletişim ise karşısındakini

²⁴⁴Osmanoğlu, Ortaöğretim DKAB Öğretimi Programlarında ve Ders Kitaplarında Çoğulculuk, 48.

²⁴⁵Talip Karakaya, “Küreselleşme ve AB sürecinde Etik Değerlere Kritik bir Yaklaşım” 2. Baskı *Değerler Eğitimi Uluslararası Sempozyumu* (İstanbul: 2013), 207.

²⁴⁶Gurbet Kızıltan, *Dini Çoğulculuk ve Din Eğitimi* (Yüksek Lisans, Uludağ Üniversitesi, 2007), 5.

²⁴⁷Kızıltan, *Dini Çoğulculuk ve Din Eğitimi*, 5.

²⁴⁸Aşlamacı, *Çoğulculuk ve Din Eğitimi*, 12.

anlama ile başlamaktadır. Bu anlamlı birlikteliğin oluşması ise insanların birbirlerinin varlığını kabul etmelerinden geçmektedir. Bir araya gelen insanlar sahip oldukları farklılıkları, anlamlı bir birlikteliğe ulaştırmak sorumluluğundadırlar. Çünkü tanıma reddedilirse yaşanacak ilişkiler de zedelenebilecektir.²⁴⁹ O nedenle anlaşabilmenin en kısa yolu olan empati süreci de birlikte yaşama becerileri ile ortaya çıkmaktadır.

Küreselleşen dünya bilgi teknolojilerinde insana yenilikler sunarken; diğer taraftan insanı çok boyutlu bir karışıklığın içerisine itmektedir. Yaşanan birliktelikler, farklılıkların bir arada nasıl yaşayacağı belirsizliğini de gündeme getirmiştir. İnsanlar kimlik belirsizliğiyle aidiyet sorunu yaşarken böyle insanların oluşturduğu toplumsal yapılar içinde uzlaşma sorunu da doğmuştur. Yine kendini hiçbir yere ait hissedemeyen insanlar da toplumsal ve evrensel olarak birlikte yaşama açısından sorun teşkil etmektedirler.

Yaşanan değişim ve gelişmeler neticesinde ortaya çıkan en önemli sonuçlardan birisi de toplumsal ve evrensel planda değerler, insan hakları ve özgürlükler temelli yaşayabilmeyi öğrenmektir. Bu nedenle birlikte yaşama birçok sosyal etki ile varlığını sürdüren bir konudur. Birlikte yaşama; farklı sosyo-kültürel yaşamların birbirleriyle etkileşimlerinden doğan ve toplumu ilgilendiren birçok konuyu da içerisinde barındırmaktadır. Birlikte yaşama; ortak değerlerle farklılıkları bir araya getirmektedir.

Birlikte yaşayabilme becerisi; insanın başka insanlarla kendini aynı görmesi değil, ötekileştirmeden olduğu haliyle kabul etmesidir. İnsanlar birlikte yaşayıp, farklı düşünüyor ama aynı alanı da paylaşmak zorunda kalıyorlarsa birlikte yaşama bir problem teşkil etmektedir.²⁵⁰ Karşımızda duran bu sorunla yüzleşerek çözüm yolları aramak ise kaçınılmaz bir gerekliliktir. Çağın insanları yaklaştırması da yaşama biçimlerinde farklılıklara sebep olmuştur. Eskiden insanların birbirinden haberi olmazken, ulaşım ve iletişim sayesinde insanların birlikteliği kesintisizdir. Bu durum farklılıkların birlikte yaşamaya tahammül edebilmeyi öğrenmeleri gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Peki, bu öğrenme işi nasıl gerçekleşecektir? Bu soru insanlığın ortak ve en zor sorunlarından birisidir.²⁵¹

İnsanın toplumsal yapısından kaynaklanan bütüncül kimliği, birlikte yaşamının kurallarının da zamanla oluşmasına sebep olmuştur. Birbirine muhtaç olan insanlar bu birlikteliği anlamlı hale getirmek için ortak bir bakış açısı oluşturmak zorunda kalmışlardır. Çünkü insanlar yaşamlarını sürdürebilmek ve güvenliklerini sağlayabilmek için bir arada

²⁴⁹Yalçın, Birlikte Yaşama Kültürü Bağlamında Kültürlerarası Etkileşimler, 25.

²⁵⁰Niyazi Usta, “Aklın Kullanımı, Hoşgörü ve Toplumsal Barış”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 101.

²⁵¹Beyza Bilgin, “Mezhepler ve Dinler Arası Eğitim ve İşbirliği”, 5.

olmak zorundadırlar.²⁵² Toplumsal ve evrensel yasaların ve ahlaki kuralların oluşması, birlikte yaşamının getirdiği bu zorunluluğun sonuçlarındandır. Bu kurallar toplumsal ve evrensel ortak adalet ilkelerini herkes için ortaya koyarak birlikte yaşama becerilerini farklılıklara sunmaktadırlar.²⁵³ Sorunların çözümünde dini ve ahlaki değerlerden faydalanabilmek için de din ve vicdan özgürlüğü eğitimi verilmesi gerekli görülmektedir.²⁵⁴

Toplum denilen yapı, farklılıkların bir arada yaşamını tanzim etmektedir. Birlikte yaşama becerisi; toplumu oluşturmak, ayakta tutmak ve geliştirmek için bir ihtiyaç olarak görülmektedir. Öyle ki birlikte yaşama becerilerinin asli görevinden birisi de toplumsal bütünleşmeyi sağlamaktır.²⁵⁵ Sosyal bütünleşme, farklı kültürler arasında birleştirici unsur olma görevini taşımaktadır. Bu görevi yerine getirebilmesi için ise birlikte yaşama becerilerini toplumsal ve evrensel açıdan her bireyin öğrenmesi gerekmektedir. Çünkü birlikte yaşama becerileri; farklılıklar arasındaki sosyal mesafeyi azaltarak ötekileştirmenin, yabancılaşmanın, çatışmanın, ayrışmanın, nefretin, önyargının ve mutlakiyetçilik fikrinin önünde bir set görevi üstlenmektedir.²⁵⁶

Birlikte yaşama tecrübesi, toplumsal ya da evrensel açıdan tüm farklılıkları birleştirici bir unsur olarak kabul etmeyi gerektirmektedir. Çünkü farklılıkları ayrıştırıcı unsur olarak değerlendirmek güven duygusunu zedeleyerek barış ve hoşgörü atmosferinin önünde engel olmaktadır.²⁵⁷

Bireyi biricik değerli görerek sadece bireysel çıkarları ön planda tutan toplumların birbirlerine karşı ve diğer toplumlara karşı ilişkileri suni ve yapmacık olmaktadır. Çünkü çıkar ve beklenti temelli ilişkiler ile oluşan toplumların gerçekliği, anlam ve değeri bulunmamaktadır.²⁵⁸ Birlikte yaşama becerilerinin; farklılıkların doğal karşılanması, bencillik fikrinden uzaklaşılması ve toplumsal birlik olma şuurunu bireylere kazandırması açısından önemli görülmektedir.

İnsan, içinde bulunduğu yaşam şartlarının etkisi ve gelecek kaygısı ile çevresine önyargıyla yaklaşabilmektedir. İnsanın önyargılı davranma ya da davranmama durumu ise aslında bireyin yaratılıştan getirdiği bir özelliğidir. Bu sebeple önyargı ile oluşabilecek

²⁵²Şaban Ali Düzgün, “Bir Arada Yaşamının Ahlaki ve Felsefi Temelleri”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 13/2 (2015): 583.

²⁵³Yalçın, Birlikte Yaşama Kültürü Bağlamında Kültürlerarası Etkileşimler, 22.

²⁵⁴Demir, “Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi”, 116.

²⁵⁵Yalçın, Birlikte Yaşama Kültürü Bağlamında Kültürlerarası Etkileşimler, 16.

²⁵⁶Yalçın, Birlikte Yaşama Kültürü Bağlamında Kültürlerarası Etkileşimler, 36.

²⁵⁷Yalçın, Birlikte Yaşama Kültürü Bağlamında Kültürlerarası Etkileşimler, 17-18. ; Kızıltan, Dini Çoğulculuk ve Din Eğitimi, 1.

²⁵⁸Düzgün, “Bir Arada Yaşamının Ahlaki ve Felsefi Temelleri”, 585.

toplumsal ve evrensel açıdan istenmeyen sonuçlar doğmaktadır. Bu sonuçların farkında olmak için, insanın bir eğitim sürecinden geçmesi gerekmektedir. Birlikte yaşama becerilerinin insanlara daha somut ve aktif olarak kazandırılabilmesinin eğitimle mümkün olacağı görülmektedir.²⁵⁹

Din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin amaçlarından biri de birlikte yaşama bilincini insanlarda oluşturabilmektir. Bu nedenle eğitimin de din eğitimi içerisinde verilmesi gerekmektedir. Çünkü din eğitimi içerisinde farklılıkların dini yaşam alanlarını kabul bir sorun teşkil etmektedir. “Farklı inanç, mezhep ve fikir sahiplerinin de toplumsal düzeni bozmadığı ve başkalarının hakkını ihlal etmediği sürece kendilerini inanç ve değerleri yoluyla gerçekleştirmeye hakları olduğunu düşünmek gerekir. İşte bu anlayışın yerleşmesini sağlayacak zihni ve pratik ortamın oluşmasına katkı sunmak, din eğitiminin bir arada yaşama konusundaki hedeflerinin arasında olmalıdır.”²⁶⁰ Bu eğitim; farklı dini, mezhebi, inanç ve fikirlerin karşılıklı kabullerini sağlayarak bireylere birlikte yaşama becerilerini kazandırmaktadır. Din ve vicdan özgürlüğü, birlikte yaşamının insani bir nedeni ve sonucu olarak değerlendirilmektedir. Çünkü hangi dini ve vicdani özgürlük benimsenmiyorsa, birlikte yaşamın o yönüyle eksik kalacağı düşünülmektedir.

Kin, nefret, ayrıştırıcı ve kutuplaştırıcı söylem ve eylemler ise birlikte yaşamaya düşürülecek gölgeler olarak görülmektedir. Yunus Emre’nin diliyle birlikte yaşama; Yaradan’a saygı ve yaratılışımıza saygıyı gerektirmektedir. Mevlana bir sözünde şöyle söylemiştir: “*Aynı dili konuşanlar değil, aynı duyguları paylaşanlar anlaşabilir.*” Din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin, aynı duyguları paylaşmaları için bireylerin birlikte yaşama becerilerine katkı sunacağı düşünülmektedir.

Toplumsal ve evrensel barışa olan ihtiyaç.

Barış, insanın kendisi ve çevresi ile ilgili beklentilerini toplumsal ve evrensel açıdan değerlendirerek makro düşünme sorumluluğudur. Barış, insanın toplumsal ve evrensel olarak özellikle günümüzde en çok ihtiyaç duyduğu değerlerden bir tanesidir. İnsan, barış içinde; bireysel, toplumsal ve evrensel anlamda özgür olarak gelişmektedir. Fakat toplumsal ve evrensel barış ortamı kendiliğinden olacak ve başarılabilecek bir durum değildir.

Barış, dini ve vicdani farklılıklar üzerinde üstünlük kurma mücadelesi olarak görülmüştür. Bu, tekelleştirme düşüncesi beraberinde insanı yine dini ve vicdani farklılıkları korumak adına savaşa sürüklemiştir. Fakat yaşananlar gelişmeler, barışın dini farklılıkların

²⁵⁹Kızıltan, Dini Çoğulculuk ve Din Eğitimi, 1.

²⁶⁰Güneş, ”Din Eğitiminin Hedefleri Bağlamında Bir Arada Yaşama Kültürü”, 843.

birbirleri üzerinde bu tutum ve düşüncelerle hareket etmelerinin zararlarını ve olumsuz sonuçlarını göstermiştir. Bireylerin birbirlerinin dini ve vicdani kanaatlerine mutlakiyetçilik düşüncesiyle hareket ederek yaşama hakkı tanımamaları, bugün toplumsal ve evrensel barışın önündeki en büyük engel olarak görülmektedir.

Toplumsal ve evrensel barışın önünde; yaşanan göçler, sekülerleşme, psikolojik, ekonomik, politik, eğitsel sebepler, insan hakkı ihlalleri, toplumların sosyo- kültürel yapıları, bireysel ve toplumsal bencillik, kabilecilik zihniyeti gibi engeller bulunmaktadır.²⁶¹

Toplumsal ve evrensel barış, geçmişten günümüze çeşitli sınavlardan geçmiştir. Teknolojinin gelişmesi ile beraber ise kimyasal, siber, ekonomik ve psikolojik savaşlar ile insanlar ve toplumlar karşı karşıya kalmaktadır. Bu savaşların evrene ve evrende yaşayan tüm canlılara verdiği ya da verebileceği zarar ise oldukça büyüktür. Savaş düşüncesinin ise insanların ırkından, dilinden, dininden, kültüründen dolayı birbirlerine karşı üstünlük kurma sebebiyle olduğu görülmektedir.

Toplumsal ve evrensel barışın önünde sekülerleşme de önemli bir engeldir. Çünkü dini ve vicdani kanaatlere toplumsal bir sekülerleşme zorunluluğu da sunmaktadır. Toplum içerisinde yaşanan bu süreçler sosyal dengeyi de bozabilecek bir durum arz etmektedir.

Ekonomik gelir dengesizlikleri, toplum içerisindeki yaşam kalitesini ve kişilerarası bakış açısını da değiştirme etkisine sahiptir. Dolayısıyla kişilerin dini ve vicdani kanaatlere bakış açısını etkilemektedir. Çünkü kişilerin dini ve vicdani kanaatleri gelirin azalmasına bağlı olarak kabul görmemeye başladıkça; oluşan sınıfsal farklılıklar beraberinde toplumun dini ve vicdani özgürlük çoğulculuğunu da sorgulamaya ya da sınıfsal farklar arasında çatışmaya sebep olabilecektir.

İnsan hakları ve özgürlükleri insan hürriyetinin en doğal sonuçlarından bir tanesidir. Bu hakların insanın elinden alınması sosyal, politik, psikolojik ve eğitsel sorunları da beraberinde getirecektir. Aynı zamanda bu hakların ihlali toplumsal ve evrensel çatışmalara zemin hazırlayacaktır.

Beklenti ve isteklerin sadece kişisel bakış açısından değil toplumsal ve evrensel zeminde de düşünülebilmesi için eğitim gerekmektedir. Barış, istenilen bir değer olmakla beraber insanların bakış açılarının farklılığı, barışın arzu edilme şeklini ve gerekliliğini değiştirmektedir. Bu sebeple barışın ortak toplumsal ve evrensel mesaj verebilmesi için ulusal ve uluslararası sözleşmeler ortaya konmuştur. Fakat toplumsal ve evrensel barışın

²⁶¹ Usta, “Aklın Kullanımı Hoşgörü ve Toplumsal Barış”, 105. ; Coşkun, *İlköğretim Programlarında Barış Eğitimi ve Barış Eğitimine İlişkin Öğretmen Görüşleri*, 14.

uygulanabilirlik ve içselleştirme açısından eğitimin içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Kişisel, toplumsal ve evrensel açıdan gerçek anlamda barışa olan ihtiyaç karşılıklı anlayış temelinde eğitimle daha kolay ve samimi bir noktaya ulaşabilir. Çünkü barışın izlediği süreç dinamiktir ve kendi kendine var olmamaktadır.

Her insanın bireysel olarak toplumsal ve evrensel barışa inanması ve davranışlarını o yönde denetlemesi ve düzenlemesi gerekmektedir. Psikolojik olarak insanın, toplumsal ve evrensel barışın mümkün olabileceğine dair bir inanca sahip olması gerekmektedir. Kişisel olarak toplumsal ve evrensel barışa dair bir inanç yoksa olumlu değişimler bekleme, gerçekçi bir yaklaşım olarak değerlendirilmemektedir. Öyle ki, gelecekte barış ile ilgili sorunların neler olabileceği konusunda kestirilemeyen bir süreç bulunmaktadır.²⁶² Bu süreci kontrol altında tutmanın yolunun sağlıklı bir din ve vicdan özgürlüğü eğitiminden geçtiği düşünülmektedir.

Toplumsal ve evrensel açıdan barışın sağlanabilmesi için bireylerin doğru ve tarafsız bilgilere sahip olması gerekmektedir. Bu bilgilerin ise, insanlığın hem fikir olduğu ortak değerler üzerinde harmanlanarak bireye verilmesi gerektiği düşünülmektedir.²⁶³

Din eğitiminin, din ve vicdan özgürlüğü eğitimi ile birlikte barışın sürekli ve kalıcı olmasında olumlu etkisi olacağı düşünülmektedir. Çünkü bireylerin en hassas noktalarından biri dini ve vicdani olarak da toplumda kabul görmeleridir. Toplumların birbirlerine karşı dini ve vicdani kabulsüzlüğü ise evrensel açıdan ötekileştirmeyi ve nefreti pekiştirecektir.

Daha kenetlenmiş bir toplum yapısına ulaşmak, aynı payda da buluşabilmek, evrensel meseleleri bir dünya vatandaşı olarak tartışabilmek için bilimsel bilgilerle hazırlanmış farklılıkları kucaklayıcı eğitim programlarına ihtiyaç duyulmaktadır.²⁶⁴

Toplumsal ve evrensel barışı tesis etmek adına din ve vicdan özgürlüğü eğitimi insani bir sorumluluk olarak da görülmektedir. Çünkü bireylerin dini ve vicdani özgürlükleri, karar alınan her toplumsal konuda muhakkak gündeme gelecektir. Bu durumu bir problem olarak değerlendirmek veya görmezden gelmekse çözülmek istenen sorunların çözülememesine, farklı sorunların baş göstermesine ve beraberinde toplumsal çözümlere neden olabilecektir.

Toplumsal ve evrensel barış için dini ve vicdani kanaatlere tanınan özgürlük, geleceğin dünyasının şekillenmesinde olumlu rol oynayacaktır. Çünkü insanı farklılıklarıyla

²⁶²Yemenici, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Diğer Dinlere ve Din Mensuplarına İlişkin Yaklaşımları, 6.

²⁶³Öncel, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programının Kültürlerarası Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi, 19.

²⁶⁴Muzaffer Ercan Yılmaz, “Barış Sürecinde Düşünsel Dönüşüm ve Barış Eğitiminin Rolü”, *Journal of Social Sciences*, 3/1 (2006): 5

kabul etmek, toplumsal ve evrensel barışın vazgeçilmez ögesidir. Bu eğitimde toplumsal ve evrensel barış, kişisel özgürlükler ve insan hakları ile doğrudan ilişkili olduğu için din eğitimi içerisinde bulunmaktadır.

Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi Önündeki Engeller

Bu eğitimin önündeki en büyük engel; insanın insani tavır ve davranışları, ahlaki ilke ve değerleri zaman zaman unutması ve içselleştirme sorunu yaşamasıdır. Yine insanların mensubiyetlerini biricik olarak görmeleri ve farklılıkları tanımama isteği bu eğitimin önündeki engellerdendir. Önyargı, taassup, üstünlük iddiaları, tarihsel düşmanlıklar, olumlu yaşanan şeyleri görmezden gelmek, ihtilaflar, tecrübesizlik, cehalet, aşırılık, iletişimsizlik, bazı inançlar ve dindarlar hakkındaki önyargılar bu eğitimin önündeki diğer engellerdendir.

Küreselleşmenin ekonomik, sosyal ve siyasi etkileri, değişen ve bozulan aile yapısı, yaşanan kültürel ve ekonomik adaletsizlikler, gücünün her zaman haklı olduğu anlayışı, hoşgörü eksikliği ve çoğulculuk fikrinden uzak durma eğilimi bu eğitimin önündeki diğer engellerdendir. Aslında bütün engeller birbiriyle bağlantılıdır. Çünkü yaşanan herhangi bir engel, yaşanması muhtemel farklı bir engeli de tetiklemektedir.

Bilgisizlik ve ilgisizlik zamanla bireyi ya da bireyin biz dediği sınırlar dışında ki herkesi öteki konumuna getirmiştir. Kendisine benzemeyen herkesi farklı kabul ederek üstünlük kurma çabası da bu eğitim önünde engel teşkil etmektedir. Çünkü insan, farklılıkları kendine göre yorumlamaya başlayınca ötekileştirme sorunu ortaya çıkmaktadır.²⁶⁵ Ötekileştirilen, din ve vicdan özgürlüğü hakkı tanınmayan bireylerin var olması bu eğitimin önündeki bir başka engeldir. Çünkü hakkı elinden alınmış ya da kısıtlanmış bireylerin bu eğitimden beklentileri ve eğitime ilgileri sınırlı olabilecektir.

İnsan bilmediğine düşmanlık besler. Ya da sadece kendi bildiğini doğru kabul ederek farklı fikir, düşünce, inanç, din ve din anlayışlarını kabul etmek istemez. Bu düşüncede; bireyin kendi dünyasındakilerden başka her şey yanlıştır ve dinlemeye değer değildir. Bu eğitimin önündeki engellerden biri de bu bağlamda *Taassup*' tur. Taassup; başka dinlerin mensuplarına gösterilen, haksızlık, adaletsizlik ve zulüm olarak da ifade edilebilmektedir. “Türkçe’de *bağnazlık* kelimesiyle karşılanan *Taassup*; din, düşünce, siyaset, milliyet gibi birçok alanda koyu bir muhafazakârlığı, değişik anlayışları aşağılayıp yok etme eğilimini, farklılıklara karşı katı bir hoşgörüsüzlüğü ifade eden bir terim haline gelmiştir.”²⁶⁶ Çünkü böyle insanların düşünceleri sığ ve empatiden uzaktır. “Yalnız din hürriyetinin değil,

²⁶⁵Aydın-Osmanoğlu, Kültürlerarası Din Eğitimi, 48.

²⁶⁶Mustafa Çağrırcı, “Taassup”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDVY, 2010), 39: 285.

umumiyetle vicdan ve tefekkür hürriyetinin amansız düşmanı budur.”²⁶⁷ Dini anlamda *Taassup*; özgürlüğün, gelişmenin ve özgür düşüncenin önünde de engeldir. Fakat barış, hoşgörü ve saygı gibi kavramların eğitim ile insan hayatına yansıtacağı bir gerçekliktir.²⁶⁸

Çoğulcu toplumlarda ki farklılıklar; ayrıştırıcı ve ötekileştirici söylemlerle birbirlerinin yaşamını olumsuz olarak etkilemektedirler. Olumsuz ve incitici söylemler ile farklılıkların birbirlerine karşı tahammülleri zorlaşmaktadır. Bireylerin dini ve vicdani özgürlüklerine saygı duymak şöyle dursun; onları görmeye ve varlıklarına tahammülleri dahi yoktur. İnsanın anlaması için önce dinlemeyi öğrenmesi gerekmektedir. Çünkü dinleyen birey etrafında olup bitenleri objektif bir bakış açısıyla değerlendirebilir. Bu nedenle farklılıkların iç içe yaşamasına rağmen birbirlerini tanımak istememeleri bu tarz söylemleri açığa çıkararak yabancılaşmayı, ayrımcılığı ve dışlamayı getirmektedir. Çünkü tanıma, farklılıkların varlık bütünü içerisindeki konumlarını doğru anlama bilgisidir.²⁶⁹

Farklılıkların karşılaşma niteliğinin kalitesi de bu eğitim önünde bir başka engel teşkil etmektedir. Çünkü yaşanacak karşılaşma din ve vicdan özgürlüğüne karşı tahammülü de etkileyecektir. Bireylerin karşılaştıklarındaki önyargıları ve iletişime kapalı olma halleri bu eğitimi doğrudan etkileyebilir. Farklılıkların birbiriyle iletişimden çekinmesi, uzlaş ve müzakerenin önünde de engeldir.²⁷⁰ Örneğin; dindarlar, inançlar, din anlayışları ile ilgili takınılan tavır, davranış ve düşünceler bu durumu açıkça göstermektedir.

Bireylerin farklılıklara karşı indirgemeci ve genelleyici anlayışları da bu eğitim önündeki engellerdendir. Örneğin herhangi bir farklı zümreyi özel bir hadiseden dolayı genelleyerek yargılamak hoşgörü ve birlikte yaşamın önünde engel teşkil etmektedir. Tarih içerisinde Müslümanlara ve Siyahilere karşı yaklaşım, indirgemeci ve genelleyici anlayışın örnekleri arasındadır. Bu yaklaşımın bir diğer tarafı olan devamlı kendi kültürünü övme, ırk üzerinden milli duyguları sıcak tutmaya çalışma ve dışlayıcı bir üslup kullanma da bir engeldir.²⁷¹ Bireylerin din ve vicdan özgürlüklerini ırkları ve kimlikleri üzerinden dışlamaya ya da üstün görmeye çalışmak çoğulcu toplumlarda yaşanması muhtemel birçok büyük ve derin problemlere sebep olmuştur, olacaktır. Yabancı düşmanlığı, ırkçılığın ve aşırılıkların varlığı farklı olanla diyalog kurmamaktan ileri gelmektedir.²⁷² İnsanların bu ırkçı söylem ve eylemlerle kendini ve kendine benzeyenleri yücelterek farklılıklara fiziki, psikolojik ve

²⁶⁷Başgil, *Din ve Laiklik*, 149.

²⁶⁸Aydın- Osmanoglu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 133.

²⁶⁹Aydın- Osmanoglu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 38.

²⁷⁰Aydın- Osmanoglu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 130

²⁷¹Aydın- Osmanoglu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 41.

²⁷²Aydın- Osmanoglu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 132.

ekonomik zararlar vermesi de bu eğitimin önündeki engellerdendir. Özellikle farklı dinlerin, dini anlayışların, inançların, mezheplerin birbirlerine karşı yaptıkları asimülasyon ve dışlama eğilimleri birlikte yaşamanın, toplumsal ve evrensel barışın önünde de sorun teşkil etmektedir. Bireyler, mutlakiyetçilik düşüncesiyle ayrımcılık yaparak hak ve hukuku dikkate almadan hürriyetlere müdahale etmeyi kendilerine bir görev olarak görmektedirler.

Bireyin kendi tarihi ile ilgili aldığı eğitim toplum ve dayanışma duygusunu güçlendirir, fakat küresel ölçekte de bunun yaşanması gerekmektedir. Tarihsel süreç içerisinde düşmanlıkların, savaş, çatışma ve kan davalarının yüceltilerek anlatılması bu eğitimin önünde engeldir. Tarihsel düşmanlıkların kuşaktan kuşağa miras bırakılması, iyi ya da olumlu yapılan hiçbir uygulamayı değerli bulmama zihniyeti bu eğitimin önünde önemli engeller olarak karşımızda durmaktadır. Tarihte din adına yapılan mezhepsel ve farklı dinler arasındaki amansız savaşlar yıllar sürerek insanlığa ortak ve derin izler bırakmıştır. Bu izlerin yansımalarının insanların bilinçaltında devam etmesi bu eğitimin önünde engel teşkil etmektedir.

Din ve vicdan özgürlüğünün, insana ve topluma bakan yönünün değil devlete ve vatandaşa bakan yönünün bireylerce esas alınması, sadece siyasi bağlamda laiklik ile ilişkilendirilmesi ve en temel insan hakkı olduğunun unutulması bu eğitime karşı olumsuz bir bakış açısı geliştirilmesine de sebep olmaktadır. Farklılıkların zenginlik olarak algılanmaması ve insanları ayırıştıracağını düşünmekte bu eğitimin önündeki engellerdendir. Din ve vicdan özgürlüğü eğitimi, zor ve imkânsız bularak okullarda ki varlığını gereksiz görmek de engellerden biri olarak düşünülmektedir.

Din eğitiminde Din ve Vicdan Özgürlüğü Kapsamı

Din ve vicdan özgürlüğü; bireyin dini ve vicdani haklarını doğrudan kapsamaktadır. İnsani bir hak olması da bu kapsamın içerisinde görülmektedir. Din eğitimi içerisinde değerleri de sunmaktadır. Din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi ise din eğitiminde değerlerin daha kalıcı verilmesine eğitim aracılığıyla katkı sunmaktadır. Bu nedenle, din ve vicdan özgürlüğü eğitimi din eğitimi içerisinde; din ve vicdan ilişkisini, insan haklarını ve değerleri kapsamaktadır.

Din ve Vicdan İlişkisi Bağlamında Din ve Vicdan Eğitimi

Vicdan, insanın içerisinde ki denge mekanizmasıdır. Yüce Allah'a insanı yaklaştıran değerlerden biri de vicdandır. Allah, dini zenginleştirmek için bu mekanizmayı insana bahşetmiştir. "Vicdan bizi Yaratan ve içimize bir mahkeme kürsüsü yerleştiren Tanrının

temsilcisi, şubesidir”²⁷³ Din ve vicdanın bir arada zikredilmesi ve birbirinden bağımsız değerlendirilememesi de bu nedenledir. İnsan için vicdan, hayır ve şerde tek başına yeterli bir ölçüt değildir. Çünkü insanın içindeki ses sadece İlahi kaynaklı olmayabilir. Bu durumun gerçekleşmesi için insanın fitri özgürlüğünü kaybetmiş olması gerekir. Vicdan ise insanı kötü bir fiil işlediğinde yargılayabilirken bazen de yaptığı bu fiiller karşısında aynı duyarlılığı göstermeyebilir.²⁷⁴

Vicdan, insanı iyi ahlaka yönlendirmektedir. Ahlak eğitiminde bu sebeple vicdan önemli bir rol oynamaktadır. Çünkü insanın ahlaki yönelimleri ile vicdanı arasında da ilişki bulunmaktadır. Ahlak ise dinin içerisinde ki temel akidelerden biridir. Ahlaki bakımdan kendini dine göre nizamlamış insan için vicdani tavır ve davranışlar hayatının bir parçası olmuştur. “Vicdan, davranışlarımız hakkındaki iyi ve kötü hükümleri verdikten sonra bizde birtakım ahlaki duygular meydana gelmektedir. Sevgi, nefret, zevk, pişmanlık, suçluluk, sempati, övgü, kınama, tatmin ve huzur gibi.”²⁷⁵ İnsanın vicdan sahibi bir birey olması ise ahlaki gelişimi açısından da gerekmektedir.²⁷⁶ “Bilgisiz, iyi eğitilmemiş ve yetiştirilmemiş insanlarda vicdan hata eder. Çünkü cahil, vicdandan habersizdir. Ancak vicdan terbiye ve tecrübe sayesinde gelişir.”²⁷⁷

Terbiye ve tecrübenin insan hayatına yansımaları, din ile olmaktadır. Alınacak eğitim ile insanın başkalarına da yaşama ve özgürlük hakkı tanınması, din ve vicdan arasındaki güçlü ilişkiden gelmektedir. Vicdanın eğitimle bütünleşmesi sayesinde, din ve vicdan özgürlüğü hakkı bireyler arasında alışkanlık haline gelebilecektir. “Bir şeyin yapılmasının uzun süre ve ardı ardına sık sık tekrarlanması alışkanlıktır. İyi ve kötü ahlak alışkanlık sonucu meydana gelir.”²⁷⁸

Vicdan duygusunun insanda tezahür edebilmesi için de din eğitimi içerisinde verilmesi gerekli görülmektedir. Çünkü din eğitimi, ruhun ve kalbin eğitimini vicdan ile harmanlayarak vermektedir. “Ayrıca din eğitimi, Anayasa'nın vicdan özgürlüğü prensibi ile ve İslam dininin, inanmamakta direnenlere karşı "Sizin dininiz size, benim dinimi bana", "Dinde zorlama yoktur" vb. ilkeleri ile sınırlı olduğundan, zaten vicdanı ilgilendiren bir konudur.”²⁷⁹

Din eğitimi içerisinde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi, vicdanın önemini ve

²⁷³ Kant, Eğitim Üzerine, 73.

²⁷⁴ İmamoğlu, “Vicdan Kavramının Psiko- Sosyal Tahlili”, 144.

²⁷⁵ Bilgiz, Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri, 136.

²⁷⁶ Bilgiz, Kuran Açısından Vicdan ve Değeri, 183.

²⁷⁷ Saltuklu, *Vicdan*, 105.

²⁷⁸ Saltuklu, *Vicdan*, 57.

²⁷⁹ Beyza Bilgin, “Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri”, 479.

gerekliliğini dinin bütünlüğü içerisinde vermektedir. Bu nedenle insan diğer bireysel dini ve özgürlük haklarına karşı daha olumlu tutum ve davranış sergileyecek, sosyal birlik ve bütünlüğe de katkı da bulunacaktır. “Vicdan binası önemlidir. Vicdanın içselleştirilmesi ile insan, onun üzerinde derin düşünmeye başlıyor. Ben kimim sorusunu soruyor. Yetkinleşen vicdan kendi yasasını hissediyor ve ona uyuyor. Kötüyü ve iyiyi tanımada aracıya ihtiyaç duymuyor. Kendisiyle savaşını yaparak kendisiyle barışık hale gelerek ve bencilliğinin farkına vararak sosyal yükümlülükleri ve nimetleri arzu ediyor.”²⁸⁰ Bu nedenle din ve vicdan özgürlüğü; din ve vicdan arasındaki güçlü ilişki nedeniyle bir bütün olarak eğitim içerisinde var olmaktadır.

Din ve vicdan eğitiminin içerisinde, din ve vicdan ilişkisi açısından vicdan özgürlüğü talebi de bulunmaktadır. Bu talep ise dine karşı değil, dogmatik değerlere karşı bir tepki olarak görülmektedir. Kendini denetleme özgürlüğü vererek toplumsal ilişkilerin daha sağlam olabilmesine katkı sunmaktadır. Mutaassıp bireylerin yetişmesini de bu eğitimin azaltacağı ön görülmektedir. “Vicdan özgürlüğü anlayışını; hayat biçimine, okul müfredat programlarına, anayasasına yerleştiren topluluklar bunun değeri üzerine düşünen toplumlardır.”²⁸¹

Kur’an-ı Kerim’de, vicdanını harekete geçirebilen insanın güçlü olduğu vurgulanmaktadır (el-Bakara, 2/45-46; el-Hucurat, 49/15; el-Maide, 5/23; et-Tevbe, 9/71; el-Yusuf, 12/38, el-Haşr, 59/9; el-İnsan, 76/8). Vicdanın, insanın davranışlarını ahlaki şuur ile denetleyen bir mekanizma olduğu düşünülmektedir. “İnsanı ahlaklı davranmaya iten asıl kuvvet bu duygu unsuru, yani ahlaki şuurun ahlaki vicdan haline gelmesidir.”²⁸² Çünkü yaptığımız her iş, kurduğumuz her cümle, yaşadıklarımız, hayallerimiz, planlarımız içerisinde vicdanımızın sesi aktif rol oynamaktadır. Bu sebeple ahlaki bakımdan güçlü insan; dinin istediği Kur’an-ı Kerim’de de tasvir edilen insan prototipidir.

Din ve vicdan arasındaki ilişki Tevhit inancını da beslemektedir. “Gerçekten inanmayan kalp ve vicdan hakka karşı ölüdür. Dosdoğru iman edenlerin kalpleri ise haktan yana diridir.”²⁸³ Bu yüzden inanmayan insan hissedemeyen ve katı kalpli insan olarak vurgulanmıştır (el-Bakara, 2/74). Din ve vicdan özgürlüğü eğitimi insanı; din ve vicdan ilişkisi ile kibir, zan, hırs, şefkatsizlik, nankörlük, bilgisizlik, olumsuz duygu, tutum ve davranışlardan uzak tutmaya çalışabilir. Cahiliye döneminde yaşayan insanların sosyal ve dini hayatları bu konuya örnek olarak verilebilir (el-Yunus, 10/57; Enbiya, 21/50).

²⁸⁰ Saltuklu, *Vicdan*, 89.

²⁸¹ Saltuklu, *Vicdan*, 138.

²⁸² Mustafa Cihan, “Erol Güngör’ün insani değerlere bakışı: Vicdan, Adalet, Sorumluluk”, *Uluslararası Sempozyum İnsani Değerlerin Yeniden İnşası* (Erzurum: 19-21 Haziran 2014), 659.

²⁸³ Bilgiz, *Kuran Açısından Vicdan ve Değeri*, 173.

Vicdan kavramı, Kur'an-ı Kerim içerisinde birçok farklı kavramla ilişkilendirilmiştir. Fakat daha yakından ilişkili olarak karşımıza çıkan *nefs* kavramıdır. Kur'an-ı Kerim, *nefs* konusunda çeşitli *nefs* derecelerini anlatarak vicdanı anlamamıza da yardımcı olmaktadır. İnsan nefsinin durağan olmadığı farklı derecelerle ifade edilmiştir. *Nefs'i Emarenin* insana daima kötülüğü emrettiği (el-Yusuf, 12/53), *Nefs-i Levvamenin*, insanın yaptığı kötülüklerden pişmanlık duymasına katkı sağladığı (el-Kıyamet, 75/1-2), *Nefs'i Mutmainin* ise insanın iman huzuruna kavuşmasını sağladığı (el-Fecr, 89/27) buyrulmuştur. Hem nefsin kötülüklerini hem de nefsin takvasını yani o kötülük duygusundan uzaklaşmanın yeteneğini veren Allah'tır (eş-Şems, 91/7-10). Bunu fark edebilmek, insanın tek başına zorlanacağı içinden çıkamayacağı bir durum olarak görülmektedir. Bu nedenle insana verilen vicdan duygusunun, derecelerinin ve özelliklerinin somut olarak bu eğitimle daha iyi verilebileceği öngörülmektedir.

Allah, kibirlenmemeyi (el-İsra, 17/37), iyiliği ve adaleti (el-Nahl, 16/90) buyurarak insanın vicdanını nasıl harekete geçireceği bilgisini sunmaktadır. Bunu sonucunda ise yaptıklarının karşılığını göreceğini (et-Tevbe, 9/105; el-İsra, 17/13-14) belirterek vicdanın toplumsal boyutunu da ortaya koymaktadır. Birlikte yaşamaya dair her konu, vicdanın toplumsal boyutuyla da yakından ilişkilidir. "İnsanoğlu Allah'ın emir ve yasaklarını, ahiret ve hesap verme endişesini, fitratın ve imanın üstünlüğünü, şefkatin vazgeçilmezliğini, merhametin, adalet, doğruluk ve sevginin sonsuz gücünü öğrenip yaşamadıkça dünya hep acılar ve düş kırıklıkları dünyası olarak sürecektir."²⁸⁴ Vicdanın dinle olan bütüncül yapısı, farklılıkların özgürlük haklarına gereken önemin verilmesine katkı sunmaktadır. Din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü, eğitim ile bütünleşerek dini ve vicdani özgürlüğün toplumsal yanını insanlara göstermektedir.

Din ve vicdan arasındaki ilişki konusunda Hz. Peygamber; vicdanın yaşadığı ve yeşerdiği yerin kalp olduğunu ve bu sebeple Allah'ın kalplerimize ve amellerimize bakacağını buyurmuştur.²⁸⁵ Hz. Peygamber'in fetva noktası gösterdiği yer ise vicdanın kendisidir. İyilik ve hayrı ahlak güzelliği olarak, kötülük ve günahı ise vicdanı tırmalayan tutum ve davranışlar²⁸⁶ olarak ifade eden Hz. Peygamber, vicdanın davranışlarımız üzerindeki etkisini ortaya koymuştur.

İnsan Hakları Bağlamında Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi

Din ve vicdan özgürlüğü hakkı bireyin bütün hakları ile ilişkilidir. İnsanlar; dininden,

²⁸⁴ Bilgiz, Kuran Açısından Vicdan ve Değeri, 220.

²⁸⁵ Müslim, "Birr", 1580 (Müslim'in Sahih adlı eserinin Birr Bölümünün 1580. hadisi)

²⁸⁶ Müslim, "Birr", 1573 (Müslim'in Sahih adlı eserinin Birr bölümünün 1573. hadisi)

dini anlayışından, ırkından, teninden, mezhebinden, dilinden dolayı hak ihlallerine uğramışlardır, uğramaktadırlar. Fakat özellikle, dini ve vicdani kanaatlerinden dolayı hak ihlaline uğramak, insanın özgürlük ve yaşama hakkı başta olmak üzere diğer haklarının da kısıtlanmasına sebep olmaktadır.

İnsan haklarını din ve vicdan özgürlüğü açısından değerlendirebilmek için öncelikle hak kavramının içeriğinin ne olduğunu bilmek gerekmektedir. Hak kavramı sözlükte, “Adalet, adaletin, hukukun gerektirdiği veya birine ayırdığı şey, kazanç, dava veya iddiada gerçeğe uygunluk, doğruluk” demektir.²⁸⁷ Hak kavramı adalet kavramıyla ilişkilidir. Hak kavramı bazen adalet bazen de hukuk yerinde kullanılmaktadır. İnsanlar adaleti isterken hakkını istemeyi ifade etmektedirler. “Hak kavramının çoğulu hukuktur. Hak; batılın zıttı, bir şeyin gerekli, sağlam ve doğru olması anlamına gelir.”²⁸⁸ İnsanın doğumundan yaşadığı ana kadar elde ettiği, kazandığı, maddi ya da manevi her şeyi hak demektir. Hak, hakkın haklıya hak ettiği zamanda teslim edilmesi olarak da ifade edilmektedir.

Bireyler, sahip oldukları insani haklarını kullanabildiklerinde şahsiyet kazanmaktadırlar. Toplumlar ise bu hakların varlığına izin verdikleri ölçüde medenileşirler.²⁸⁹ İnsan, bazen bireysel bazen de toplumsal anlamda hakkını savunacak bilgi ve donanımdan uzaktır. Silahlanma hızı, yoksulluk, uluslararası terörizm, soykırım, hackerlik ve ırkçı eylemler 20. yüzyıl ile beraber artarak devam eden dünyanın en büyük problemleri arasındadır. Bu problemlerin varlığı; insanın bu konuda yeterli bilgi ve donanımının olmadığını göstermektedir. İnsanın daha çok eğitime ve insan hakları bilincine ihtiyacı olduğunu da ortaya çıkarmaktadır.

Hak ihlallerinin önüne geçmek için insan hakları gerekmektedir. Çünkü insan haklarına saygı, dünyanın en önemli sorunudur.²⁹⁰ Günümüzde ABD, İsrail, Rusya Çin, Almanya, Fransa, İngiltere gibi birçok ülkede de insan hakkı var denilmesine rağmen hak ihlalleri yaşanmaktadır.²⁹¹ Türkiye’de de eğitim sisteminin en problemlili konuları arasında

²⁸⁷“Hak”, <https://sozluk.gov.tr/>, erişim:20.02.2020.

²⁸⁸Ziya Şen, “Kur’an-ı Kerim’in “İnsana Sunduğu Haklar”, *Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Yayınevi Dergisi* 59 (Bahar2014): 391.

²⁸⁹ Şen, “Kur’an-ı Kerim’in İnsana Sunduğu Haklar”, 409.

²⁹⁰Mizrap Polat, “Küreselleşen Dünyada Değerler ve Eğitim Arasındaki Bağ: Değerler Eğitiminin Heterojenleşen Toplumda Birlikte Yaşamaya Etkisi”, *marife* 10/1 (2010): 150. ; Kepenekçi, *İnsan Hakları Eğitimi*, 4.

²⁹¹Mehmet Çetin, “İnsan Hakları Belgeleri ve mevcut Çelişkiler”, *Journal of International Managemant, Educational and Economics Perspectives*, 1/1, (2013): 45-46. ; Kepenekçi, *İnsan Hakları Eğitimi*, 4.; Cemil, Osmanoğlu. “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders kitaplarında Hoşgörü ve Birlikte Yaşama Kültürü”, 59. ; Murat Aktaş, “Avrupa’da Yükselen İslamofobi ve Medeniyetler Çatışması Tezi”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi* 13/ 1(2014): 32. ; Şir Muhammed Dualı “Rusya Müslümanları Örneğinde Din ve Vicdan Özgürlüğü Sorunu”, *milel ve nihâl inanç kültür ve mitoloji Dergisi* 9/1 (2012): 97-100.; Ahmet Recai Tekin, “Postmodernizm Perspektifinden 11 Eylül ve İslamofobi: Üretilen

insan hak ve özgürlüklerine saygılı bireyler yetiştirememesi bulunmaktadır.²⁹²

İnsan hakları ile özgürlükler arasında da ilişki bulunmaktadır. Çünkü fikirler ve düşünceler özgür bir ortamda gelişmektedir. İnsan, insani hakları ile özgürce her alanda olumlu yenilikler ve başarılar sağlamaktadır. “Özgürlüğüne sahip çıkamayan insan, biyolojik olarak bir canlı olmasına karşın, ruhsal açıdan bir robot gibidir. Zihinsel ve coşkusal yetenekleri körelmiş, canlı değildir artık. Yeni ve kalıcı bir şey üretemez.”²⁹³

Teknolojinin ve bilimin geldiği nokta da; insan haklarında kuşaklar arası farklar ve yeni tartışmalar bulunmaktadır. İnsan hakları, 1. 2. ve 3. kuşak insan hakları olarak sınıflandırılırken²⁹⁴ gelecekte ki insanı ise farklı hak ve özgürlüklerde beklemektedir. Örneğin; insanın yaşama hakkı, seçme ve seçilme hakkına ek olarak günümüzde kök hücre, klonlanma vb. insani haklar konuşulmaktadır. Bu durum insan haklarının çeşitlenerek genişleyeceğini de göstermektedir.

İnsan hakları ve eğitim arasındaki kesintisiz ilişki düşünüldüğünde, din ve vicdan özgürlüğünün eğitim içerisinde verilmesi bir hak olarak görülmektedir. “İnsan hakları hukuku eğitim alanıyla doğrudan ilişkili olduğu için, devletin eğitim alanındaki uygulamalarının insan hakları standartları açısından izlenmesi ve değerlendirilmesi evrensel bir yaklaşım haline gelmiştir. Eğitim alanı içinde din veya inanç alanının kendine özgü niteliği gözden kaçmamalıdır. Örgün eğitim içinde din veya inançla ilgili uygulamaların, sunulan derslerin nitelikleri, başta eğitim hakkı ve düşünce, din veya inanç özgürlüğü olmak üzere, insan hakları üzerinde etkisi vardır.”²⁹⁵

Kitle iletişim araçları bencil insan sayısının artmasına sebep olmuştur. Bencil insan;

Korkunun Temelleri”, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi: 98-112.; Gül Seda Acet İnce, “Çin’in Vahşi Yüzü: Doğu Türkistan Zulmü ve Uluslararası Toplumun Sorumlulukları”, Avrasya Sosyal Ekonomi Araştırmaları Dergisi 6/4 (2019): 572 ; Ali Balcı, “İnsan Hakları Rejimi, Batı ve Yeni Sömürgecilik: Evrensel İnsan Hakları Ne İşe Yarar?”, Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi 3/2 (2016): 66. ; Öykü Didem Aydın, “Düşünce Özgürlüğünün Anlamı ve İşlevi Işığında Düşünce Özgürlüğünü Sınırlamanın Anayasallığı ABD Anayasasının Birinci Ek Maddesi ve AİHS Sözleşmesi’nin 10. Maddesi Zemininden Hareket Eden Bir Kuram Çatısı”, Hacettepe Hukuk Fak. Dergisi 1/2 (2011): 57. ; Aysun Yaralı Akkaya, “Avrupa’nın Mülteci Politikalarına Oryantalist Yaklaşımı: Suriye Krizi Sonrası Avrupa ve Türkiye İlişkileri”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 74/2 (2019): 376.; Köprülü, “Uluslararası Hukuk Bağlamında Din ve Vicdan Hürriyetinin Korunması”, 89. ; Daron Acemoğlu- James A. Robinson, Dar Koridor Devletler, Toplumlar ve Özgürlüğün Geleceği (İstanbul: Doğan Kitap, 2019), 270-370.; <https://www.trthaber.com/haber/yasam/dunya-insan-haklari-gununde-haklari-ihlal-edilenler-445556.html>, erişim:09.02.2020.

²⁹² Kepenekçi, İnsan Hakları Eğitimi, 85.

²⁹³ Erich Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, trc. Şemsa Yeğin (Payel Yayınevi, Fromm Kitaplığı Dizisi, 1996),64.

²⁹⁴ Aydın Turhan, “İnsan Hakkı Kuşakları Arasındaki Tamamlayıcılık İlişkisi”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4/2 (2013): 359.; Selim Eren- Üzeyir Ok, “İnsan Hakları ve Dindarlık: Bir Grup Lise Öğrencisinin Sivil Hakları Algılama Biçimleri Üzerine Bir Araştırma”, *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9/2 (2009): 76-77

²⁹⁵ Özge Genç- Demet Taşkan- Ulaş Tol- Mine Yıldırım, ”Eğitimde Çoğulculuk ve İnanç Özgürlüğü: Yetişkinlerin ve Çocukların Gözünden Okullarda Din Dersleri ve Dinin Görünümleri” *PODEM*, 53.

dünyanın sadece kendi etrafında döndüğünü düşünerek kimseye yaşam hakkı dahi sunmamaktadır. Okul ise bu bencilliğin önlenmesi anlamında doğrudan etkili bir kurumdur. İnsan, en temel haklarını aile ve çevre ile fark etmeye, öğrenmeye başlasa da haklarının eğitimini ve öğretimini okullar aracılığı ile almaktadır. Okullar, toplumun sürekli devri daim içerisinde yenilenmesini sağlayan, yarının büyüklerini yetiştiren kutlu yerler olarak görülmektedir.

Okulun bu sorumluluğunun sistemli bir şekilde insanı ilgilendiren her yerde yer alması, insanın yaşaması için gereklilik olarak görülmektedir. Çünkü kendi haklarından haberi olmayan insan için, başkalarının hakkının bir değerinin olması zordur. Özellikle okul ortamında farklı derslerle insan hakları bilinci oluşturulması çok önemlidir. İnsan haklarının içerisinde farklı hak ve özgürlükleri barındırdığı düşünüldüğünde ise, insan haklarının kapsamının tek bir derse sığamayacağı söylenebilir.²⁹⁶ Bu sebeple okul öncesi ve ilkokuldan başlayarak ortaöğretim de tarih, coğrafya, sosyal bilgiler, din ve ahlak eğitimi, dil ve edebiyat ya da ekonomi gibi derslerde bu eğitimin sunulabileceği; Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü'nün Tavsiye Kararlarında belirtilmiştir.²⁹⁷ Fakat din ve vicdan özgürlüğünün en önemli insan haklarından biri olarak daha özel ve kuşatıcı bir yanı bulunmaktadır. Çoğulculuk, birlikte yaşama ve farklılıkların küreselleşme ile zaruriyet halini alması bu hakkın ehemmiyetini daha fazla ön plana çıkarmaktadır. Din eğitimi içerisinde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi de; insanların fikir ve düşüncelerini özgürce söylemesine, farklılıklara saygı duyulmasına dayalı bir eğitimidir. Bu eğitim, özgürlükler ve haklar ile iç içe olduğundan dolayı insanların birlikte hareket etme ve üretme süreçlerine de katkı da bulunabilecektir.

Hak kavramı Allah'ın sıfatlarından biri olarak, Kur'an-ı Kerim içerisinde de önemle vurgulanan konular arasındadır. Allah, insanların birbirlerine hak ile davranmalarını ister (el-Bakara, 2/42-149-241-281). Çünkü yaratılan her canlının hakka sahip olduğunu buyurmaktadır (Al-i İmran 3/154; el-Nisa, 4/155). Allah, hakkın kendisi olduğunu vurgulayarak da (el-Hac, 22/6) insanların birbirleri üzerinde incitici davranışlar da bulunmamasını ister. Ahiret günü olarak belirtilen hak kavramının (en-Nebe 78/39); toplumsal ve evrensel barışı tesis edilebileceği de vurgulanmıştır (ez-Zümer 39/69).

Değerler Eğitimi Bağlamında Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi

Değerler, ortak zeminde birlikteliği sağlayan ahlaki ilkeler, düşünceler ve duygulardır.

²⁹⁶ Fatih Kaya, "Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında İnsan Hakları Üzerine bir Çözümleme" *Mavi Atlas* 7/1 (2019): 279.

²⁹⁷ Kepenekçi, İnsan Hakları Eğitimi, 161.

Değerler, çağın özelliklerine ve durumuna göre şekil alan dinamik bir yapıya sahiptir. Çünkü tamamen değişmese de insanların ve toplumların küresel değişimleri değerlerin de bazı noktalarda değişimlerine sebep olmaktadır. Küreselleşme süreci ile beraber insanın yaşadığı kimlik karmaşası ve belirsizliklerle dolu duygu geçişleri değerlerin zaman zaman anlamını ve önemini yitirmesine de sebep olmuştur.²⁹⁸ Fakat değerlerin insanın bireysel ve birbirleri arasındaki davranışlarına olumlu etkileri değerlerin eğitimi de ihtiyaç haline getirmiştir.

Değerler; bireysel, toplumsal ve evrensel açıdan insan hayatının bir bütün olarak yaşanmasını sağlamaktadır. Bu nedenle değerlerin tüm farklı yapıları bütünleştirici rolü bulunmaktadır. Dini bilgiler ise değerlerin oluşumunda ve değerlerin bireye kazandırılmasında olumlu etkiye sahiptir.²⁹⁹ Çünkü din; bireysel, toplumsal ve ahlaki olarak insanın olumlu davranışlar kazanmasını ister. Dolayısıyla din değerler aracılığı ile bireyi bütüncül bir şekilde geliştirmeyi de amaçlamaktadır. Dini inançlar ve değerler arasında ki bu örtüşme dinin toplum tarafından da merkeze alınmasıyla değerlerin kaynak noktasını oluşturmuştur. Değerlerin her açıdan yaşanabilmesi için; insanların birbirlerinin dini ve vicdani kanaatlerine özgürlük hakkı tanınması gerekmektedir.³⁰⁰ Değerler eğitiminin kişisel ve toplumsal açıdan sunumu da öncelikle dini ve vicdani kabulleri tanıma ve bu kabullere saygı gösterme ile başlayabilir. Bireyin değerleri içerisinde dini değerlerin etkin rol oynaması ve toplumsal değerlerin kaynağı olarak dinin önemli bir yer alması da din ve değerler arasındaki ilişkiyi pekiştirmektedir.³⁰¹

Değerleri oluşturan ve geliştiren insan olduğundan hareketle, değerlerin varlığının devam etmesi ve gelişmesi içinde toplumsallaşma gerekmektedir.³⁰² Tüm dini ve vicdani farklılıklar anlamlandırıldığında ise toplumsallaşma başarıyla gerçekleşebilir. Bu durum beraberinde düşünceler ve değerlerin küresel boyutta da olumlu seyrine katkı sunabilir.³⁰³

Değerlerin bireysel ve toplumsal amaçları vardır. Değerler, bireysel olarak insanı iyiye ve güzele yönlendirerek insanı olumlu yönde değiştirmek istemektedir. Aynı zamanda istenmeyen davranışlar konusunda da değerler insanı olumsuz davranışlardan korumaktadır.

²⁹⁸ Osmanoğlu, Ortaöğretim DKAB Öğretimi Programlarında ve Ders Kitaplarında Çoğulculuk, 57.

²⁹⁹ Ahmet Çakmak, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Adalet Değerinin Öğretimi (Yüksek Lisans, Atatürk Üniversitesi, 2013), 4.

³⁰⁰ Rabia Bağcı Çeliksoy, Öğretmen Adaylarının “Değerler ve “Değerler Eğitimi” Algılarının Metafor Yoluyla Analizi (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2019), 8.

³⁰¹ İzgar, İlköğretim 8.sınıf Öğrencileri ve Uygulanan Değerler Eğitimi Programının Demokratik Tutum ve Davranışlarına Etkisi, 28.

³⁰² Mustafa Fatih Ay, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Hoşgörü Değerinin Öğretimi (Yüksek Lisans, Atatürk Üniversitesi, 2013), 1.

³⁰³ Mehmet Aydın, “Günümüzde Değerler ve Siyaset”, *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu* (İstanbul: 2013), 30.

Bireysel olarak değerler, insanı toplumun ortak beklenti ve isteklerine yaklaştırmaya çalışmaktadır. Bireyin kişisel arzularını, toplumun ortak faydalı gördüğü noktalara çatışma ve ayrışmaya meydan vermeden uzlaştırmaktadır. Değerlerin toplumsal amacı ise; sosyal yanı olan insanın kendi hayatını denetlemesi ve sorgulamasına imkân sağlayarak sosyal hayata insanı kazandırmaktır. Çünkü toplumun kabulleri ile bireyin hayata bakışı birbirinden bağımsız olmamaktadır. Değerler, topluma yol gösterirken, toplumsal kuralların bireyler tarafından bir bütünlük içerisinde oluşturulmasına katkı sunmaktadır.

Ahlak ile değerler arasında yakın ilişki bulunmaktadır. Çünkü ahlak, insandan beklenen değerlerin yaşatılması noktasında temel dayanaktır. “Değerler, insanın toplum içinde nasıl hareket edeceğini belirten kuralları belirleyen, yönlendiren, anlamlandıran, teşvik eden ve sakındıran ortak inançlardır. Ahlaki kurallar, değerlerin belirlenmesi ve içinin doldurulması hususunda kaynak olduğu gibi, yaşatılması hususunda da başlıca dayanaktır. Ahlaki bir dayanağı olmayan ya da açıklanamayan bir değer benimsenmesi söz konusu olamaz.”³⁰⁴ Ahlak; evrensel değerlerin oluşması ve bu değerlerin toplumlara ulaşmasına katkı da bulunmaktadır. İnsanların fitratlarına, içinde bulundukları hayat şartlarına, fiziki, sosyolojik, ekonomik, kültürel farkları da içine alarak yol ve yöntemler sunmaktadır. “Elbette ki ahlak bir kalıp değildir. Yoksa ahlaki şahsiyet olarak insanlar arasında bir fark olmazdı.”³⁰⁵ Fakat ahlak bütün toplumun hem fikir olduğu değerlerdir. “Bunlar kişilerin bireysel inisiyatifleriyle, zorlamalarıyla, sübjektif değerlendirmeleriyle tanımlanabilecek kadar sade, yalın ve köksüz değildir.”³⁰⁶

Dinin kat’i şekilde ahlaktan ayrı düşünülememesinin belki de en önemli sebebi dinin insan yaşamına getirdiği ahlaki ilkelerdir. Ahlaki değerler, evrensel olarak temellendirilmekle birlikte onların kıymeti o toplumun bu değerlere verdiği önem neticesinde hayat şansı bulur. Örneğin adalet ilkesi dünyanın her yerinde önemlidir ve çok önemli bir değerdir. Lakin toplumdan topluma bu değer uygulanması ve içeriği değişmektedir.

Değerlerin eğitimi ile toplumsal, kültürel, dini ve inanç bakımından tüm varlıklar gelecek nesillere taşınmaktadır. Geçmiş ve gelecek arasında bir köprü vazifesi gören değerler eğitimi; huzur, güven ve birlikte yaşama toplumsal olarak katkı sunmaktadır. İnsanın; psikolojik, vicdani, ahlaki, kişisel olarak yenilenmesine, gelişimine ve değişimine katkı da bulunmaktadır. Din ve vicdan özgürlüğü eğitimi ise, değerler ile bireyi mutlakiyetçilik

³⁰⁴ Zeki Salih Zengin, “İslam, Ahlak ve Etik” 5.

³⁰⁵ Enver Uysal, “Çağımızda Değer Kaymalarının Doğurduğu sonuçlar ve Etik Kimliğinin Korunması”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (Ocak 2008): 70.

³⁰⁶ Bardakoğlu, İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme, 44.

düşüncesinden uzak tutmaktadır. ”Din ve vicdan özgürlüğü eğitiminde ahlaki ilke ve değerlerden yararlanmalıdır. Farklı düşünen ve inanan bireyler din anlayışını bir üstünlük aracına dönüştürmemelidir.”³⁰⁷ Bu eğitim aynı zamanda, değerlerin bireyin yaşamında davranış haline gelmesine de katkı sunmaktadır. Ortak bir bakış açısı, dini ve vicdani özgürlüklere saygı gösterme, kabul etme ve tanıma açısından ise din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin değerler üstü bir özelliği bulunmaktadır.

Değerlerin eğitimi ve öğretimi konusunda okullar önemli bir yer tutmaktadır.³⁰⁸ Çünkü insanın değerleri öğrenebilmesi süreci tek başına altından kalkabileceği bir süreç olarak görülmemektedir. Bu eğitim; sistemli bir programı gerektirmektedir. ”Sosyalleşebilme noktasında aile, kitle iletişim araçları, akran gruplarından farklı olarak değer kazandırma süreci programlarla yapılmaktadır.”³⁰⁹ Bir programın varlığı değer eğitimi ve öğretiminin okullar aracılığı ile yapılmasının zaruri ve doğal bir sonucu olarak görülmektedir. Değerler eğitimi, bireyin değerleri içselleştirme süreci olarak okullarda varlığını sürdürmesini mecburi kılmaktadır.

Dinin; din eğitimi içerisinde bireyi bütüncül bir şekilde geliştirme hedefi din ve vicdan özgürlüğü eğitimi ile daha güçlü bir şekilde gerçekleşebilir. Çünkü din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi bireysel, toplumsal ve evrensel olarak; empati, barış, hoşgörü, saygı, sabır, sevgi, diğergamlık, sorumluluk, adalet, tevazu, irade, merhamet, istişare, barış ve samimiyet değerleri ile insanı kuşatmaktadır.

Bu eğitimin değerler eğitimine verdiği katkıları, içerisinde barındırdığı bazı değerler ile ifade etmek gerekmektedir.

Saygı.

Saygı; “Değeri, üstünlüğü, yaşlılığı, yararlılığı, kutsallığı dolayısıyla bir kimseye, bir şeye karşı dikkatli, özenli, ölçülü davranmaya sebep olan sevgi duygusu, hürmet, ihtiram, başkalarını rahatsız etmekten çekinme duygusu” demektir.³¹⁰ “Saygıyı tek bir cümle ya da yaklaşım ile açıklamak mümkün değildir. Saygı bir tutum, davranış şekli, olgular ya da olaylar karşısında benimsenen tavır ve duygu olarak ortaya çıkabilmektedir. Saygının tek bir

³⁰⁷Demir, “Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi”, 119.

³⁰⁸Çeliksoy, Öğretmen Adaylarının “Değerler ve “Değerler Eğitimi” Algılarının Metafor Yoluyla Analizi, 2.; Izgar, İlköğretim 8.sınıf Öğrencileri ve Uygulanan Değerler Eğitimi Programının Demokratik Tutum ve Davranışlarına Etkisi, 37. ; Esmâ Arslan Parlak, Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Müfredatında Ahlak ve Değerler Eğitimi (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011), 62.

³⁰⁹Izgar, İlköğretim 8.sınıf Öğrencileri ve Uygulanan Değerler Eğitimi Programının Demokratik Tutum ve Davranışlarına Etkisi, 37.

³¹⁰“Saygı”, <https://sozluk.gov.tr/>, erişim:29.02.2020.

hedefi yoktur. Toplumsal ya da kişisel zemin içinde şartlara bağlı olarak çok farklı nesnelere, oluşumlara, kavramlara, varlıklara saygı duyulabilir.”³¹¹

Saygının; büyüğe, küçüğe, kadına, gence, yaşlıya, geçmişe, geleceğe, ölüye, diriye, çocuğa, yetişkine, yaşlıya, ilme, doğaya, akla, hayvana, bitkiye ve her farklılığa karşı bulunması gerekmektedir. Bu temellere dayanmayan bir iç dünya ise insanı kendinden nefret etmeye, bencillığe, aşağılanma hissine ya da sadece kendi doğrularını kabule sebep olabilir.

Din ve vicdan özgürlüğü eğitimi de, farklılıklara bakarken temelini insana değer verme ilkesinden almaktadır. Her farklılık bir değer, kazanç, yeni bir fikir, insanlığa bir katkı sunmaktadır. Bu eğitim de, saygı değerini temel almaktadır. Farklılıklara saygı göstermeyi hedefleyerek herkesin aynı düşünmesini ve aynı inanca sahip olmasını beklememektedir. Kur'an-ı Kerim'de, her insanın canını değerli görmüş ve eşit saymıştır (el-Bakara, 2/188; el-Nisa, 4/93). Çünkü insan saygın bir varlıktır ve saygıyı hak eder. Saygı kültürünün bireysel, toplumsal ve evrensel açıdan daha başarılı bir şekilde insan hayatına yansımalarının bu eğitimle olabileceği düşünülmektedir.

Hoşgörü.

Hoşgörü, “Her şeyi anlayışla karşılayarak olabildiği kadar hoş görme durumu, müsamaha, tolerans”³¹² demektir. Hoşgörü, karşısındakini, yanındakini, sağında veya solundakini, fikir, tavır, düşünce inanç bağlamında, değişik davranma olgusunu kabullenmedir.³¹³ Hoşgörü; affetme, katlanma, şiddet kullanmama, özür dileme³¹⁴ olarak da tanımlanabilmektedir.

Hoşgörü; bireysel, toplumsal ve evrensel olarak bir yaşam biçimi³¹⁵ olma özelliğini bu eğitimle bireylere daha iyi sunabilir. Çünkü bu eğitimde insan; dinlemeye açık, yanlış anlamalara ve önyargıya ise kapalıdır. Herkesi olduğu gibi kabul ettiği için kimsenin kendi gibi olması için çabalamamaktadır. “Hoşgörü farklılığı mümkün, farklılık da hoşgörüye zorunlu kılar.”³¹⁶ Farklılıkları kabul ederek onlara saygı duymayı öğrenen kişi aynı zamanda hoşgörü sahibidir.³¹⁷

³¹¹İsmail Arıcı-Kenan Maden, “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programında Saygı Değeri”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 22/1 (2018): 238.

³¹²“Hoşgörü”, <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim:29.02.2020)

³¹³Recep Kaymakcan, “Bir Değer Olarak Hoşgörü ve Eğitimi”, *Değerler Eğitimi Uluslararası Sempozyumu* İstanbul, 2013): 517

³¹⁴Osmanoğlu, “Ortaöğretim DKAB Ders Kitaplarında Hoşgörü ve Birlikte Yaşama Kültürü”, 61.

³¹⁵Osmanoğlu, “Ortaöğretim DKAB Ders Kitaplarında Hoşgörü ve Birlikte Yaşama Kültürü”, 57.

³¹⁶Michael Walzer, *Hoşgörü Üzerine*, Çev: Abdullah Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998), 10.

³¹⁷Osmanoğlu, “Ortaöğretim DKAB Ders Kitaplarında Hoşgörü ve Birlikte Yaşama Kültürü”, 69.

Bu eğitim, bu nedenle bir hoşgörü eğitimi olarak da kabul edilebilir. Çünkü din ve vicdan özgürlüğü eğitimi; ötekini hoşgörü zemininde farklılıklarıyla kabullenmeyi³¹⁸ amaçlamaktadır. Bu eğitim, farklılıkların fitrattan geldiğini başkalarının kutsallarına bilinçli düşmanlık beslememeyi hoşgörü değeriyle insanlara sunmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de ise hoşgörü iyi davranmaktır (Ali İmran, 3/134). Bilgili olmanın ve bilmenin bir neticesidir. (el-Furkan, 25/63).

Diğergamlık.

Sözlükte özgeci olarak geçen bu kavram Diğergamlık, “Kişisel yarar gözetmeksizin başkasına yararlı olmaya çalışan (kimse), diğerkâm” olarak geçmektedir.³¹⁹ Diğergam olmak kendi kadar herkesi ve her şeyi düşünebilmektir. “İsâr/diğergamlık, insanoğluna ait ulvî bir duygu olup, kaynağı iman, sevgi, kardeşlik ve şefkattir.”³²⁰

İnsanların birbirlerine güven duyması; sorumluluk ve çaba konusunda birbirlerine karşı daha olumlu ve duyarlı tavır sergilemelerini sağlayacaktır. Dayanışma, güven ortamında bulunmaktadır. Güven ise; insanların azimli, hevesli, istekli, samimi olmalarına, şüpheli ve ikiyüzlü olmamalarına katkıda bulunmaktadır. Birbirlerine güven duyan insanlar arasında çıkara dayalı bir ilişki yoktur. Güvenin olmadığı yerde davranışlar ihtiyatlı, fikirler yarım, yavan ve beklenti temelli olmaktadır. Din ve vicdan özgürlüğü eğitimi ise; insanlara karşılık beklemeden verebilmeyi, birlikte dayanışma ile zorlukları aşabilmeyi, mutlulukları dayanışma ile paylaşabilmeyi ve acıları birlikte göğüsleyebilmeyi diğergamlık değeriyle hedeflemektedir.

Kur'an-ı Kerim'de diğergamlık, *Ensar* olarak da ifade edilmiştir (el-Haşr, 59/9). Diğergam olmanın zıttı ise bencilliktir ve bencillik de yardımlaşma ve paylaşmanın önünde engeldir.³²¹ Bu eğitim, diğergamlık değeriyle bireye kendi ihtiyacı varken elindekini başkasıyla paylaşabilmeyi ve başkasının derdiyle dertlenebilmeyi de öğretmektedir.

Adalet.

Din ve vicdan özgürlüğü eğitimin katkı sunduğu bir önemli değer ise adalettir. Adalet, “Yasalarla sahip olunan hakların herkes tarafından kullanılmasının sağlanması, türe, hak ve

³¹⁸Mehmet Karaca, “Farklılaşma, Bütünleşme ve Birlikte Yaşama Üzerine”, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi* 18 (2012): 236.

³¹⁹“Özgeci”, <https://sozluk.gov.tr/>, erişim: 29.02.2020.

³²⁰Saffet Sancaklı, “Hz. Peygamber’in Erdemli İnsan Yetiştirme Bağlamında İsâr (Diğergamlık) Kavramına Verdiği Önem” *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 7/17 (2006): 53

³²¹Sancaklı, “Hz. Peygamber’in Erdemli İnsan Yetiştirme Bağlamında İsâr (Diğergamlık) Kavramına Verdiği Önem”, 31.

hukuka uygunluk, hakkı gözetme, bu işi uygulayan, yerine getiren devlet kuruluşları herkese kendine uygun düşeni, kendi hakkı olanı verme, doğruluk”³²²demektir. “Adalet denk, dengeli düşünmek, denk ve dengeli hareket etmek demektir. Adalet davranış ve hükümde doğru olmak hakka göre hüküm vermek, eşit olmak, eşit kılmak anlamlarına gelir.”³²³Adalet herhangi bir şeyi hak ettiği yere koymaktır. Adalet, ”Haklılık; hakka uygunluk”³²⁴ demektir. “Adalet toplum için de barış, uyum eşitlik, haklılık, düzen yaratma görevleriyle de başka bir açıdan hukukun özü ve amacıdır.”³²⁵

Adalet, özellikle farklılıkları içerisinde barındıran toplumlarda daha da önemlidir. Adalet, din ve vicdan özgürlüğünün bir yerde var olduğunun en önemli kanıtlarından biri olarak görülmektedir. Çünkü orada, her fikir ve düşünceye adil davranılmaktadır. “Adalet hem homojen hem de heterojen toplumları ayakta tutan en önemli dinamiktir. Ancak heterojen toplumlarda farklı inançlara karşı gerçekleşen adaletsiz uygulamalar, toplumda daha hızlı çözümlere sebep olmaktadır. Çünkü adaletin karşılığı zulümdür. Bir arada yaşamak zorunda olan toplumlarda denge adaletle sağlanabilir. Neticede adalet toplumların ve toplum içindeki hem aynı hem de farklı inanç ve düşünce sahiplerinin ortak güven alanıdır.”³²⁶

Adalet, toplumlar üstü ve her ilahi kitabın da en temel kavramlarından biridir. Allah’ın sıfatlarından biri de adalettir ve adil olmaktır. Adaletin hiç kimsenin tekelinde değildir. Adaletten uzaklaşan insan ise haksızlık ve zulüm etmektedir. İnsan, fitratında barındırdığı; bencillik, kıskançlık, kibir ve daha birçok kötü fiillerini törpüleyecekse insanın adalet duygusudur. “Bir insan tutum ve davranışlarında adaletli değilse onun dindarlığından ve ahlaklılığından söz etmek mümkün değildir.”³²⁷ Bu nedenle adalet duygusunun; bireysel, toplumsal ve evrensel olarak tesis edilmesinde din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi ile başarıyla verilebileceği düşünülmektedir. Adalet, Allah’ın evrene koyduğu toplumsal yasalardan biridir. Adaletin olmadığı toplumlar ise bu bağlamda yok olmaya mahkûmdurlar. Adaletin olmadığı yerde, iltimas, liyakatsizlik, nefret, gaddarlık, hoşgörüsüzlük, maddi ve manevi yıkımlar olabilecektir. Adalet olmadan toplumsal uzlaş, eşitlik, hürriyet, barış, hoşgörü ve farklılıklara saygı gibi değerlerin anlaşılması da zor görünmektedir.³²⁸ İnsanların iyi niyetinden ve vicdani duygularından ise söz etmek neredeyse imkânsız olacaktır.

³²² “Adalet”, <https://sozluk.gov.tr/>, erişim:29.02.2020.

³²³ Osman Eskicioğlu, “İslam ve Uluslararası Adalet” , *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları* (1996): 118.

³²⁴ <http://www.sozluk.adalet.gov.tr/adalet>, erişim:22.02.2020.

³²⁵ Anıl Çeçen, *Adalet Kavramı* 2. Baskı (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1993), 18

³²⁶ Güneş, ”Din Eğitiminin Hedefleri Bağlamında Bir Arada Yaşama Kültürü”, 837.

³²⁷ İsmail Kayaoğlu, “İslam’da Adalet Mefhumu” : 201.

³²⁸ Polat, “Küreselleşen Dünyada Değerler ve Eğitim Arasındaki Bağ: Değerler Eğitiminin Heterojenleşen Toplumda Birlikte Yaşamaya Etkisi”, 148.

“Adaletin olmadığı yerde hak, hakkın olmadığı yerde huzur, huzurun olmadığı yerde dirlik ve düzen olmaz.”³²⁹

Adalet, bu eğitimle bütün farklılıklara itidalli bir yaklaşım, her farklılığa aynı mesafede olma bilinci kazandırabilecektir. Bireysel ve toplumsal birlikteliğin adalet değeri üzerinden sağlanmasına da katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Allah, adil olduğunu ve insanların da adaletten sapmaması gerektiğini (en-Nisa, 4/135; el-Maide, 5/8-42; el-Enbiya, 21/47; el-Mümtehine, 60/8, el-Yunus, 10/4-54) Kur’an-ı Kerim’de belirtmiştir. Kullarından da birbirlerine karşı adil olmalarını (et-Talak, 65/2) istemiştir. Çünkü adalet; özgürlükte, sorumlulukta, dinde ve vicdani kanaatlerde güçlü bir anahtar görevi görmektedir.

Sevgi.

Sevgi, “İnsanı bir şeye veya bir kimseye karşı yakın ilgi ve bağlılık göstermeye yönelten duygu”³³⁰ demektir. Sevgi değeri, farklılıkları zenginlik olarak kabul etmede insanda bulunması gereken bir değerdir. Çünkü birlikte yaşamak, insanı ve insanın sahip olduğu şeyleri mecburiyet ile değil sevgi duygusu ile harmanlamayı gerekli kılmaktadır. “Günümüz insanların bireysel ve sosyal hayatta karşılaştıkları problemlerde sevgi eksikliği temel bir unsurdur. Bireyselliği merkeze alarak benmerkezci yaklaşımların ötesinde, birlikte yaşama kültürünü geliştirmek, bunu da herhangi bir zorunluluğa değil de karşılıklı sevgi ve ortak yaşam iradesine dayandırmak insanlığa büyük katkılar sağlayacaktır.”³³¹ Bu eğitim birlikte yaşama kültürünü sevgi temelleri üzerinde insanlara kazandırmayı da amaçlamaktadır. Çünkü bu eğitim, sevgi değerini insanlara sunarak kin nefret ve düşmanlıktan uzak tutmayı amaçlamaktadır. “Sevginin olmadığı yerde kin, nefret ve düşmanlık boy gösterir.”³³²

İstişare.

İstişare, “Danışma”³³³ demektir. Danışma ise, “Danışmak işi, müşavere, istişare, müzakere, meşveret” demektir.”³³⁴ İstişare, farklı fikir ve düşüncelerin ortak bir zeminde birlikte yaşama uygun kararlar alınması olarak görülmektedir. “Şûrâ sayesinde, örtük

³²⁹Mustafa Kara; “Kuran’da Adalet Kavramı ve Güncel Değeri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2013): 169.

³³⁰ “Sevgi”, <https://sozluk.gov.tr/>, erişim: 29.02.2020.

³³¹Ş. Şahin, B. Ökmen ve A. Kılıç. “Sevgi Eğitimi Dersi Alan Öğrencilerin Sevgi ve Sevgi Eğitimi Dersine Dair Görüşleri”. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 7/1 (2018): 177.

³³²Şahin, Ökmen ve Kılıç, “Sevgi Eğitimi Dersi Alan Öğrencilerin Sevgi ve Sevgi Eğitimi Dersine Dair Görüşleri”, 177.

³³³“İstişare”, <https://sozluk.gov.tr/> erişim: 29.02.2020.

³³⁴“Danışma”, <https://sozluk.gov.tr/> erişim: 29.02.2020.

durumda olan fikir ve düşünceler açığa çıkar; fikirlerin karşılıklı dile getirilmesiyle de hakikate, doğruya en yakın yol ve yöntemler bulunmaya çalışılır. Şûrâ’ da alınan kararlar fiiliyata geçme potansiyeline en yüksek düzeyde sahip olduğundan, aktivasyon gücünün de en yüksek düzeyde olduğu söylenebilir.”³³⁵ Bu eğitim, heterojen ve homojen toplumların kişisel ve toplumsal olarak birlikte hareket etmelerine ve ortak bir tavır takınmalarına katkı sunmaktadır. Din ve vicdan özgürlüğü eğitimi; alınan her kararda birlikte istişare etme kültürünü, her fikri can kulağıyla dinleme ve değerli görme bakışını kazandırmaktadır. “Ortak akla ancak meşveret prensibi ile ulaşılır. Farklı düşünceleri olmayan insanlarla istişare etmenin de bir yararı yoktur. Farklı akıllar yoksa ortak akıldan bahsedemeyiz.”³³⁶ Yine atasözlerimizden; “Danışan dağları aşmış danışmayan düz yolda şaşmış” ve “Bin bilsen de bir bilene danış” istişare kültürüne verilebilecek örneklerdendir.

Allah, yapılan işlerin şura yani danışma ile olması gerektiğini (eş-Şura 42/38), farklı düşüncelerin neticesinde alınacak kararların ise daha sağlıklı ve doğru olacağını Kur’an-ı Kerim’de ifade etmiştir. Hz. Peygamber’de aldığı her kararda sahabenin fikirlerine danışmış, çıkan ortak karar neticesinde hareket etmiştir. Sosyal, siyasi, bireysel, ailevi, ekonomik ve diğer tüm alınan kararlarda da istişare etmiştir.³³⁷

Sorumluluk.

Sorumluluk, “Kişinin kendi davranışlarını veya kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesi, sorum, mesuliyet” demektir.³³⁸ “Sorumluluk; erken çocukluk döneminden başlayarak, çocuğun yaşına, cinsiyetine ve gelişim düzeyine uygun olarak görevlerini yerine getirmesidir. “Geniş manada sorumluluk hür ve akıllı olan kimsenin bu hareketleri kendisinin yaptığını bilerek davranışlarından doğan sonuçlara katlanmasıdır. Daha dar anlamda sorumluluk hür ve akıllı bir kimsenin bilerek ve isteyerek yaptığı bir hareket karşısında yaptırımlara konu olmasıdır.”³³⁹ Sorumluluk, “Kişinin kendisine ve başkalarına özen ve bakım göstermesini, yükümlülüklerini yerine getirmesini, toplumsal sürece katılmasını, acıları dindirmeye çalışmasını ve de daha iyi bir dünya için çaba harcamasını sorumluluk olarak tanımlanmıştır.”³⁴⁰

³³⁵Hacer Şahinalp, “Danışma’dan Dayanışma’ya: Bireysel ve Sosyal Potansiyellerin Aktivasyon Kodu Olarak Şûrâ” Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 58/1 (2017), 116.

³³⁶Demir, “Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi”, 121.

³³⁷Yunus Vehbi Yavuz, İslam’ da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü, 66-67.

³³⁸ “Sorumluluk”, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=sorumlu%20>, erişim: 12.02.2020.

³³⁹Salih Yalın, “Ahmet Hamdi Akseki’de Ahlaki Sorumluluk” *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 38/1 (2015): 212

³⁴⁰Yener Özen, “Sorumluluk Duygusu ve Davranışı Ölçeğinin Geliştirilmesi Güvenirliği ve Geçerliği” *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 4/7 (2013): 344.

Özgürlük, beraberinde sorumluluk duygusunu da getirmektedir. Çünkü sorumlu insan özgürdür, özgür insan ise sorumludur. Sorumluk; insana olgun tavır ve davranışlar sergileme ve çevresine karşı duyarlı olma bilinci kazandırmaktadır.

Sorumluluk, insana kavli ve fiili hareket etme serbestisinin yanında doğru ve adil kararlar alma bilinci de kazandırmaktadır. Bu bilinç hali; problemleri durumların azalmasına, sosyal ve hukuki adaletin oluşmasına da katkı sunmaktadır.³⁴¹ Sorumluluk ile irade arasında bu nedenle sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Çünkü sorumluluk, güçlü bir iradeye sahip olmaktan geçmektedir.³⁴² İnsan ise iradesini sadece kendinden değil, çevresinden de almaktadır. Çünkü güçlü bir irade, birlik ve bütünlükten ileri gelmektedir.³⁴³ Din ve vicdan özgürlüğü eğitimi de, farklılıkları ötekileştirmeme sorumluluğunu insana cüz-i iradesiyle kazandırmayı amaçlamaktadır. İnsanın toplumsal olarak kazanabileceği bu sorumluluk, bireysel olarak farklılıklara karşı takındığı tavrı da olumlu anlamda etkileyeceği düşünülmektedir. “Sorumluluk, düşünme faaliyetlerini doğurur ve insan düşündükçe yapacağı hareket karşısında kendini daha sorumlu hisseder.”³⁴⁴

Sabır.

Sabır, “Acı, yoksulluk, haksızlık vb. üzücü durumlar karşısında ses çıkarmadan onların geçmesini bekleme erdemi, dayanç, olacak veya gelecek bir şeyi telaş göstermeden bekleme”³⁴⁵ demektir. Sabır; “Elem, sıkıntı ve belalara sızlanmayı terk etmek veya nefse haz veren şeylerden uzaklaşmak, üzücü bir olay karşısında kendine hâkim olmak, kızgın davranışlara girmemek; dili şikâyetten, organları yanlış hareketlerden korumak şeklinde tarif edilmiştir.”³⁴⁶ Sabır, “Nefsin hapsedilip alıkonması bir musibet sebebiyle olabildiği gibi, bir savaş durumunda, bir talihsizlik veya felaketle karşılaşılması durumunda veya konuşmaktan kendini alıkoyma durumunda ortaya çıkar.”³⁴⁷

Her işin başında sabır ise en güzel rehberdir. Sabırla insan kendini, etrafını daha iyi anlamaya ve görmeye başlamaktadır. Sabırlı olmak aynı zamanda fikirlere, dini ve vicdani

³⁴¹Polat, “Küreselleşen Dünyada Değerler ve Eğitim Arasındaki Bağ: Değerler Eğitiminin Heterojenleşen Toplumda Birlikte Yaşamaya Etkisi”, 149.

³⁴²Ermemiş, “Kur'an-ı Kerim'in Düşünce ve İnanç Özgürlüğüne Yönelik Emirleri ve Hz. Muhammed'in Uygulamaları”, 13.

³⁴³Kasım Müminoğlu, “Süreç Felsefesinde İrade Kavramının Temellendirilişi”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/16 (2018): 441.

³⁴⁴Topçu, *İsyan Ahlakı*, 35.

³⁴⁵“Sabır”, <https://sozluk.gov.tr/>, erişim: 29.02.2020.

³⁴⁶Gökhan İzgar-Ayşe Eliüşük Bülbül, Değerler Eğitiminde Sabır Eğitiminde Uygulanabilecek Örnek Etkinlikler, (Konya: Eğitim Yayınevi, 2017), 30.

³⁴⁷Remziye Ege, “Anlam Alanı İçinde Sabır Bir Tutum Olarak Yeniden Düşünmek”, *Dini Araştırmalar* 16/43, (2013): 72.

hükümlere ve davranışlara da yöneliktir. Çünkü farklılıklarla bir arada yaşamak insanın bazen kontrol dışı hareket etmesine sebep olabilmektedir. Bilerek ya da bilmeyerek insanların kutsallarına olumsuz tutum ve davranışlarda bulunulabilir. İnsan sabırla çözüme giderse ve öfke ile karar vermezse sorun ya da sorunlar büyümeden yatıştırılabilir. Aksi durumda yaşanacaklar büyütülerek istenmeyen sonuçlar doğabilecektir. Bu eğitim, insana sabırla düşünme, eylemde bulunma ve konuşma bilinci de sunmaktadır. Allak Kuran'ı Kerim'de sabırlı olmayı şu şekilde ifade etmektedir: “Bu sonuca ancak sabırlı olanlar ulaşabilir, yine buna ancak (erdemlerde) büyük pay sahibi olanlar ulaşabilir” (el-Fussilet, 41/35). Sabırlı insan, Kur'an-ı Kerim'de övülen insandır (el-Kasas, 28/54; el-Hud, 11/11, Al-i İmran 3/200, el-Bakara, 2/155-156-157). İnsanın övülmesinin sebebi ise; göreceği zorluklara karşı Allah'a dayanması, olayları şiddet ve kötülükle çözümleme yoluna girmemesidir. Din ve vicdan özgürlüğü eğitimi de insanın, şiddetten ve kötülükten uzak bir hayat yaşamasına katkı da bulunmaktadır.

Barış.

Barış, “Barışma işi, savaşın bittiğinin bir antlaşmayla belirtilmesinden sonraki durum, sulh, uyum, karşılıklı anlayış ve hoşgörü ile oluşturulan ortam” demektir.³⁴⁸ “Bir arada yaşamının en kapsamlı dinamiği ve ortak yolu barıştır. Çoklukta birlik öncelikle barışla sağlanır.”³⁴⁹

Dünyanın çeşitli ülkelerinde ayrı bir eğitim olarak verilen barış değeri dünyanın en önemli problemlerindendir. Özellikle birçok farklı insani topluluğu içinde barındıran devletler barış değerini ayrı bir eğitimle sunmaktadır. “Amerika'nın yanı sıra bugün Barış Eğitimi Kanada olmak üzere diğer bazı Avrupa ülkeleriyle Japonya'da verilmektedir.”³⁵⁰ Farklı dini ve vicdani özgürlüklere yaşama hakkı barışın tesisi ile olmaktadır. Barışın, toplumsal ve evrensel tesisi için din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin bağımsız bir eğitim olarak sunulması gerektiği düşünülmektedir.

Empati.

Empati, “Aynı duyguları paylaşma, kendini duygu ve düşüncede bir başkasının yerine koyabilme” demektir.³⁵¹ “Empati karşıdaki kişinin duygularının yoğunluğunu ve anlatımını

³⁴⁸“Barış”, <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim: 29.02.2020)

³⁴⁹ Güneş, “Din Eğitiminin Hedefleri Bağlamında Birlikte Yaşama Kültürü”, 836.

³⁵⁰Mustafa Köylü, Din Eğitiminde Çağdaş Konular, Barış Eğitimi ve İslam, 202.

³⁵¹“Empati”, <https://sozluk.gov.tr/>, erişim: 29.02.2020

algılama ve anlama yeteneğidir.”³⁵² Empati, duygudaşlık³⁵³ ve sosyal duyarlılıktır. ³⁵⁴ “İslam anlayışına göre empati, klasik empati tanımının ötesinde, empatinin karşı tarafı fark etme, onu anlama ve onu anladığını karşı tarafa bildirme sürecine ilaveten, karşı tarafa gösterilecek, belirtilecek tavrın davranışa dönüşmüş halidir.”³⁵⁵

Bireyselleşen insan, toplumdan soyutlanarak empati yoksunluğunda³⁵⁶ kendine dahi yabancı olmaktadır. Birlikte yaşamak, maddi ve manevi paylaşımlar içinde bulunmak, yaratılışından gelen bir ihtiyaçtır. Kendinden başkasını öteki gören insan ya da toplum, tek doğruyu, tek iyiyi, tek haklıyı ise kendi olarak görmektedir. Bu durum; bireysel, toplumsal ve küresel barışa zarar vermektedir.

İnsanlar arası iletişim için başkalarının duygularını, fikirlerini ve düşüncelerini anlamak ve hissetmek gerekmektedir. Bunu başarabilen toplumlar ise daha mutlu olabileceklerdir.³⁵⁷ Bir arada yaşayabilme kültürü empatinin toplumda devamıyla mümkün görünmektedir. İnsan, bir başkasında tuhaf karşıladığı tutum ve davranışı kendi yaptığının farkına bile varmakta zorlanmaktadır. Kendi davranışlarını başkasının davranışlarını yargılamadan önce vicdan, akıl, kalp süzgecinden geçirebilmesi için kendini karşısındakinin yerinde düşünmesi gerekmektedir.

Empati, ötekini anlama çabasıdır. “Dinî iletişime empati açısından yaklaştığımızda “öteki” kavramı devreye girer ve bu kavram ötekini anlamak, anladığını hissettirmek anlayışı üzerine kurulmuş bir iletişim dili tesis etmeye yönlendirir.”³⁵⁸ Empati, insanı sadece kişisel açıdan değil toplumsal dışavurumları anlamada ve ön yargı ile tavır almama noktasında da olumlu etkilemektedir. “Empatinin toplumsal duyarlılık ve uyum ile olumlu ilişkisi vardır. Toplumsal uyum önemli ölçüde empatiyle sağlanır.”³⁵⁹ Bu eğitim de içerisinde farklı dini ve vicdani kanaatlere özgürlük hakkı sunarken farklılıkları anlamayı, insanları ötekileştirmeden ve yabancılaştırmadan empatiyle bütünleştirmeyi amaçlamaktadır.

³⁵² Seyithan Can, “Emri Bi’l Ma’ruf Nehyi Ani’l Munkar” İlkesinin Günümüz Dini Söylemin İnşasında İşlevsel Yönü”, “I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil ve İletişim” Ed. Yunus Araz- Sercan Yavuz- Barış Çakan (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tebliğler Kitabı, 2019): 494.

³⁵³ “Empati”, <https://sozluk.gov.tr/>, erişim: 29.02.2020.

³⁵⁴ Güneş, “Din Eğitiminin Hedefleri Bağlamında Bir Arada Yaşama Kültürü”, 838.

³⁵⁵ Çuhadar, “İlköğretim Din kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı ve Ders Kitaplarında Birlikte/ Bir Arada Yaşama Kültürü”, 29.

³⁵⁶ Güneş, “Din Eğitiminin Hedefleri Bağlamında Bir Arada Yaşama Kültürü”, 838.

³⁵⁷ Yusuf Arslan, “Kim Daha İyi Empati Kuruyor -Empati Üzerine Mikro Bir Sosyolojik Araştırma”, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi* 6/2 (2016): 52.

³⁵⁸ Erdoğan Boz-Sezergül Yıkılmış, “Kur’an-ı Kerim’de Empati Dili: Musa (As.) Kıssası Örneği”, *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil ve İletişim”* Ed. Yunus Araz- Sercan Yavuz- Barış Çakan (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tebliğler Kitabı 2019):271.

³⁵⁹ Güneş, “Din Eğitiminin Hedefleri Bağlamında Bir arada Yaşama Kültürü”, 838.

Tevazu.

Tevazu Alçak gönüllülüktür.³⁶⁰ “Alçak gönüllü kelimesinin anlamı ise sözlükte “Kendi değerini olduğundan aşağı gösteren, başkalarını küçük görmeyen, büyüklenmeyen (kimse), engin gönüllü, mütevazı, tevazulu” şeklinde verilmiştir.”³⁶¹

Din ve vicdan özgürlüğü eğitimi, kişiyi vicdani ve dini farklılıklara gurur ve kibre kapılmadan yaklaşma eğitimi de vermektedir. Tevazu ile üstünlük yarışına girmeden, birlikte özgürce ve sorunsuz yaşayabilmenin anahtarı da sunulmaktadır. Bu eğitimin; farklı dinleri, dini anlayışları, mezhepleri, fikirleri, küçümsemeden ve reddetmeden kucaklayabilen bir bakış açısı taşıması içerisinde tevazu değerini de barındırdığını göstermektedir.

Bireysel olarak da insanların yapacağı olumsuz tutum ve davranışları, dini ve vicdani farklılıklarına yükleyerek toplumsal bütünlüğün varlığını zedelememek gerekmektedir. Çünkü insanın davranışlarında ki eksiklik, dinin değil iradesindeki ve ahlak anlayışındaki eksiklikten kaynaklanmaktadır.³⁶²

Allah, insandan iman ederek ameli olarak da güzel ve salih davranışlarda bulunmasını istemektedir. Bu nedenle yukarıdaki değerlerin tamamı gerçekleştirildiğinde *salih amel* olmuş olur. Çünkü dini değerlerin tamamı salih amellerdir. *Salih amel*, “dinin yapılmasını emir veya tavsiye ettiği, iyi, doğru, faydalı ve sevap kazanmaya vesile olan işler”³⁶³ demektir. Bu nedenle *Salih amel*, din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin amaçlarından biri olarak görülmektedir. Din ve vicdan özgürlüğüne karşı olumsuz tutum ve davranışlar özellikle inanan insanların kendi dini ve vicdani kanaatlerini üstün görmesinden kaynaklanmaktadır. Oluşan bu durum insanın salih davranışlar bulunmasının önünde de engel teşkil etmektedir. Oysaki bu eğitim ile ahlaki değerleri hayatında pratiğe dönüştürmeye gayret gösteren bir insan da hedeflenmektedir. Dolayısıyla bunu fark eden inanan insan için; yaptığı her iyi iş ve davranış *Salih amel* olarak değerlendirilebilir.

³⁶⁰ “Tevazu”, <https://sozluk.gov.tr/>, erişim:29.02.2020.

³⁶¹Emin Yücel-Gökhan Aslantürk, “Kendini Unutmak”: Psikoloji Araştırmalarında Tevazu “*Psikoloji Çalışmaları*, 39/1 (2019): 214.

³⁶²Enver Uysal, “Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi, İnsani Erdemler- İslâmi Erdemler”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 12/1 (2003): 69.

³⁶³Süleyman Uludağ, “Amel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3: 13.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitiminde Mevcut Durum ve Öğretmen Görüşleri

Çağımızda bir ihtiyaç olarak ortaya çıkan din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin acaba öğretim programlarındaki yeri nedir? Din eğitimi içerisinde bu özgürlüğün; DKAB öğretim programlarında, seçmeli din dersi müfredatlarında ve diğer disiplinlerde nasıl yer aldığının incelenmesi gerekmektedir.

DKAB dersinin varlığı toplumdaki farklılıkları anlama adına önemli görülmektedir. Fakat program ve kazanımlardaki yeterliliğin ve bu amaca ne kadar ulaştığının incelenmesi gerekmektedir. Değerlerin, kitaplarda yeterince yer almaması ve farklı inançlara yeterince yer verilmemesi³⁶⁴ mevcut durumda DKAB dersine yöneltilen eleştiriler arasında bulunmaktadır. Dinin, toplumsal, evrensel ve sosyolojik yönünün yeterince yer almadığı,³⁶⁵ farklılıklar hakkında bilgi sahibi olmanın gerekli ve önemli olduğunun yeterince vurgulanmadığı³⁶⁶ DKAB dersine yöneltilen diğer eleştiriler arasındadır.

Din ve vicdan özgürlüğü konusunda, DKAB dersini veren öğretmenlerin görüşleri de mevcut durumu anlamak adına önemlidir. Çünkü öğretmenler; ders kitapları, kazanımlar ve programlarda din ve vicdan özgürlüğü konusunun nasıl ve ne kadar yer aldığını daha iyi bilmektedirler.

DKAB Ders Programlarında Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi

4-8 sınıflar DKAB öğretim programlarında din ve vicdan özgürlüğü eğitimi.

Din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin; toplumsal ve evrensel barışa, farklılıklarla bir arada barış içerisinde yaşamaya ve değerler eğitimine sunduğu katkılar bu eğitimin en önemli insan haklarından biri olduğunu açıkça göstermektedir.

Çalışmanın bu bölümünde, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi,³⁶⁷ araştırmanın geçerliliğini arttırmak adına ek bir kaynak olarak kullanılmıştır. DKAB öğretim programlarında din ve vicdan özgürlüğü incelenmiştir. Programın değişen ve son hali Din

³⁶⁴Yurtsever, Değerler Sosyolojisi açısından Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Müfredatı Analizi, 92-94. ; Ay, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Hoşgörü Değerinin Öğretimi, 120.

³⁶⁵ Yurtsever, Değerler Sosyolojisi açısından Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Müfredatı Analizi, 97.

³⁶⁶Öncel, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programının Kültürler Arası Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi, 117.

³⁶⁷Ali Yıldırım-Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* 7. Baskı (Ankara: Seçkin 2008): 187.

Öğretimi Genel Müdürlüğü sayfasından alınmıştır. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi İlköğretim ve Ortaöğretim Programları din ve vicdan özgürlüğü eğitimi açısından incelenmiştir.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 4-8. sınıflar öğretim programında; programın temel felsefesi ve genel amaçlarında 3. ve 4. maddeler³⁶⁸ programın uygulanmasına ilişkin ilke ve açıklamalarda ise; 4, 9 ve 16. maddeler³⁶⁹ din ve vicdan özgürlüğü ile ilişkilendirilebilir. Programın temel felsefesi, programın uygulanmasına ilişkin ilke ve açıklamalar ile ünite ve kazanımların ise din ve vicdan özgürlüğü bağlamında aynı ölçüde örtüşmediği görülmektedir.

4. sınıf DKAB dersinde toplam 5 ünite bulunmaktadır. Din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili ilişkilendirilen kazanımlar dışında doğrudan bir ünite ya da kazanım bulunmamaktadır.³⁷⁰ 4. sınıf 3. ünite “Güzel Ahlak” 2. kazanım: “İnsani ilişkilerin gelişmesinde sevgi ve saygının önemini ve gerekliliğini savunur.” Bu kazanım, farklı dini ve vicdani kanaatlere de saygıdan bahsedebilir. Din ve vicdan özgürlüğünün temelden başlaması gerektiğinden hareketle özellikle vicdan konusunun somutlaştırılarak, doğuştan veya sonradan olan farklılıklara saygı, onları kabul etme, empati ile yaklaşabilme noktasında ayrı bir ünite oluşturulabilir.

5. sınıf DKAB dersinde toplam 5 ünite bulunmaktadır. Din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili ilişkilendirilen kazanımlar dışında doğrudan bir ünite ya da kazanım bulunmamaktadır.³⁷¹ 5. sınıf 3. ünite “Adap ve Nezaket” 1. Kazanım: “Toplumsal hayatta nezaket kurallarına uygun davranışlar sergilemeye özen gösterir.” 2. kazanım: “Selamlaşma adabına riayet eder.” ve 3. kazanım: “İletişim ve konuşma adabına uygun davranır.” Bu kazanımlar; farklılıklara saygı, ötekileştirmeme, her düşünceye, fikre, dine ve davranışa nezaket ve adap çerçevesinde davranma şeklinde de ilişkilendirilebilir. Ya da bu kazanımlara ek olarak alt başlık şeklinde verilebilir.

6. sınıf DKAB dersinde toplam 5 ünite bulunmaktadır. Din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili ilişkilendirilen kazanımlar dışında doğrudan bir ünite ya da kazanım

³⁶⁸ (3) Farklı inanç ve yorumları tanımaları ve bunlara saygı duymaları, (4) Çevresindeki dinî davranış, yorum, tutum ve deneyimlerin farkında olmaları,

³⁶⁹ (4) Gerek farklı din ve inançların öğretiminde gerekse İslam düşüncesinde ortaya çıkan yorumların öğretiminde olgusal bir yaklaşım benimsenir; bu bağlamda dinler, inançlar ve İslam düşüncesinde yer alan yorumlar, kendi metinleri, kaynakları ve kabulleri esas alınarak öğretime konu edilir. (9) Din, vicdan ve düşünce özgürlüğünü zedeleyici yaklaşım, tutum ve davranışlardan uzak durulur. Bu bağlamda öğrenciler dinî duygu ve düşüncelerini açıklamaya, bilgi ve kültür sahibi oldukları dinî pratikleri yerine getirmeye zorlanmaz. (16) Öğrenciler insana, düşünceye, hürriyete, ahlaki olana ve kültürel mirasa saygı çerçevesinde davranmaya teşvik edilir.

³⁷⁰ <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>, erişim: 29.02.2020.

³⁷¹ <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>, erişim: 29.02.2020.

bulunmamaktadır.³⁷² 6. sınıf 4. ünite “Hz. Muhammed’in Hayatı” 3. Kazanım: “Hz. Muhammed’in (s.a.v.) davetinin Medine Dönemini değerlendirir.” Bu kazanımın alt başlıklarında diğer din mensupları ile ilişkiler ve Veda hutbesi de ele alınmıştır. Bu bağlamda, düşünce ve düşünceyi ifade özgürlüğü, ötekileştirmeme, birlikte yaşama, vicdanlı davranma, insan onuruna saygı duyma bağlamında farklı alt başlıklarla ilişkilendirilebilir. 6.sınıf 5. ünite “Temel Değerlerimiz” 1. Kazanım: “Toplumumuzu birleştiren temel değerleri fark eder.” Bu kazanımın alt başlıklarını toplumsal değerlerden evrensel değerlere, barış, kardeşlik, huzur, saygı, sevgi, dünya vatandaşı olarak sorumluluklarımız, haklarımız bağlamında genişletebilir. Bu ünite, ders saati yüzdesi olarak da en az olan 2 üniteden birisidir.

7. sınıf DKAB dersinde toplam 5 ünite bulunmaktadır. Din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili ilişkilendirilen kazanımlar dışında doğrudan bir ünite ya da kazanım bulunmamaktadır.³⁷³ 7. sınıf 3. ünite “Ahlaki Davranışlar” 1. kazanım: “Güzel Ahlaki tutum ve davranışları örneklerle açıklar.” Bu kazanımın alt başlıklarında adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik ve yardımseverlik değerleri ilişkili tutum ve davranışlarla birlikte düşünülmektedir.³⁷⁴ Buna ilaveten; insan hakları, empati, sabır, istişare, barış, hoşgörü, vicdan, diğergamlık, samimiyet, farklılıklara saygı da kazanım olarak da bu başlık altında verebilir. 7. sınıf 5. ünite “İslam Düşüncesinde Yorumlar” başlığı ile verilmiştir. Kazanımlarda İslam içindeki yorum farklılıkları, sebepleri, yorum biçimleri, Alevilik-Bektaşılık ile ilgili temel değerler ele alınmıştır. Ünitinin kazanımları ise şu şekildedir: 1. kazanım: “Dinin farklı yorum biçimlerinin olabileceğinin farkına varır. 2. kazanım: “İslam düşüncesinde ortaya çıkan yorum biçimlerini sınıflandırır.” 3. kazanım: “Kültürümüzde etkin olan tasavvufi yorumları ayırt eder.” 4.kazanım: “Alevilik- Bektaşilikle ilgili temel kavram ve erkânları açıklar.” Din ve vicdan özgürlüğü bağlamında en yakın olarak değerlendirebileceğimiz ünite bu ünitedir. Fakat burada kazanımlar daha da zenginleştirilerek, farklılıklara saygı, ötekileştirmeme, İslam’ın diğer din, mezhep, din anlayışları ve vicdani kanaatlere karşı; empati, insan onuru, hoşgörü bağlamında tutumları şeklinde sunulabilir.

8. sınıf DKAB dersinde toplam 5 ünite bulunmaktadır. Din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili ilişkilendirilen kazanımlar dışında doğrudan bir ünite ya da kazanım bulunmamaktadır.³⁷⁵ 8. sınıf 3. ünite “Din ve Hayat” 1. kazanım: “Din, birey ve toplum

³⁷² <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>, erişim: 29.02.2020.

³⁷³ <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>, erişim:29.02.2020.

³⁷⁴ “Öğretim programlarında yer alan “kök değerler” şunlardır: adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik, yardımseverlik.”

<http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>, erişim:29.02.2020.

³⁷⁵ <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>, erişim:29.02.2020.

arasındaki ilişkiyi yorumlar.” 2. kazanım: “İslam dininin can, nesil, akıl, mal ve din ehemmiyetiyle ilgili ortaya koyduğu ilke ve hedefleri analiz eder.” Bu kazanımlar din ve vicdan özgürlüğü bağlamında ilişkilendirilebilir. Farklı kazanımlar olarak; İslam’ın insan haklarına bakışı insanın din özgürlüğünün hakkı ve korunmasına verdiği önem, her düşünce ve fikri beyan etmeye olan tutumu yer alabilir. 8. sınıf 4. ünite “Hz. Muhammed’in Örnekliliği”, Hz. Peygamber’in hayatı örnekler örneklendirilerek ahlaki tutum ve davranışları da kazanımlar olarak yer almıştır. Bu kazanımlara ek olarak; Peygamberimizin farklı dinlere bakış açısı, din ve vicdan özgürlüğüne karşı tutumu ve insan hakları bağlamında yaptıkları kazanımlar olarak verilebilir.

9-12 sınıflar DKAB öğretim programlarında din ve vicdan özgürlüğü eğitimi.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 9-12. sınıflar öğretim programı, din ve vicdan özgürlüğü değerlendirildiğinde doğrudan veya ilişkilendirilen kazanımlar dışında doğrudan bir ünite ve kazanımın yer almadığı görülmektedir.³⁷⁶ Programın temel felsefesi ve genel amaçları 1, 2, 8, 9,10. maddeler³⁷⁷ programın uygulanmasına ilişkin ilke ve açıklamalarda ise 4, 5, 9, 16. maddeler³⁷⁸ din ve vicdan özgürlüğü ile ilişkilendirilebilir.

9. sınıf DKAB dersinde toplam 5 ünite bulunmaktadır. Din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili doğrudan veya ilişkilendirilen kazanımlar dışında bir ünite ya da kazanım bulunmamaktadır.³⁷⁹ 9. sınıf 2. ünite “Din ve İslam” ünitesi 1. kazanım: “Kaynağı ve unsurları bakımından din tanımlarını karşılaştırır.” 2. kazanım: “İnsanın doğası ile din arasındaki ilişkiyi kurar.” Bu kazanımlar dinin farklı tanımlarını kabul ve saygı bağlamında düşünce ve ifade özgürlüğü içerisinde ilişkilendirebilir. 9. sınıf 4. ünite “Gençlik ve Değerler” 1. kazanım: “Değerlerin oluşumuna etki eden unsurları analiz eder.” 2. kazanım: “Gençlerin kişilik gelişiminde dini ve ahlaki değerler ile örf ve adetlerin yerini tartışır.” 3. kazanım: “Temel değerleri ayet ve hadislerle ilişkilendirir.” Bu kazanımlarla din ve değer ilişkisi

³⁷⁶ <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>, erişim:29.02.2020.

³⁷⁷(1) Dinî ve ahlaki kavramları tanımları ve bunlar arasında ilişkileri fark etmeleri, (2) Millî, ahlaki, insani ve kültürel değerleri benimsemeleri, (8) İslam düşüncesinin farklı anlayış ve yorum biçimlerini tanımları, (9) Yaşayan dünya dinlerini tanımları, (10) Farklı din, inanç ve yorumlara saygı duymaları,

³⁷⁸(4) Gerek farklı din ve inançların öğretiminde gerekse İslam düşüncesinde ortaya çıkan yorumların öğretiminde olgusal bir yaklaşım benimsenir; bu bağlamda dinler, inançlar ve İslam düşüncesinde yer alan yorumlar kendi metinleri, kaynakları ve kabulleri esas alınarak öğretime konu edilir. (5) İslam dininde yer alan ibadetlerin öğretiminde (abdest, gusül, teyemmüm, namaz, vb.) mezheplerin farklı anlayış ve uygulamayla ilgili bilgiler, ihtiyaç duyulması hâlinde öğretmenler tarafından açıklanır(9) Din, vicdan ve düşünce özgürlüğünü zedeleyici yaklaşım, tutum ve davranışlardan uzak durulur. Bu bağlamda öğrenciler dinî duygu ve düşüncelerini açıklamaya, bilgi ve kültür sahibi oldukları dinî pratikleri yerine getirmeye zorlanmaz. (16) Öğrenciler insana, düşünceye, hürriyete, ahlaki olana ve kültürel mirasa saygı çerçevesinde davranmaya teşvik edilir.

³⁷⁹<http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>, erişim:29.02.2020.

bağlamında özgürlük ve din hürriyeti, din ve vicdan özgürlüğü ile ilişkilendirilebilir. Bu ünite ders saati yüzdesi bakımından da en az olan ünedir. 9. sınıf 5. ünite “Gönül Coğrafyamız” 1. kazanım: “İslam Medeniyeti kavramını izah eder.” 2. kazanım: “İslam Medeniyetinin farklı bölgelerindeki etkilerini fark eder.” 3. kazanım: “Hucurat Suresi 13. ayette verilen mesajları değerlendirir.” Bu kazanımlar; İslam Medeniyetinin farklılıklara bakış açısını, içerisinde barındırdığı farklılıkların zenginlik olduğunu ve Hucurat Suresi 13. ayeti din ve vicdan özgürlüğü bağlamında değerlendirilmesi şeklinde alt başlıklar halinde işlenebilir.

10. sınıf DKAB dersinde toplam 5 ünite bulunmaktadır. Din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili doğrudan veya ilişkilendirilen kazanımlar dışında bir ünite ya da kazanım bulunmamaktadır.³⁸⁰ 10. sınıf 3. ünite “Din ve Hayat” kazanımlarında İslam dininin çevre sorunlarına, aile kurumuna, ekonomik hayatla, sosyal adaletle ilgili ilkelerine, kültür sanat, düşünce üzerindeki bakış açısı ve etkileri yer almıştır. 1. kazanım: “İslam dininin aile kurumuna verdiği önemi fark eder.” 2. kazanım: “İslam dininin kültür, sanat ve düşünce üzerindeki etkilerini analiz eder.” 3. kazanım: “İslam dininin çevre sorunlarına yaklaşımını ve çözüm önerilerini değerlendirir.” 4. kazanım: “İslam dini ve sosyal değişim arasındaki ilişki kurar.” 5. kazanım: “İslam dininin ekonomik hayatla ilgili ilkelerini yorumlar.” 6. kazanım: “İslam dininin sosyal adaletle ilgili ilkelerini açıklar.” Bu kazanımlar din ve vicdan özgürlüğü bağlamında ilişkilendirilebilir. Sosyal adaletin İslam içerisindeki uygulamalı örneklerinden bahsedilebilir. İslam dininin sosyal adaleti sağlama noktasında gençlerin; kendi özsaygısını kazanması, değerli olduğunu hissetmesi, farklılıklara saygı duyması, adaletin sağlanmasında herkesin eşit kabul edilmesi bu minvalde değerlendirilebilir. 10. sınıf 4. ünite “Ahlaki Tutum ve Davranışlar” kazanımlarında; farklılıklara saygı, empati, dürüstlük, din özgürlüğü, vicdan özgürlüğü, adalet, diğergâmlık, hoşgörü değerleri ile birlikte verilebilir. Ders saati yüzdesi bakımından ise en az yüzdeye sahip olan bu ünedir. 10. sınıf 5. ünite “İslam Düşüncesinde İtikadi, Siyasi, ve Fıkhi Yorumlar” kazanımlarında İslam içerisindeki farklı yaklaşımlara yer verilmiştir. Fakat bunlara saygı duyarak hoşgörü değeriyle ilişkisi ele alınabilir. İslam’ın ne kadar zengin, hoşgörülü, farklılıklara saygılı bir din olduğundan hususiyetle bahsedilebilir.

11. sınıf DKAB dersinde toplam 5 ünite bulunmaktadır. Din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili doğrudan veya ilişkilendirilen kazanımlar dışında bir ünite ya da kazanım bulunmamaktadır.³⁸¹ 11. sınıf 4. ünite “İnançla İlgili Meseleler” 1. kazanım: “İnançla ilgili yaklaşımları tartışır.” 2. kazanım: “Yeni dini akımların özelliklerini değerlendirir.”

³⁸⁰ <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>, erişim:29.02.2020.

³⁸¹ <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>, erişim:29.02.2020.

Açıklamalarda ise inançla ilgili yaklaşımlar içerisinde sekülerizme de yer verilmiştir. Sekülerizm ve diğer inanç ile ilgili yaklaşımların din ve vicdan özgürlüğü bağlamında tartışılması, düşünülmesi ve ifade özgürlüğü bağlamında nasıl ele alınması gerekliliği de yer alabilir. 11. sınıf 5. ünite “Yahudilik ve Hristiyanlık” 4. ünite bakış açısıyla değerlendirilebilir.

12. sınıf DKAB dersinde toplam 5 ünite bulunmaktadır. Din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili doğrudan veya ilişkilendirilen kazanımlar dışında bir ünite ya da kazanım bulunmamaktadır.³⁸² 12. sınıf 3. ünite “İslam Düşüncesinde Tasavvufi Yorumlar”, 4. ünite “Güncel Dini Meseleler” ve 5. ünite “Hint ve Çin Dinleri” şeklindedir. Kazanımlara bakıldığında ise; bu ünitelerde din ve vicdan özgürlüğü bağlamında doğrudan herhangi bir kazanım bulunmamaktadır. Fakat güncel bir konu olarak değerini yitirmeyen din ve vicdan özgürlüğü bu ünitelerle doğrudan ele alınabilir. Bu üniteler, farklılıklar ile birlikte yaşama, farklı olanı tanıma ve saygı duyma açısından da değerlendirilebilir. Dünya dinleri ile ilgili ünite ve kazanımlar verilirken; farklılıklara saygı, hoşgörü, barış, samimiyet, empati değerleri güncel insani ve toplumsal, evrensel problemlerle daha da güncel bir şekilde somutlaştırılarak örneklendirilebilir.³⁸³

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 4-12. sınıflar öğretim programları genel olarak değerlendirildiğinde aşağıdaki sonuçlara ulaşmak mümkündür:

- Programın uygulanmasında din, vicdan ve düşünce özgürlüğünü zedeleyici yaklaşım, tutum ve davranışlardan uzak durulması gerektiği açıklamalarda yer almıştır fakat bunun yapabilmesi için gerekli kazanım, yöntem ve ünite ortaya konmamıştır. DKAB dersinin zorunlu bir ders olması hasebiyle bu ders müfredatının çoğulcu ve bütün farklılıkları ötekileştirmeyen bir yaklaşım tarzı konusunda eksiklikleri bulunmaktadır. Ders müfredatlarının din ve vicdan özgürlüğü konusundaki yaklaşımlarının tekrar gözden geçirilmesi bu açıdan çok önemli bulunmaktadır. Yine programın işlevsel açıdan incelenmesi, karşılaşılan sorunlar ve isteklerin dikkate alınması gerekmektedir.³⁸⁴
- Ders kitaplarının, farklılıklara karşı daha kucaklayıcı bir üslup kullanmada eksiklikleri bulunmaktadır. Ders kitaplarının din ve vicdan özgürlüğü bağlamında farklılıkları

³⁸²<http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>, erişim:29.02.2020.

³⁸³Osmanoğlu, Ortaöğretim DKAB Öğretim Programında ve Ders Kitaplarında Çoğulculuk, 296-297.

³⁸⁴Yemenici, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin diğer dinlere ve Din Mensuplarına İlişkin Yaklaşımları, 12.

kapsayıcı bir bakış açısıyla tekrar gözden geçirilmesi gerekmektedir.³⁸⁵ Bu bağlamda ders kitaplarının; inanç, düşünce ve diğer insan hakları konusunda ikircikli ifadelerden temizlenmesi gerekmektedir.³⁸⁶ DKAB öğretim programları ve ders kitapları farklılıkları bütünleştirici ve kapsayıcı şekilde yeterince incelenmemiştir.³⁸⁷

Din ve vicdan özgürlüğünün, DKAB müfredatlarında eksik olduğu söylenebilir. Programın temel felsefesi ve genel amaçlarından biri olarak; farklı inanç ve yorumları tanımları ve bunlara saygı duymaları olarak belirtilmiştir fakat kazanım ve ünitelerde bu bağlamda doyurucu, uygulamaya dönük ve somut ifadeler bulunamamıştır. Bu nedenle yeniden düzenlenmesi gerekmektedir.³⁸⁸ Bu açıdan toplumsal kültür ve zenginliği barındırmaya ve bu zenginliklere hitap etme noktasında yeterince etkili görülmemektedir.³⁸⁹ İnsani, toplumsal ve evrensel değerlerin İslam dini içindeki ve dışındaki tüm farklı dini ve vicdani farklılıkların hassasiyetlerini de dikkate alarak daha geniş açıdan öğretim programların yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir.³⁹⁰

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretim programlarında kök değerler “adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, dürüstlük, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik, yardımseverlik” olarak vurgulanmıştır. Bu değerlerin içerisinde empati, hoşgörü, diğergamlık, çoğulculuk, birlikte yaşama ve vicdan duygusunun değerlerle olan ilişkisi eksik kalmıştır. Yine kök değerlerin nitelik ve nicelik olarak bu konuda yetersizliklerinin giderilmesi için, çoklu bakış ve eleştirel düşünceye imkân tanınması gerekmektedir.³⁹¹ Empati değerinin kök değerler içerisinde olmaması da özellikle küçük yaşlardan itibaren bireylerin bu değeri içselleştirebilmesi adına büyük bir eksiklik olarak görülmüştür. Adalet, din ve vicdan özgürlüğü için bir başka önemli değerdir. Bireylerin adaletli olmaları çoğulcu toplumlar ve toplumsal barış için önemlidir. Din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi ile farklılıkların aynı adalete sahip olduklarını fark etmeleri ise; insan hakları açısından önemli bir gelişme olarak öngörülmektedir. Fakat İlköğretim DKAB öğretim programında adalet

³⁸⁵Zeynep Baykara, Okullarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Diğer Dinlerin Öğretimi, (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2009), 75. ; Emine Peltek, Dini Çoğulculuğun İmkânı: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Kitapları Örneği (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, 2015), 140.

³⁸⁶Osmanoğlu, Ortaöğretim DKAB Öğretim Programlarında ve Ders Kitaplarında Çoğulculuk, 296-297. ; Baykara, Okullarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Diğer Dinlerin Öğretimi, 66.

³⁸⁷Osmanoğlu, Ortaöğretim DKAB Öğretim Programlarında ve Ders Kitaplarında Çoğulculuk, 10.

³⁸⁸Coşkun, İlköğretim Programlarında Barış Eğitimi ve Barış Eğitimine İlişkin Öğretmen Görüşleri, 49.

³⁸⁹Telat Yurtsever, Değerler Sosyolojisi Açısından Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Müfredatı (Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, 2018), 94.

³⁹⁰Yurtsever, Değerler Sosyolojisi Açısından Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Müfredatı Analizi, 96.

³⁹¹Safnaz Asri, Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Öğretim Programı ve Ders Kitabı Uyumu (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2011), 301.

değeri ile doğrudan bir kazanım bulunmamaktadır.³⁹² Programda saygı değeri ise kök değer olmakla beraber işleniş açısından özellikle farklılıklara saygı açısından yeterli bulunmamıştır. “Ancak saygı değerine vurgu yapılmasına rağmen bu durumun ünite açılım ve kazanımlarına yeterince yansımadığını ifade etmek gerekir. Programın genelinde yetiştirilmek istenen insan tipi ile programda saygı değerine yüklenen anlam ya da saygıyı ele alış tarzı arasındaki ilişkinin yetersiz kaldığı düşünülmektedir.”³⁹³ Farklılıklara karşı en temel değerlerden biri olarak hoşgörü de din ve vicdan özgürlüğü için çok önemli bir değerdir. Fakat bu değer kök değerler içerisinde yer almaması bu açıdan bir eksiklik olarak görülmektedir. Ayrıca program içerisinde yer verilen etkinliklerde de bu konuda eksiklikler vardır.³⁹⁴ İnsan hakları ve farklılıklara saygı doğrudan kazanım olarak verilmemiştir. Barışın, toplumsal ve evrensel açıdan varlığı için din ve vicdan özgürlüğünün yeri ve önemi çok önemlidir. Çünkü barış kültürü, çoğulcu toplumların birlikte yaşamasını desteklemektedir. DKAB ders müfredatlarında barış değerinin kök değerler içerisinde yer almaması bir eksiklik olarak görülmektedir. Barış değerinin program ve kazanımlar açısından ise önemli eksikleri bulunmaktadır.³⁹⁵

Seçmeli Din Derslerinin Programlarında Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi

Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Peygamberimizin Hayatı Dersi

Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Peygamberimizin Hayatı Dersi öğretim programı incelendiğinde, din ve vicdan özgürlüğü bağlamında doğrudan ya da ilişkilendirdiklerimiz dışında bir ünite veya kazanım bulunmamaktadır.³⁹⁶ Hz. Peygamberin diğer din mensuplarına bakışı ve yaklaşımı din ve vicdan özgürlüğü bağlamında konu ve kazanımlarda yer alabilir. Medine Sözleşmesinin barış, hoşgörü, bir arada yaşama bağlamında din ve vicdan özgürlüğü ile ilişkilendirilerek ünite ya da kazanım olarak yer verilebilir. 8. sınıf 1. ünite 5. kazanım: “Peygamberimizin diğer din mensuplarıyla ilişkilerinin dayandığı ilkeleri kavrar.” 7. kazanım: “Veda haccının önemini ve Veda hutbesindeki evrensel mesajları yorumlar.” Bu kazanımlar, din ve vicdan özgürlüğü bağlamında daha geniş, alt kazanımlarla verilebilir. 7. sınıf 2. ünite “Peygamberimizin Evrensel Mesajları” 1. kazanım: “Peygamberimizin, can, mal, din, namus, akıl ve mal güvenliği ile ilgili mesajlarını kavrar.” 5. kazanım: “Peygamberimizin evrensel mesajlarına riayet etmeye özen gösterir.” Bu kazanımlar din ve vicdan özgürlüğü bağlamında

³⁹² Ahmet Çakmak, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Adalet Değerinin Öğretimi, 102.

³⁹³ Arıcı- Maden, “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programında Saygı Değeri”, 252.

³⁹⁴ Ay, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Hoşgörü Değerinin Öğretimi, 119.

³⁹⁵ Coşkun, İlköğretim Programlarında Barış Eğitimi ve Barış Eğitimine İlişkin Öğretmen Görüşleri, 144.

³⁹⁶ <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>, erişim:29.02.2020.

daha ayrıntılı, düşünme, beyin fırtınası yapma, fikir üretme bağlamında, insan hakları açısından ilişkilendirilebilir.

Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Temel Dini Bilgiler (İslam1-2) Dersi

Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Temel Dini Bilgiler (İslam1-2) Dersi öğretim programı, din ve vicdan özgürlüğü bağlamında değerlendirildiğinde doğrudan ya da ilişkilendirdiklerimiz dışında ünite ve kazanım bulunmamaktadır.³⁹⁷ İslam 1, 1. ünite “İslam ve Sosyal Hayat” 2. kazanım: “Sosyal hayatla ilgili bazı temel ölçüleri bilir.” Bu kazanım din ve vicdan özgürlüğü bağlamında değerlendirilebilir.

İslam Bilim ve Düşünce Tarihi Dersi

İslam Bilim ve Düşünce Tarihi Dersi öğretim programı incelendiğinde, din ve vicdan özgürlüğü ile alakalı olarak doğrudan ünite ve kazanım bulunmamaktadır.³⁹⁸ Düşünmenin, düşüncelerini ifade etmenin bir özgürlük olduğundan yola çıkarak din ve vicdan özgürlüğü ele alınabilir.

İmam Hatip ve Anadolu İmam Hatip Lisesi İslam Kültür ve Medeniyeti Dersi

İmam Hatip ve Anadolu İmam Hatip Lisesi İslam Kültür ve Medeniyeti dersi öğretim programında, doğrudan veya ilişkilendirdiklerimiz dışında din ve vicdan özgürlüğü ile alakalı ünite ve kazanım bulunmamaktadır.³⁹⁹ İslam’ın diğer medeniyetlere bakışı, Hz. Peygamber’in farklı medeniyetlere bakışı din ve vicdan özgürlüğü bağlamında değerlendirilebilir. 2. ünite “İslam Kültür ve Esasları” 1. konu ve 2. konu din ve vicdan özgürlüğü bağlamında ilişkilendirilebilir fakat bu ilişkilendirme bile doyurucu bulunmamaktadır. 3. ünite “İslam Kültür ve Medeniyetinde Sosyal ve Ekonomik Hayat” din ve vicdan özgürlüğü bağlamında değerlendirilebilir fakat yalnız İslam kültür ve medeniyeti açısından bir bakış açısı yeterli olmayacaktır.

Ortaöğretim Peygamberimizin Hayatı Dersi

Ortaöğretim Peygamberimizin Hayatı Dersi öğretim programı, din ve vicdan özgürlüğü bağlamında incelendiğinde doğrudan ya da ilişkilendirdiklerimiz dışında bir ünite ve kazanım bulunmamaktadır.⁴⁰⁰ 9. sınıf 4. ünite “Peygamberimizin Medine Yılları” 4. konu “Diğer din mensuplarıyla münasebetler” 4. Kazanım: “Peygamberimizin diğer din mensuplarıyla ilişkilerinin dayandığı ilkeleri kavrar.” 6. kazanım: “Veda haccının önemini ve

³⁹⁷ <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>, erişim:29.02.2020.

³⁹⁸ <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>, erişim:29.02.2020.

³⁹⁹ <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>, erişim:29.02.2020.

⁴⁰⁰ <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>, erişim: 29.02.2020.

Veda hutbesindeki evrensel mesajları yorumlar.” Bu kazanımlar din ve vicdan özgürlüğü bağlamında farklılıklara saygı, hoşgörü ve empati bağlamında değerlendirilebilir. Hz. Peygamber’in sünnet ve hadisleri bu kazanımlar ile incelenebilir. 10. sınıf 4. ünite “Sosyal Hayatta En Güzel Örnek” 1. konu “Peygamberimiz ve insana saygı” 4. konu “Peygamberimiz ve barış” din ve vicdan özgürlüğü ile ilişkilendirilebilir. İnsan onuruna saygı, barış, merhamet, hoşgörü, empati, birlikte yaşama bağlamında değerlendirilebilir.

İmam Hatip Liseleri Dinler Tarihi Dersi

İmam Hatip Liseleri Dinler Tarihi Dersi öğretim programında, din ve vicdan özgürlüğü bağlamında doğrudan ya da ilişkilendirdiklerimiz dışında ünite veya kazanım bulunmamaktadır.⁴⁰¹ Bu dersin öğrenciye kazanımları olarak; farklı din mensuplarıyla sağlıklı iletişim kurma ve birlikte yaşama becerisi kazandırma amaçlar arasında ifade edilmiştir. Fakat dini ve vicdani özgürlüklere bakış açısı; somut ve uygulanabilirlik açısından, yaşanabilir örnekler bağlamında verilebilir. 2. ünite 5. kazanım: “İslamiyet’in diğer dinlere bakışını açıklar.” Bu kazanım din ve vicdan özgürlüğü bağlamında, İslam dini içerisindeki örnek uygulamalardan hareketle ele alınabilir. 5. ünite “Türkiye’ de Bazı Dini Gruplar” yine din ve vicdan özgürlüğü bağlamında, farklılıklara saygı, ötekileştirmeme ve hoşgörü bakış açılarıyla ele alınabilir. Bu tutum, 3. ünite “Yahudilik ve Hristiyanlık” ve 4. ünite “Hint, Çin ve İran Dinleri” içinde düşünülmektedir.

Diğer Disiplinlerin Programlarında Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi

T. C. İnkılap ve Atatürkçülük Dersi

T.C. İnkılap ve Atatürkçülük Dersi (Ortaokul 8. Sınıf) öğretim programı incelendiğinde, din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili bir ünite, konu ve kazanım bulunamamıştır.⁴⁰²

Sosyal Bilgiler Dersi

Sosyal Bilgiler dersi öğretim programı (İlkokul ve Ortaokul 4, 5, 6 ve 7. Sınıflar) incelendiğinde, doğrudan ya da ilişkilendirdiklerimiz dışında bir öğretim alanı ve kazanım bulunamamıştır. Sosyal Bilgiler dersinin özel amaçlarından biri “Milli, manevi değerleri ile evrensel değerleri benimseyerek erdemli insan olmanın önemini ve yollarını bilmeleri” bu bağlamda ilişkilendirilebilir. 4. sınıf 7. öğrenme alanı “Küresel Bağlantılar” 4. kazanımdaki “Farklı Kültürlere saygı gösterir” ifadesi farklılıkları tanımak bağlamında değerlendirilebilir.

⁴⁰¹ <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>, erişim:29.02.2020.

⁴⁰² <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>, erişim:29.02.2020.

5. sınıf “Etkin Vatandaşlık” öğretim alanında 3. kazanım: “Temel Hakları ve bu hakları kullanmanın önemini açıklar.” Bu kazanımın açıklamalar kısmında ise düşünce hakkı üzerinde durulması gerektiği belirtilmiştir. 7. sınıf 1. öğrenme alanı “Birey ve Toplum” 3. kazanım: “Toplumda uyum içerisinde yaşayabilmek için farklılıklara yönelik ön yargıları sorgular.” Bu kazanımda farklı etnik, dini, mezhepsel aidiyetlere saygı duyulması gerektiği belirtilmiştir. 7. sınıf 7. öğrenme alanı “Küresel Bağlantılar” 3. kazanım: “Çeşitli kültürlerle yönelik kalıp yargıları sorgular.” Bu kazanım din ve vicdan özgürlüğü bağlamında ilişkilendirilebilir. Genel bir değerlendirme olarak Sosyal Bilgiler dersi müfredatında; ders kitaplarında din ve vicdan özgürlüğü, en az yer verilen kavramlardan biri olarak görülmektedir.⁴⁰³ İsmi belirttiğimiz bazı öğrenim alanları ve kazanımlarda ilişkilendirilecek başlıklar olsa da din ve vicdan özgürlüğü geniş ve detaylı olarak ele alınmamıştır. Sosyal bilgiler ders kitabında farklılıklara bakış, onlara saygılı olma ve ötekileştirmeme konusunun yeterli düzeyde işlenmediği görülmektedir.⁴⁰⁴ Küresel sorunlardan genel olarak bahsedilse bile açık, çok kültürlülüğün getirdiği problemlere yeterli anlamda herhangi kazanım ve etkinlik bulunmamaktadır.⁴⁰⁵ Öğretim programında yer alan beceri ve değerlerden bağımsız olarak; barış, özgürlük, saygı, sevgi, sorumluluk, empati, eleştirel düşünme, kalıp yargı ve önyargıyı fark etme din ve vicdan özgürlüğü bağlamında sunulabilir. Bunlar daha çok sosyal bağlamda toplumsal ilişkilerimizi iyileştirmek ve geliştirebilmek bağlamında düşünülmüştür, din özgürlüğü bağlamında düşünülmemiştir.

Ortaöğretim Tarih dersi

Ortaöğretim Tarih Dersi (9-10-11) sınıflar öğretim programında, doğrudan ya da dolaylı olarak din ve vicdan özgürlüğü bağlamında herhangi bir ünite ya da kazanım bulunmamaktadır.⁴⁰⁶

İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi Dersi

İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi Dersi öğretim programı (İlkokul 4. sınıf), din ve vicdan özgürlüğü bağlamında doğrudan ya da ilişkilendirdiklerimiz dışında bir ünite ve kazanım bulunmamaktadır.⁴⁰⁷ Dersin öğretim programında değerler eğitimi ile insan haklarına ve özgürlüklerine saygı duyan, kendine ve diğer yurttaşlara topluma ve devlete karşı

⁴⁰³Hasan Güner Berkant -Yasemin Atmaca, “Altıncı ve Yedinci Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarının İnsan Hakları ve Demokrasi Kavramları Açısından İncelenmesi”, *Turkish Studies* 8/12 (2013): 192.

⁴⁰⁴Şenay Kocadağ, Sosyal Bilgiler Ortaokul Öğretim Programının Ötekileştirme Olgusu Açısından Değerlendirilmesi (Yüksek Lisans, İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı, 2019), 172.

⁴⁰⁵Mehmet Açıkalın, “Sosyal Bilgiler Eğitiminde Yeni Yaklaşımlar: Çokkültürlü ve Küresel Eğitim” *Elementary Education Online* 9/3 (2010): 1233.

⁴⁰⁶<http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>, erişim:29.02.2020.

⁴⁰⁷<http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>, erişim: 29.02.2020.

sorumluluklarını yerine getiren, birlikte yaşama kültürü benimseyen ve buna katkı sağlayan öğrenciler yetiştirmek hedeflendiği belirtilse de din ve vicdan özgürlüğü bağlamına atfedilmemiştir. 1. ünite “İnsan Olmak” 3. kazanım: “Haklarına kendi yaşamından örnekler verir.” Burada bireyin sahip olduğu haklara farkındalık oluşturulduğuyla ilişkilendirilebilir. 2. ünite “Hak, Özgürlük ve Sorumluluk” ve 3. ünite “Adalet ve Eşitlik” din ve vicdan özgürlüğü bağlamında kazanımlar ve ünite bağlamında ilişkilendirilebilir. Fakat vicdan kavramı için aktif somut örneklerden verilmesi, din ve vicdan özgürlüğünün hususiyetle vurgulanması ve ana konu olması yer almamıştır. Konular itibari ile din ve vicdan özgürlüğünün temel yapı taşlarını taşısa da pratiğe dönüşecek din ve vicdan özgürlüğü, kazanımlarda yeterli görülmemektedir.

Hayat Bilgisi Dersi

Hayat Bilgisi Dersi (1. 2. ve 3. Sınıflar) öğretim programında, din ve vicdan özgürlüğü bağlamında doğrudan ya da ilişkilendirdiklerimiz dışında bir ünite veya kazanım bulunmamaktadır.⁴⁰⁸ 2. sınıf 1. ünite “Okulumuzda Hayat” 2. kazanım: “Bireysel farklılıklara saygı duyar.” Bu kazanım, din ve vicdan özgürlüğü bağlamında değerlendirilebilir.

Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitiminin DKAB Öğretmenlerince Değerlendirilmesi

Araştırma, “Bayburt” ilindeki DKAB öğretmenleri ile gerçekleştirilmiştir. Çalışma da 5 açık uçlu sorudan⁴⁰⁹ oluşan görüşme formu bizzat elden ve elektronik posta vasıtası ile öğretmenlere ulaştırılmıştır. Gönüllülük esası ile yapılan bu çalışmaya 62 öğretmen katılmıştır. Görüşmelerden elde edilen veriler analiz edilirken bazı kısaltmalar (Ö1, Ö2, Ö3...) kullanılmıştır.

Araştırmada birbiriyle aynı minvalde olan, kısa cevaplı ve aynı manayı içeren cevaplar tekrar olmaması adına çalışmaya ilave edilmemiştir. Görüşme sorularından beş farklı tema başlığı elde edilmiştir. Bu tema başlıkları ile öğretmenlerin ve öğrencilerinin din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğüne karşı tutum ve davranışlarına ulaşılmıştır.

1. sorudan elde edilen tema başlığı: “Toplumsal ve Birlikte Yaşamın Önemi”

2. sorudan elde edilen tema başlığı: “DKAB Öğretim Programlarında Ele Alınış Düzeyi”,

⁴⁰⁸<http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>, erişim: 29.02.2020.

⁴⁰⁹“Açık uçlu araştırma soruları, özellikle araştırma konusuna temel oluşturabilecek kuramsal alan yazının yetersiz olduğu durumlarda önemli kolaylıklar sağlar.” Yıldırım-Şimşek *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* 90.

3. sorudan elde edilen tema başlığı: “Öğrencilerin Başka Dinlere Bakış açısı”,
4. sorudan elde edilen tema başlığı: “Bireysel ve Toplumsal Anlamda Din ve Vicdan Özgürlüğünün Elzemliği”
5. sorudan elde edilen tema başlığı: “Bu eğitim Hangi noktadan Başlamalı” şeklindedir.

Din Eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi görüşme soruları.

Birey, grup ve toplumlararası ilişkilerde din ve vicdan özgürlüğünün toplumsal barış ve birlikte yaşama değerleri açısından önemi nedir?

Öğretmenlerin bu soruya verdiği bazı cevaplar şu şekildedir:

Ö1: “Din ve vicdan özgürlüğü, insanların bir arada yaşayabilmesi için ihtiyaçtan öte zaruret halini almıştır.”

Ö2: “Din ve vicdan özgürlüğü görünmez bir el gibi toplumu dengede tutar.”

Ö3: “Toplumsal değerlerin dayanağı olan din ve vicdan hürriyeti kısıtlandığında adalet, hak, hukuk, sosyal hayat ve başka bir çok alanda kaos baş gösterecektir.”

Ö4: “Özgürlüğünün kısıtlandığını düşünen insanlardan oluşan grup ve toplum faydalı ürünler ortaya koyamaz.”

Ö5: “Din ve vicdan özgürlüğü varsa insanlar daha verimli ve barışçıl davranır.”

Ö6: “Sorun farklılıklarda değil, farklılıkları kabul edemeyen bizlerdedir.”

Ö7: “Toplumların bir arada kardeşçe yaşayabilmeleri için kargaşa, kavga ve ayrılıkları önlemek için din ve vicdan özgürlüğü bilinci her bireye kazandırılmalıdır.”

Ö8: “İnsanoğlunun canını dahi çekinmeden feda ettiği inançlarının başkaları tarafından önemsenmesi ya da önemsenmemesi insani ilişkileri etkileyen en önemli faktördür.”

Ö9: “Bir bireyin kendi gerçeğini yaşayabildiği toplumlar ancak din ve vicdan özgürlüğünü yaşayan kültürlerde meydana gelir.”

Ö10: “Bireylerin kendilerini güvende hissetmelerini, empati kurmalarını, birbirlerini daha iyi anlamalarını sağlar.”

Ö11: “Fikir ve düşünceler özgürce tartışılacağı için doğruların güçlendirilmesi önyargısız olabilir.”

Ö12: “Özgürlüğün olmadığı yerde kargaşa ve huzursuzluk bitmez. Dinimizin dinde

zorlama yoktur ilkesi de bunu desteklemektedir.”

Ö13: “İnsanların inancı ne olursa olsun onların inançlarına saygı duymak toplumları birleştirir ve kaynaştırır.”

Ö14: “Din insana toplumda ahlaklı olmasını emrettiği için, birey, grup ve toplumlararası iletişimin daha kaliteli ve sağlam olmasını sağlar.”

Ö15: “Din ve vicdan konusunda baskı yapılan toplumlar zamanla kaosa sürüklenmiştir. Bunu tarihin akışı içerisinde görebiliriz.”

Ö16: “Bireylerin, toplumda yer alan grupların, farklı düşüncelerin, adetlerin, geleneklerin, inançların bir arada, eşit ve adil şartlarda birlikte yaşamaları için din ve vicdan özgürlüğü vazgeçilmez bir etkidir.”

Ö17: “Öncelikle din ve vicdan özgürlüğü denince aklımıza ilk gelen peygamberi duruş, peygamberi uygulamadır. Peygamberimiz kendi mescidinde Yahudi guruba ibadet etmeleri noktasında engel olmamıştı. İmanın tanımı noktasında hadiseye bakacak olursak İman dil ile ikrar kalp ile tasdiktir. Hal böyle iken Cenab-ı Hak bu özgürlüğü tanımışken toplumsal barış ve birlikte yaşamının önünde ne gibi bir engel olabilir ki?”

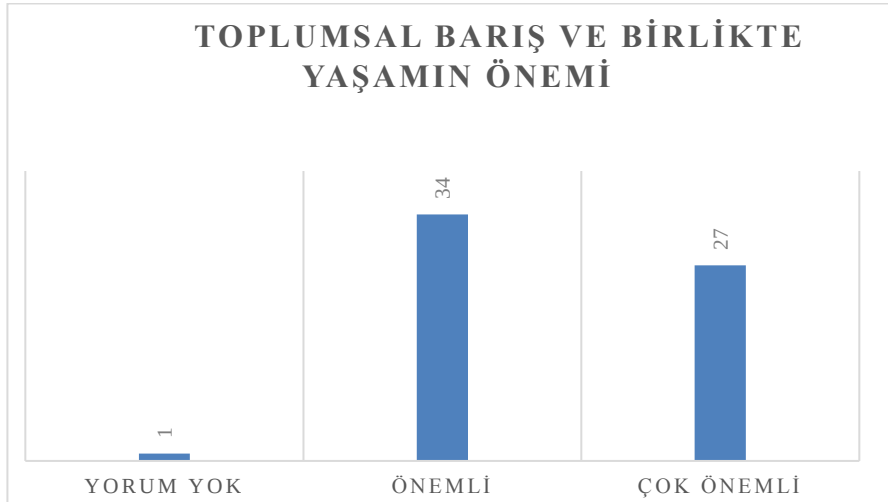
Ö18: “Eğer farklı inanç, düşünce ve yaşantılara bu çerçevede yaklaşım sergilenmez ise günümüz dünyasında olduğu gibi şiddet, ırkçılık ve savaş gibi İslam’ın kabul etmediği çirkin eylemler ortaya çıkar.”

Ö19: “İslam dininin temel prensiplerinden birisi insana insan olduğu için değer verir. Bunun için İslam medeniyetinde tüm dinlere mensup insanlar huzur içinde yaşayabilmiştir. Ne zaman insanlar sınıflandırılmaya gidilmiş o zaman ihtilaflar, ihtilaller meydana gelmiş ve toplumda huzur bozulmuştur. Bunun için insanı insan olarak seversek ancak o zaman toplum içerisinde tüm farklılıklarda birlikte huzur içinde yaşayabiliriz.”

Ö20: “Din ve vicdan özgürlüğünün olduğu bir ülkede, birey inancını yaşama, seçme özgürlüğüne sahip olur. Kendi inancına karışılmayan bir ortamda da toplumsal barış yaşanır. (Olması gereken bu ama gerçekte; yanlış dini anlayışlar, mezhepçilik, tarikat taassubu vb. etkenler bunu yapmamızı zorlaştırmakta)”

Ö21: “İnanç bireyde oluşur grupları ve toplumu etkiler. Çünkü toplum bireylerden oluşur. Bireydeki din ve vicdan özgürlüğü grupları ve toplumu etkiler. İletişimin bu kadar arttığı ve dünyanın küçüldüğü bir dönemde insanların birbiriyle etkileşimi de o derece artmıştır. İnsanlara saygı duyulmadığı zaman büyük toplumsal hareketlerin olduğu hepimizin malumudur. Bu sebepten dolayı insanların birbirinin inancına saygı duyması dünya barışına

katkı sağlayacaktır.”

Şekil 1. Toplumsal barış ve birlikte yaşamın önemi.

“Birey, grup ve toplumlararası ilişkilerde din ve vicdan özgürlüğünün toplumsal barış ve birlikte yaşama değerleri açısından önemi nedir?” Sorusundan elde edilen cevapların betimsel analiz sonucu Şekil 1. ile tablo halinde sunulmuştur. Bu soruya cevap veren 62 öğretmen içerisinde 34 kişi (% 54,84) toplumsal barış ve birlikte yaşamayı önemli bulurken; 27 kişi (% 43,55) çok önemli bulmuştur. Öğretmenlerin büyük çoğunluğu; toplumsal barış ve birlikte yaşamı birey, grup ve toplumsal ilişkilerde önemli bulmaktadırlar. Yine öğretmenlerin birey, grup ve toplumlararası ilişkilerde din ve vicdan özgürlüğünü çok önemli görmeleri bu eğitime ihtiyaç duyulduğu sonucunu da ortaya koymaktadır. Öğretmenlerin, din ve vicdan özgürlüğünü çok önemli veya önemli olarak yorumlamaları ve farklı olumsuz cevaplar vermemeleri de günümüzde bu eğitime ihtiyaç duyulduğunu da göstermektedir. Birey ve toplum arasındaki birlikte yaşama dönük kesintisiz ilişkiyi öğretmenlerin önemli ve çok önemli şeklinde değerlendirmeleri; bu eğitimin bireysel, toplumsal ve evrensel açıdan çok değerli ve gerekli olduğu sonucunu da açıkça ortaya çıkarmıştır.

Din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin DKAB öğretim programlarında yeterli düzeyde yer aldığını düşünüyor musunuz?

Öğretmenlerin bu soruya verdiği cevaplardan bazıları şu şekildedir:

Ö1: “Programın bu eğitime cevap verebilecek nitelikte olduğunu söyleyemem.”

Ö2: “Muhteşem bir düşünce bu eksikliğin bir an önce tamamlanması gerekir.”

Ö3: “Ders kitaplarını karıştırın değerlerde yok. Böyle bir eğitim gelmesi müfredat adına iyi olacağı düşüncesindeyim.

Ö4: “Bilindiği üzere yıllardır din kitaplarının içeriği tartışılmıştır. Sürekli değiştirilerek farklı şekillerde karşımıza çıkmıştır. Bu eğitim için ise asıl şimdi yeniden

değişmelidir.”

Ö5: “Yetersiz kelimesi eksik zaten hiçbir zaman yer almadığını söyleyebilirim.”

Ö6: “Aslında öğretmenin bakış açısı ve anlatması ile de ilgilidir.”

Ö7: “Fazla yer almasının zararlı olacağı görüşündeyim.”

Ö8: “Öğretmenin etkin olması; konuyu aktifleştirecektir.”

Ö9: “Program dışına çıkarak da bu hak konusunda gerekli açıklamalar yapılabilir.”

Ö10: “Bu konunun sadece DKAB programlarında değil, diğer programlarda da olması gerekir.”

Ö11: “Ayet ve hadisler noktasında fazlasıyla konunun zenginleştirilmiş olduğunu düşünüyorum.”

Ö12: “DKAB 9.sınıf kitaplarında ‘Değerler ve İnanç sistemi’ 10.sınıf ‘Din ve Hayat, Ahlaki tutum ve davranışlar’ 11.sınıf ‘ İnançla ilgili meseleler’ 12.sınıf ‘Farklı felsefi düşünceler’ üniteleri içerisinde az da olsa yer almaktadır. Fakat kesinlikle yeterli değildir.”

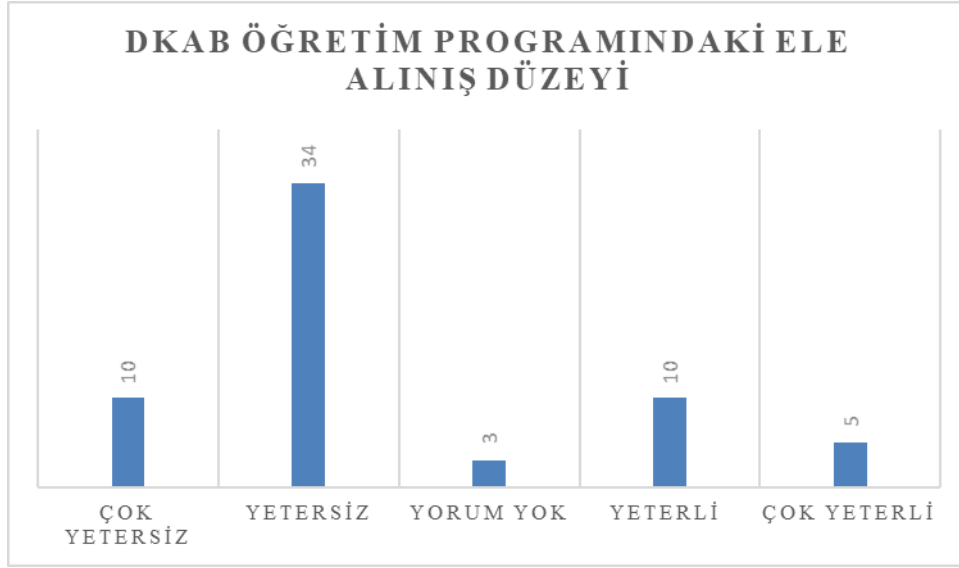
Ö13: “Din ve vicdan özgürlüğü ders kitaplarında öğretilebilecek düzeyde işlenmiyor ve bu konu bu kadar basite alınmamalı”

Ö14: “DKAB derslerinde akıl, irade, sorumluluk konularına da az da olsa yer veriliyor ancak günümüz toplumunun buna daha çok ihtiyacı vardır.”

Ö15: “İlahiyat fakültesinin yetiştireceği bireyler geleceğin din adamları olarak toplumun her kesiminde hizmet etmekte toplumun manevi inşasında vazife üstlenmekteler fakat üniversite programlarında ise bu eğitim verilmiyor.”

“Din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin DKAB öğretim programlarında yeterli düzeyde yer aldığını düşünüyor musunuz?” Sorusunun betimsel analiz sonucu *Şekil 2.* ile tablo halinde sunulmuştur. Bu konunun programlardaki varlığı öğretmenler tarafından şu şekilde değerlendirilmiştir: 62 öğretmenden programı Çok yetersiz bulanlar 10 kişi (% 16,13). Yetersiz bulanlar 34 kişi (% 54,84). Yeterli bulanlar 10 kişi (% 16,13). Çok yeterli bulanlar 5 kişi (% 8,06). Öğretmenler, DKAB öğretim programlarında din ve vicdan özgürlüğü eğitimi yeterli bulmamışlardır. Öğretmenler, müfredat içerisinde din ve vicdan özgürlüğünün bazı konu ve kazanımlarda yer alsa da bu eğitim için yeterli bulmadıklarını, daha fazla yer alması gerektiğini çıkan sonuçlarla ortaya koymuşlardır. Konunun geniş bir bakış açısı ile öğretim programlarında yer alması gerektiği de çıkan sonuçlar arasındadır. Öğretmenlerin yarıya yakınının programlarda din ve vicdan özgürlüğünün yer almadığını ifade etmeleri, bu eğitimi

ne kadar önemsedikleri ve beklediklerini de göstermektedir.

Şekil 2. DKAB öğretim programındaki ele alınış düzeyi

Din ve vicdan özgürlüğü konusunda öğrencilerinizin farklı dinlere ve din anlayışlarına karşı geliştirdikleri davranış ve tutumlar hakkında neler söyleyebilirsiniz?

Öğretmenlerin verdikleri cevaplardan bazıları şu şekildedir.

Ö1: “Öğrencilerin farklı din ve din anlayışlarına karşı geliştirdikleri tepkileri daha çok ailelerden aldıkları eğitim çerçevesinde şekillenmektedir.”

Ö2: “Aşırı baskıcı bir çevrede yetişen öğrenciler çoğunlukla farklı din anlayışlarına olumsuz yaklaşırken, bazı durumlarda tam tersi yönde de yaklaşabilmektedirler.”

Ö3: “Dini değerlere daha objektif bakmayı gerçekleştirebilmiş öğrenciler ise daha objektif davranabilmektedirler.”

Ö4: “Din ve din anlayışı konusunda öğrenciler eskiye nazaran daha anlayışlı ve saygılı”

Ö5: “Doğru anlatılan ve doğru anlatıldığı tespit edilen öğrenciler din düşmanlığı duygusunu yenebilmektedirler.”

Ö6: “Öğrencilerin tutumu ailelerin tutumu ile paralellik arz etmektedir.”

Ö7: “Öğrencilerin bu konuda mesafe aldıklarını düşünüyorum. Birbirlerinin düşüncelerine karşı daha anlayışlı davranabiliyorlar.”

Ö8: “Öğrenciler farklı düşüncelere ya da farklı din ve anlayışlarına karşı hoşgörülü olmayıp bunu sözlerinde ve davranışlarında da belli etmektedirler.

Ö9: “Bu konuda öğrencilerin farklı din ve din anlayışlarına karşı geliştirdikleri tutum

ve davranışları yeterli bulmuyorum.”

Ö10: “Öğrencilerin bilgilendirilmesi ile ilgili sıkıntı yok. Çünkü seçmeli dersler ve

Ö11: “DKAB dersleri bilgilendirmeye yeterli fakat uygulamalarda yeterli samimiyeti ve muhabbeti bulamıyoruz. Çünkü çeldiriciler ve menfaat ön planda”

Ö12: “Kesinlikle diğer dinlerin yanlış olduğunu söyleyenlerde mevcut, ötekine tahammülü olmayan öğrencilerde”

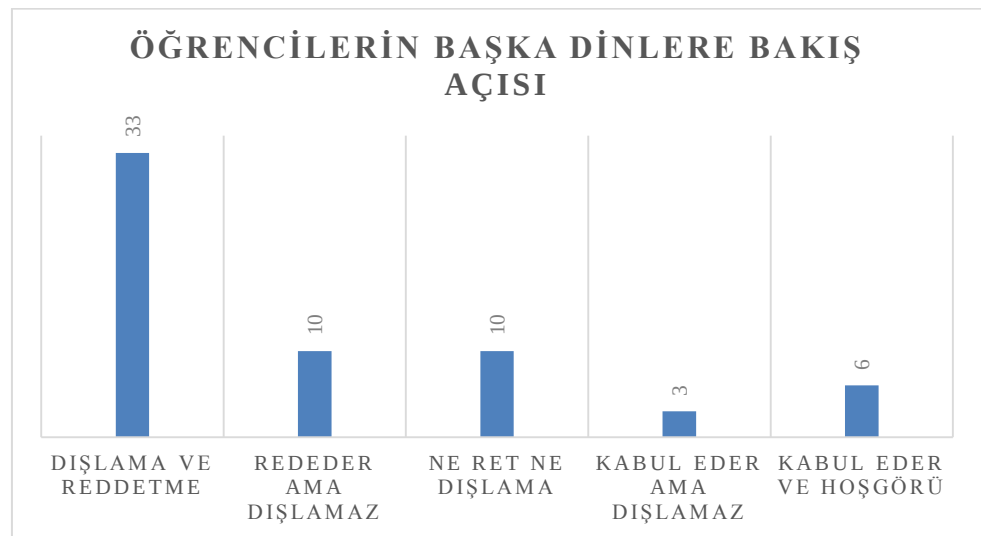
Ö13: “Öğrencilerin farklı din anlayışlarına karşı bakış açısı; öğrencilerimin çoğunda kendi inançlarının dışındaki inançları dışlama, değersiz görme ve ötekileştirme var.”

Ö14: “Farklı din ve inançlarla ilgili yeterli akademik bilgi ve donanımına sahip olmadıkları ve nasıl bir tutum içerisinde olmaları gerektiği ile ilgili net ve keskin fikirlere sahip olmadıklarını gözlemledik.”

Ö15: “Öğrencilerin yaşadıkları şehir sebebiyle farklı dinlerle ilgili görüşleri yok denecek kadar azdır. Ama din anlayışları ile ilgili önyargıları olduklarını ve bu konuda eğitilmeleri gerektiğini düşünüyorum.”

Ö16: “Bir insanın yaşı ne olursa olsun bilmediği şeyden kaçır. 7. Sınıf düzeyindeki öğrencilerime mezhepler konusunu işlediğimde aynı dinin farklı mezheplerine karşı olumsuz tutum geliştirdiklerini gördüm.”

Ö17: ”Bu noktada en çok sorulan soru hocam biz Müslüman anne- babadan dünyaya geldik bu noktada bizler pozitif ayrımcılığa mı tabiyiz? Bizler torpilli miyiz? Diye sorular gelebiliyor.”

Şekil 3. Öğrencilerin başka dinlere bakış açısı

“Din ve vicdan özgürlüğü konusunda öğrencilerinizin farklı dinlere ve din

anlayışlarına karşı geliştirdikleri davranış ve tutumlar hakkında neler söyleyebilirsiniz?” Sorusuna verilen cevapların betimsel analiz sonucu Şekil 3. ile tablo halinde sunulmuştur. 62 öğretmenin ortak düşüncesi, öğrencilerinin bu konuda olumlu tutum ve davranışlar içerisinde olmadıklarıdır. Bu noktada din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin de bir ihtiyaç olduğu sonucu buradan çıkarılabilir. Öğretmenler, öğrencilerinin farklı dinlere ve din anlayışlarına karşı eğilimlerini şu şekilde ifade etmişlerdir: Dışlama ve Reddetme: 33 kişi (% 53,23). Reddeder ama Dışlamaz: 10 kişi (% 16,13). Ne Ret ne Dışlama: 10 kişi (% 16,13). Kabul eder ama Dışlamaz: 3 kişi (% 4,84). Kabul eder ve Hoş görür: 6 kişi (% 9,68). Öğretmenlerin bakış açısıyla çoğunluk olarak öğrencilerinin başka dinlere bakışı; dışlama ve reddetme şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu soruya verilen cevaplar ışığında da öğrencilerin; farklı din ve din anlayışlarına karşı geliştirdikleri davranış ve tutumların eksik ya da yanlış olduğundan dolayı geliştirilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Öğrencilerin, bu farklılıkları tanıma noktasında onları reddetmeye daha yakın bir tavır ve davranış içerisinde oldukları bu grafikten çıkan diğer bir sonuç olabilir. Yine bu olumsuz tutum ve davranışların en aza inmesi noktasında bu eğitimin bir ihtiyaç olduğu da çıkarılabilecek diğer sonuçlardır. Öğrencilerin yarısından fazlasının reddetme ve dışlama eğilimi içerisinde olduğu görülmüştür. Buradan hareketle, öğretim programları ve ders kitaplarının da bu eğitim açıdan yetersiz olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin, bireysel ve toplumsal anlamda ivedi ve elzem olduğunu düşünüyor musunuz?

Bu soruya öğretmenlerin verdiği cevaplardan bazıları şu şekildedir:

Ö1: “Din ve vicdan özgürlüğü elbette hem bireysel hem de toplumsal anlamda bir zorunluluktur.”

Ö2: “Birlikte yaşama kültürü ve birbirimizle iletişim kurarak geçinme açısından önemlidir.”

Ö3: “Din ve vicdan özgürlüğü eğitimi ne kadar önemsenir ve başlatılırsa toplumların geleceği de o denli parlak olacaktır. Aksi takdirde geç kalınmış her birey ve öğrenci toplum için büyük riskler baş gösterecektir.”

Ö4: “Din ve vicdan özgürlüğü bireysel ve toplumsal alanda çok önemli ve vazgeçilmezdir. Bu özgürlük barış ve huzur getirir.”

Ö5: “İnsanın diğer mahlûkat üzerinde üstün olmasının en önemli nedeni, irade sahibi olması ve insanlara seçim hakkı tanınması olduğunu düşünüyorum. Bu nedenle hem eğitimde hem de toplumsal alanda din ve vicdan özgürlüğünün hayati önem taşıdığını düşünüyorum.”

Ö6: “İnsanların, öğrencilerin yaş ve eğitim seviyesine uygun bir şekilde verilmesi

gerekiyor.”

Ö7: “Ülkemizin birlik ve beraberlik içinde yaşayabilmesi için din ve vicdan özgürlüğü değerinin ivedilikle kazandırılması gerekir.”

Ö8: “Günden güne artan şiddet, taciz ve cinayet haberleri artık bizleri yaşamdan soğutuyor. Geleceğe dair umutlarımız azalıyor. Bu sorunların ancak ve sadece eğitimle çözüleceğini düşünüyorum.”

Ö9: “Ahlak dersleri olmalı. Şiddet eğilimi olanlara ehliyet verilmemeli, bireysel silahlanma sınırlandırılmalıdır.”

Ö10: “Elbette bu sağlanmalı ama ivedi olduğunu düşünmüyorum.”

Ö11: “Bu soruya imanın tanımından yola çıkarak ivedi ve elzem olduğuna kanaat getiriyorum.”

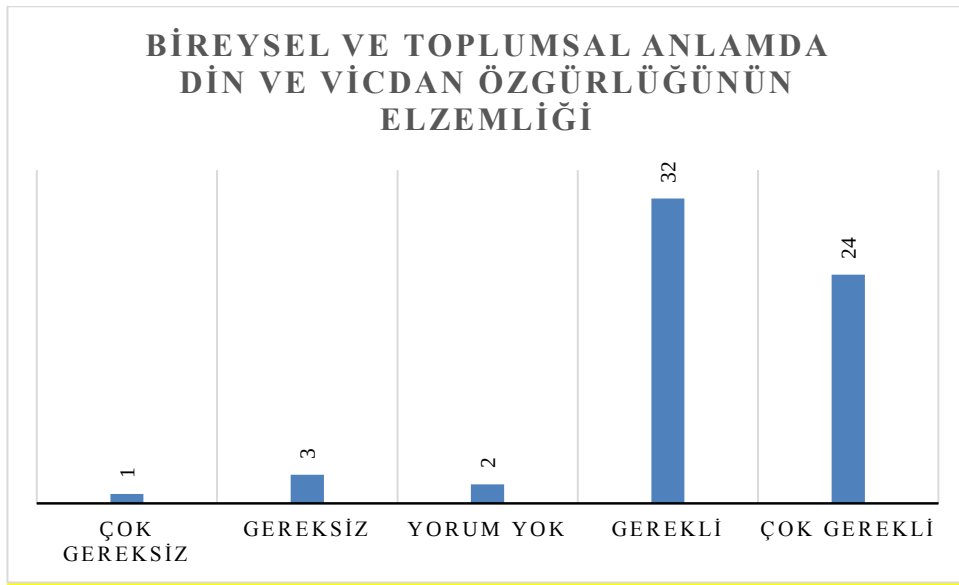
Ö12: “Farklı din ve din mensuplarına karşı tutum belli bir yaş seviyesindeki gruba özgü değil genel olarak toplumumuzun bir sorunu. Bu konuda yapılacak bütün eğitimleri destekliyorum.”

Ö13: “Merhametsiz Müslüman hem kendisine hem de bulunduğu topluma fayda sağlayamaz. Vicdansızlaşan günümüz toplumunun acil programlarla eğitilmesi şarttır.”

Ö14: “Görüyorum. Ancak, farklı dini akımların (mezhep, tarikat veya bunlardan nemalanan kesimler) yanlış inançlarını topluma yayması engellenmeli”

Ö15: “Buluyorum, gençlerimizin (aile-okul-devlet-stk) işbirliği ile doyurulması gerekir.”

Ö16: “Bugün dünyayı karıştıran, savaşlar çıkaran da zaten insanların bu konuda birbirlerine saygılı olmamasıdır. Vicdan sahibi olmayan ülkeler sırf belli bir dine mensup diye Müslüman kardeşlerimize saldırmaktadır.”

Şekil 4. Bireysel ve toplumsal anlamda din ve vicdan özgürlüğünün elzemliği

“Din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin, bireysel ve toplumsal anlamda ivedi ve elzem olduğunu düşünüyor musunuz?” Sorusunun betimsel analiz sonucu Şekil 4. ile tablo halinde sunulmuştur. Yukarıdaki grafiğin, ilk üç sorudan çıkan analizlere paralel sonuçlar ortaya koyduğu görülmektedir. Aynı zamanda bu çalışmanın gerekliliğini ve bu eğitimin verilmesi gerektiğini de ortaya koymaktadır. Öğretmenler; birlikte yaşama, çok kültürlülük, huzur, barış, çoğulculuk ve farklılıklara saygı perspektifinde bu eğitimin elzem ve ivedi olması gerektiğini düşünmektedirler. Öğretmenler, tarihte yaşanan olumsuz birçok olayın din ve vicdan özgürlüğüne gerek önemin verilmemesi ve farklılıklara yaşam hakkı tanınmaması nedeniyle olduğunu vurgulamışlardır. Öğretmenler; öğrencilerin vicdan, saygı, empati ve barış değerlerini içselleştirebilmeleri için bu eğitimin gerekli olduğunu verdikleri cevaplarda belirtmişlerdir. Çıkan sonuçlara bu açıdan bakıldığında, öğretmenler bu eğitimi çözüm odaklı düşünmektedirler. Bu soruda öğretmenler, bireysel ve toplumsal anlamda din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin gerekliliğini şu şekilde değerlendirmişlerdir: Çok gereksiz 1 kişi (% 1,61). Gereksiz 3 kişi (% 4,84). Yorum yok 2 kişi (% 3,23). Gerekli 32 kişi (% 51,61). Çok gerekli 24 kişi (% 38,71).

Özellikle DKAB derslerinde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi konusunda görüş ve önerileriniz nelerdir?

Öğretmenlerin verdikleri cevaplardan bazıları şu şekildedir:

Ö1: “Kendi dini değerlerimizi öğrenip yaşamakla farklı din ve fikirlere sahip insanlara da saygı göstermek gerektiği belirtilerek doğru davranış ve yaşantılarımızla onları etkileyebileceğimiz belirtilmelidir.”

Ö2: “Farklı din ve anlayışlara saygı çerçevesinde tartışmalıyız. Ders kitaplarına bağlı

kalmadan, eldeki imkânları olabildiğince kullanarak hayatın içinden örneklerle din ve vicdan özgürlüğü anlatılmaya çalışılmalıdır.”

Ö3: “Gönüllülük bu konuda esas alınmalı”

Ö4: “Okul öncesi yaştaki öğrencilerle eğitime başlanmalı ve geç kalınmış her birey için aradaki farklılık araştırılmalı ve tezlerle sonuçlar ortaya konulmalıdır.”

Ö5: “Din ve vicdan özgürlüğü ders kitaplarında daha detaylı ve kapsayıcı bir başlıkla sunulabilir. Özellikle ‘Din ve Mezhepler’ konusu işlenirken öğretmenlerimize çok iş düşmektedir. Öğrencilere din ve vicdan özgürlüğüne ihtiyacı olduğu anlatılmalıdır.”

Ö6: “Kuran-ı Kerim’den ayetler ve hadis-i şerifler ile konunun önemi ve toplumda yeri işlenebilir. Örnek olarak: Enam 108. Ayet, Bakara 256. Ayet, Hucurat 49. Ayet din ve vicdan özgürlüğü konusunda çok önemli mesajlar vermektedir.”

Ö7: “Din ve vicdan özgürlüğü konusundaki kapsamlı, daha anlaşılır ve daha kabul edilebilir şekilde DKAB ders kitaplarında yer alabileceğini düşünüyorum.”

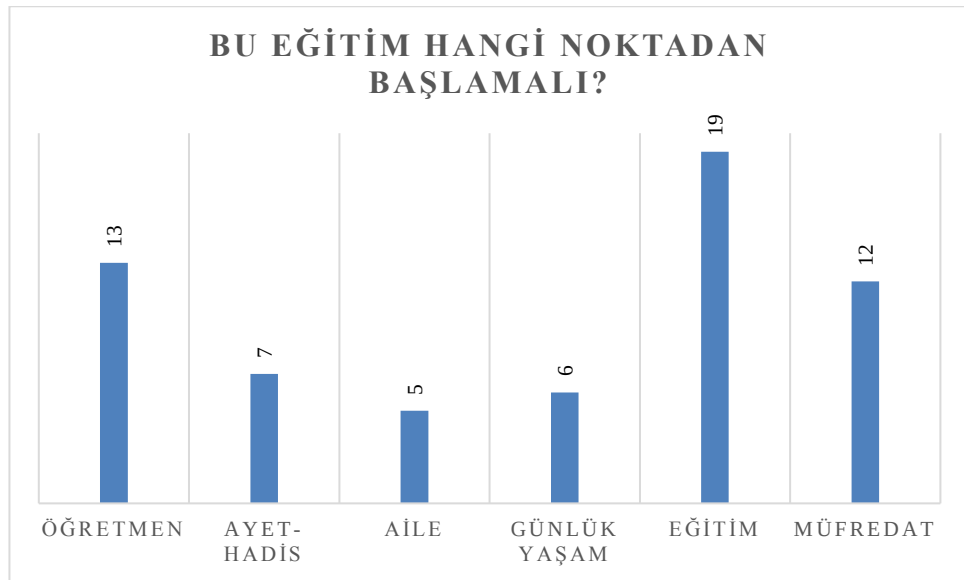
Ö8: “Dine girme noktasında baskı ve zorlama yapılmaması gerektiği, cennet, cehennem kavramlarının iyi anlatılması gerektiği ahiret yurdunun önemi bu bağlamda değinilmesi gereken konulardandır.”

Ö9: “Peygamber Efendimizin Medine döneminde Yahudilerle olan ilişkileri ve Medine Sözleşmesine ayrıca vurgu yapılması gerekir. Din ve vicdan özgürlüğünün farklı dinlere karşı saygı esasına dayandırılırsa yanlış olacağını düşünüyorum. Fakat kendi dinimizi yaşamada kendi ülkemizde saygı temelinin oluşturulması ise bunda aceleci olunmalıdır.”

Ö10: “DKAB derslerinde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi verilerken, insani değerler- insan olmanın getirdiği değerler esas alınmalı. Bu bilinçle temellendirilirse verilmek istenen eğitim doğru hedefe ulaşacaktır.”

Ö11: “Din ve vicdan özgürlüğü örnekleri iyi- kötü yönünde anlatılmalıdır. Videolar gösterilmelidir. Dünya gündemiyle çocuklar bilinçlendirilmelidir. Dramalar yapılmalı, örnek dramalar sergilenmeli ve ödüllendirilmelidir. Farklı dergiler, yazılar takip edilmelidir.”

Ö12: “Mükellef olmanın ön şartı özgür olmaktır. Bireyin aklını ve iradesini kullanarak kalben kabul ettiği inancı samimiyetle yaşaması doğru olanıdır. Ve bu durum her insan için geçerlidir. Bu düşüncenin İslam’a ait bir düşünce olması ve doğru olanın bu şekilde olduğu öğrencilere verilebilir. Toplumun ancak sevgi, saygı, hoşgörü kavramlarına yer verilirse gelişeceği öğretilmelidir.”

Şekil 5. Bu eğitim hangi noktadan başlamalı?

“Özellikle DKAB derslerinde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi konusunda görüş ve önerileriniz nelerdir?” Sorusunun betimsel analiz sonucu Şekil 5. ile tablo halinde sunulmuştur. Öğretmenler, aslında bu eğitimin her alanla ilişkili olduğunu ve ilişkilendirilmesi gerektiğini de ortaya koymuşlardır. Öğretmenlerin çoğunluğunun bu konunun eğitimle başlaması ve müfredat ile desteklenmesi gerektiğini düşünmeleri, bu eğitimin önemini de ortaya koymaktadır. Müfredat programlarının din ve vicdan özgürlüğü bağlamında değerlendirildiğinde fark edilen eksikliğin, bir hassasiyet olarak öğretmenler tarafından da hissedilmesi çalışmanın çıkan sonuçlarıyla da örtüşmektedir. Bu eğitim; eğitim ve müfredat başlıkları ile temellendirilerek; öğretmen, ayet-hadis, günlük yaşam ve aile ile desteklenmelidir. Buradan çıkan bir diğer sonuç ise; eğitimin tek başına değil birçok bileşenle bir araya geldiğinde uzun soluklu başarılarla ulaşacağıdır. Bu soruda öğretmenler bu eğitimin başlangıç noktasını şu şekilde görmüşlerdir: Öğretmen, 13 kişi (% 20,97). Ayet-hadis, 7 kişi (% 11,29). Aile, 5 kişi (% 8,06). Günlük Yaşam, 6 kişi (% 9,68). Eğitim, 19 kişi (% 30,65). Müfredat, 12 kişi (% 19,35).

Sonuç ve Öneriler

Din ve vicdan özgürlüğü, her dönemin ve her çağın en önemli sorunlardan biri olmuştur. Bunun temelinde yaratılıştan sahip olduğumuz farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar insanları düşünde, inançta, davranışta ve duyguda da farklı olmaya sevk etmiştir. Göçler, kitle iletişim araçlarının gelişimi ve sosyo-kültürel değişimler bireysel farklılıkların bir araya gelmesine zemin hazırlamıştır. Globalleşen dünyadaki farklılıkların birbirlerine karşı kutuplaştırıcı söz ve eylemleri ve insanların din, dini anlayış, mezhep ve inancındaki farklılaşmalar da birlikte yaşamının önünde ciddi engeller oluşturmuştur.⁴¹⁰ Bu nedenle farklılıklar, birlikte yaşama becerilerini öğrenmek zorunda kalmıştır. Birlikte yaşama becerileri ise, farklılıkları tanıma ve onlara saygı gösterme ile başlamaktadır. İnsana ve farklılıklara saygı duyan bireyler ancak toplumsal ve küresel barışa pozitif bir katkı sunabilirler.⁴¹¹ Bu çalışma da; birlikte yaşama becerilerine, toplumsal ve evrensel barışa çözüm önerileri sunmuştur. Dini ve vicdani olarak birbirinden ayrılan farklılıkların birleştirici ve bütünleştirici unsurlar olarak, birçok probleme çözüm oldukları çalışmanın sonuçlarındandır. Bu konuda farklılıkların, bütünleştirici bir yanının olduğu akademisyenlerce de yapılan araştırmalarla ortaya konulmuştur.⁴¹² Yine araştırmalar sonucunda öğretmen adaylarının da aynı kaniya sahip oldukları bilinci ortaya çıkmıştır.⁴¹³ Çıkan bu sonuçlar çalışmanın önemini de açıkça göstermektedir.

Din ve vicdan özgürlüğü, geçmişten günümüze siyasi ve hukuki bir problem olarak ele alınmıştır. Bu nedenle devlet-vatandaş ilişkisi içerisinde değerlendirilmiştir. Çalışma da bu hakkın, birey-birey ve birey-toplum ilişkisi içerisinde de ele alınması gerektiği sonucu ortaya konmuştur. Çünkü en temel insan hakkı özgürlüklerinden⁴¹⁴ biri olarak din ve vicdan özgürlüğü hayatın her alanıyla ilişkilidir.⁴¹⁵ Yapılan bu çalışma, gelecek için din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin insanlık adına çok önemli bir gerçeklik olduğunu da açıkça göstermiştir.⁴¹⁶ Çünkü insanların birbirlerine karşı olan tutum ve davranışları devletten çok

⁴¹⁰ Karaca. "Farklılaşma, Bütünleşme Ve Birlikte Yaşama Üzerine", 236.

⁴¹¹ Burcu Aybat, Geleceği Kodlayanlar İnovasyon Üreten Bir Nesil (İstanbul: abaküs, 2018), 26.

⁴¹² Rafet Günay-Hasan Aydın-Fadime Koç Damgacı, "Eğitim Fakültelerinde Görev Yapan Akademisyenlerin Çok kültürlü Eğitim Kavramına İlişkin Metaforik Algıları", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/1 (2014): 300-308.

⁴¹³ İhsan Ünlü- Hakan Örtün, " Öğretmen Adaylarının Çokkültürlülük ve Çokkültürlü Eğitime Yönelik Algılarının İncelenmesi", 299.

⁴¹⁴ Hasan Kaya, "Uluslararası İnsan Hakları Sözleşmeleri Kapsamında Din ve Vicdan Özgürlüğü: "Alevîlerin Durumu", *liberal düşünce*, 17/ 67 (2012):128.

⁴¹⁵ Ali Bakkal, Laiklik - Din ve Vicdan Hürriyeti İlişkisi Bağlamında Kamusal Alanda Kılık-Kıyafete Getirilen Sınırlamalar <https://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=Eskisayilar&Goster=Yazi&Yazino=868> Erişim:29.02.2020.

⁴¹⁶ Duran, Tarihsel ve Felsefi Kökenleri Bakımından Din ve Vicdan Özgürlüğü, 155.

insanlar arası ilişkileri ilgilendirmektedir.⁴¹⁷ Bu nedenle bireylerin sağlıklı bir iletişim sürecini oluşturabilmeleri için, din ve vicdan özgürlüğünün eğitim içerisinde sunulması gerekliliği bu çalışmanın çıkan sonuçlarındandır.

Din ve vicdan; sadece insan için kullanılan iki önemli olgudur.⁴¹⁸ Din ve vicdan özgürlüğünün insanlar arası ilişkilerdeki rolünün önemi de bu iki kavramın ayrılığının mümkün olamayacağını göstermiştir. Çalışma, insanlar arası iletişimin özgürlük kavramıyla başladığını ve bu özgürlüğünde önce inanç ve düşüncede yaşandığını ortaya koymuştur.⁴¹⁹ Din ve vicdan özgürlüğü eğitimi; özgür düşünce üretiminde yeni fikirlerin oluşmasına katkı sunmaktadır. Bu nedenle 21. yüzyıl becerilerinden biri olarak bu eğitimin var olması gerektiği ve bu eğitimle farklılıklara özgürlük hakkı tanınmanın inovatif ve analitik düşünmenin gelişimini de arttırabileceği⁴²⁰ çalışmanın çıkan sonuçları arasındadır. Vicdanın eğitilebilir ve öğretilebilir bir yanının olmasından dolayı ise din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin; soyut, zor ve imkânsız olmadığı bu çalışma ile ortaya konmuştur. Vicdanın güçlü bir iç görü olarak içselleştirilmesinde ise en güçlü katkıyı 21. yüzyıl niteliklerine sahip öğretmenlerin verebileceği⁴²¹ çalışmanın sonuçları arasındadır.

Dini ve kültürel farklılıklar günümüzde daha çok birlikte iç içe yaşamaktadır. Bu nedenle bireylerin kendi kültürleriyle birlikte diğer kültürlerin bakış açılarına ihtiyaç duydukları gerçeği ortaya çıkmıştır. İnsanların birbirlerinin dini ve vicdani özgürlüklerine saygı duymaları ise birlikte yaşamın bir sorumluluğudur. Bu eğitimin, din eğitimi içerisinde yer almasından dolayı, aynı zamanda bir din eğitimi problemi olduğu gerçeği çalışmadan çıkan sonuçlardandır. Çünkü din eğitimi; insanın dini özgürlük ve sorumluluklarını, vicdani tutum ve davranışlarını da konu edinmektedir. İnsanlığı ilgilendiren birçok problemin temelini, din ve din anlayışlarındaki farklılıklar oluşturmaktadır.⁴²² Toplumsal uzlaş, hoşgörü ve bir arada yaşama tecrübesinin; bu eğitimin din eğitimi içerisinde verilmesiyle olumlu sonuçlar ortaya koyabileceği çalışmanın sonuçları arasındadır. Farklı dini ve vicdani farklılıkların yönetiminin bir problem olarak gündemdeki yerini koruması⁴²³ nedeniyle de din ve vicdan özgürlüğü, din eğitiminin en önemli gündem maddelerinden biridir.⁴²⁴ Bu

⁴¹⁷Demir, "Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi", 104

⁴¹⁸Mahmut Zengin-Elif İçöz Arslan "Dini, Felsefi, Psikolojik Boyutlarıyla Vicdan ve Değerler Eğitimindeki Yeri", 329.

⁴¹⁹Ömer Korkmaz, "Düşünce Özgürlüğü ve Sınırları", 117.

⁴²⁰Aybat, Geleceği Kodlayanlar Inovasyon Üreten Bir Nesil, 2.

⁴²¹Ömer Faruk Tutkun- Yasemin Aksoyalp, "21. Yy. da Öğretmen Yetiştirme Eğitim Programının Boyutları", 366-368.

⁴²²Demir, "Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi", 104.

⁴²³Osmanoğlu, Ortaöğretim DKAB Öğretimi Programlarında ve Ders Kitaplarında Çoğulculuk, 62.

⁴²⁴Aydın-Osmanoğlu, Kültürlerarası Din Eğitimi , 104.

farklılıklardan oluşabilecek ayrışma ve ötekileştirmenin önüne geçmek için din eğitimi gerekli görülmektedir.⁴²⁵ Din eğitiminin içerisinde, din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin de amaçlanan hedeflerin gerçekleşmesine doğrudan katkı sunduğu görülmüştür. Bu nedenle çalışma; farklı din, inanç, dini anlayış ve mezheplerin din eğitimi bilimi içerisinde birbirlerini tanımaları ve anlamlandırmalarına katkı sunmuştur. Ayrıca çalışma; farklılıkların birbirlerine hoşgörü, saygı ve empati ile yaklaşmaları için, din ve vicdan özgürlüğü eğitimi adında bir dersin var olması gerektiğini de ortaya koymuştur.

Çoğulcu toplumlarda okulun önemli bir görevi bulunmaktadır. Okul ortamında özellikle dini farklılıkların birlikte yaşama becerilerini kazanmaları toplumsal bütünlük ve evrensel barış açısından önemlidir. Özellikle okul ortamında bütünleşmenin ve birlikteliğin, bu eğitimin din eğitimi bilimi içerisinde verilmesi ile olabileceği çalışmanın sonuçları arasındadır.

Farklılıklar, değerler ile bütünleşirse anlamlı bir birliktelik oluşturabilirler. Dini ve vicdani farklılıkların anlamlı birlikteliğine, bu eğitim önemli katkılar sunmaktadır. Çünkü bu eğitim içerisinde verilecek ahlaki ilke ve değerler; insanlığa sunulan ortak kazançlar olarak din ve vicdan özgürlüğünü yaşatabilir.⁴²⁶ Ancak zaman içerisinde DKAB ve Vatandaşlık Bilgisi dersleri ile değerler eğitimi adına verilmek istenenlerin yeterli olmadığı sonucu ortaya çıkmıştır. Bu nedenle de genel eğitim içerisinde ahlak ve değerler eğitimine daha fazla yer ve zaman ayrılması⁴²⁷ bu eğitimin bir ihtiyaç olduğu sonucunu ortaya koymuştur. Aslında genel anlamda birçok değerle ilişkili olduğu için bu eğitim aynı zamanda bir değerler eğitimidir. Saygı, sevgi, sabır, empati, hoşgörü, tevazu, sorumluluk, istişare, diğergamlık, adalet ve barış bu eğitim ile sunulan değerler arasındadır. Bu değerlerin tamamının *salih amel* olması da bireyin düşünce, tavır ve davranışlarında olumlu bir değişim süreci yaşamasına katkı sunmaktadır. Bu eğitimin, birçok değerın öğretimi ile de ilgili olduğu çalışmadan elde edilen sonuçlar arasındadır.

Din ve vicdan özgürlüğü eğitimi, problemlerin çözümünde dünya vatandaşı olarak farklı mensubiyetlere karşı dini hoşgörü ile yaklaşmayı bireylere kazandırmaktadır. Bu eğitim önündeki en büyük engel ise; insanın, insani değerlerden uzaklaşmasıdır. Değişen ve bozulan aile yapısı, mutlakiyetçilik, indirgemeci ve genelleyici anlayışlar, iletişimden çekinmek, tarihsel düşmanlıklar, önyargı, dindarlar hakkındaki önyargılar, taassup, üstünlük iddiaları, sosyo-kültürel ve ekonomik adaletsizlikler, güçlünün her zaman haklı olduğu anlayışı,

⁴²⁵ Okumuş, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Programlarında Farklı Din ve İnançların Öğretimi, 26.

⁴²⁶ Demir, "Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi", 119.

⁴²⁷ Erdem, "Değerler Eğitimi Açısından Bir Ahlak Değeri Olarak Vefa", 332.

tahammülsüzlük, hoşgörü eksikliği ve insanların çoğulculuk fikrinden korkması da bu eğitim için engeller arasındadır. Farklı din, dini anlayış, mezhep ve inancın bir arada yaşamasının mümkün olamayacağı düşüncesi, farklılıkların dini ve vicdani haklarına çoğulculuk değil çoğunluk düşüncesiyle yaklaşma da bu eğitimin önünde ki engeller arasında görülmektedir. Din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin; insanların farklılıklarını aynileştireceği ya da yok edeceği fikri ise engeller arasında düşünülse de din ve vicdan özgürlüğü, farklılıkları yok etmeyi ve görmezden gelmeyi değil yaşatmayı öngörür.

Din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi, öğretim programlarında ne derece yer aldığı konusu incelenmiş, aşağıdaki sonuçlara varılmıştır:

Çalışmanın geçerliliğini arttırmak ve bu eğitimin gerekliliğini daha iyi ortaya koyabilmek için din ve vicdan özgürlüğünde mevcut durum incelenmiştir. Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan “doküman analizi” ile öğretim programları din ve vicdan özgürlüğü açısından incelenmiştir. DKAB öğretim programlarında, seçmeli din dersleri öğretim programlarında ve diğer disiplinlerin programlarında da din ve vicdan özgürlüğü incelenmiştir. Programların incelenmesi sonucunda ise; 4-12. sınıf DKAB dersi, seçmeli din dersleri ve diğer disiplinlerde din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili doğrudan ya da ilişkilendirdiklerimiz dışında bir ünite, konu ya da kazanım bulunamamıştır. Programlar, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü Öğretim Müfredatları ve MEB’in Öğretim Programları bölümlerinden alınmıştır.⁴²⁸ Müfredat programlarının genel amaçlarında, programın uygulanmasına ve kitap yazımına ilişkin ilke ve açıklamalarda din ve vicdan özgürlüğünü zedeleyici tutum ve davranışlardan uzak durulduğu belirtilmiştir. Fakat ünite, konu ve kazanım olarak içeriğe yansımamıştır. Ortaöğretim DKAB ders kitaplarına yönelik yapılan bir çalışmada da farklı inanma/inanmama biçimlerine yer verilmiş mantığında bir takım sorunlar bulunmuştur.⁴²⁹ Bu sorunların sebebi ise farklılıkların birbirini anlamaya ve birbirinden öğrenmeye dönük müzakereci bir mantığın bulunmaması ve inanç çoğulculuğu bağlamında ötekine değer verme gibi konuların önemsenmemesinden dolayı olduğu ifade edilmiştir.⁴³⁰ Yapılan bu çalışmada ise ders kitaplarının; ifade ve üslup açısından insan haklarına ve farklılıklara duyarlı bir dil ve anlatım içerisinde olması gerektiği sonucu ortaya çıkmıştır. Yine temel insan hakları ve inanç özgürlüğü ile çelişen ifadelerden de ders kitaplarının

⁴²⁸<https://dogm.meb.gov.tr/www/ogretim-programlari/icerik/14>, <http://mufredat.meb.gov.tr/Programlar.aspx>, erişim:29.05.2020.

⁴²⁹Osmanoğlu, Orta Öğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programında ve Ders Kitaplarında Çoğulculuk, 176.

⁴³⁰Osmanoğlu, Orta Öğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programında ve Ders Kitaplarında Çoğulculuk, 176.

arındırılması gerektiği çıkan sonuçlar arasındadır.⁴³¹ Din ve vicdan özgürlüğünün; kitaplar ve öğretim programlarında ciddi problemler ve eksiklikler olarak kendine doğrudan yer bulamaması, uzak bağlamlarda değerlendirilmesi⁴³² bu eğitimin gerekliliği sonucunu da desteklemektedir. Ders müfredatlarının din ve vicdan özgürlüğü konusunda ki yaklaşımlarının tekrar gözden geçirilmesi, programın işlevsel açıdan incelenmesi, karşılaşılan sorunlar ve isteklerin dikkate alınması⁴³³ da çalışmadan çıkan sonuçlar arasındadır. Ders kitaplarının; inanç, düşünce ve diğer insan hakları konusunda ikircikli ifadelerden temizlenmesi gerekmektedir.⁴³⁴ İnsani, toplumsal ve evrensel değerlerin İslam dini içinde ve dışındaki tüm farklı dini ve vicdani farklılıkların hassasiyetlerini de dikkate alarak düzenlenmesi gerektiği⁴³⁵ de çalışmanın sonuçları arasındadır.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretim programlarında; empati, barış, hoşgörü, diğergamlık, çoğulculuk, birlikte yaşama ve vicdan duygusunun değerlerle olan ilişkisi eksik kalmıştır. Kök değerlerin, din ve vicdan özgürlüğü açısından da eksik olduğu görülmektedir. Yine kök değerlerin, nitelik ve nicelik olarak bu konuda yetersizliklerinin giderilmesi için çoklu bakış ve eleştirel düşünceye de imkân tanınması gerekmektedir.⁴³⁶ Din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi ile farklılıkların aynı adalete sahip olduklarını fark etmeleri, insan hakları açısından ortaya çıkan önemli sonuçlardandır. Bu açıdan bakıldığında İlköğretim DKAB öğretim programında adalet değeri ile ilgili doğrudan bir kazanım bulunmamıştır.⁴³⁷ Programda saygı değeri ise; kök değer olmakla beraber işleniş açısından özellikle farklılıklara saygı konusunda ve bu değer ele alınışı açısından yeterli bulunmamıştır.⁴³⁸ Farklılıklara karşı en temel değerlerden biri olarak hoşgörü değerinin kök değerler içerisinde yer almaması bir eksiklik olarak bulunmuştur. Ayrıca program içerisinde yer verilen etkinliklerde de bu konuda eksiklikler vardır.⁴³⁹ Barışın, toplumsal ve evrensel açıdan varlığı için din ve vicdan

⁴³¹Osmanoğlu, Orta Öğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (Dkab) Öğretim Programında ve Ders Kitaplarında Çoğulculuk, 296.

⁴³² Nesrin Kale, “Nasıl Bir Değerler Eğitimi”, *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu*, 2. Basım (İstanbul: 2013):321.

⁴³³ Yemenici, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin diğer dinlere ve Din Mensuplarına İlişkin Yaklaşımları, 12. ; Osmanoğlu, Ortaöğretim DKAB Öğretim Programlarında ve Ders Kitaplarında Çoğulculuk, 10. ; Baykara, Okullarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Diğer Dinlerin Öğretimi, 75. ; Emine Peltek, Dini Çoğulculuğun İmkânı: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Kitapları Örneği (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, 2015), 140.

⁴³⁴ Baykara, Okullarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Diğer Dinlerin Öğretimi, 66.

⁴³⁵ Yurtsever, Değerler Sosyolojisi Açısından Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Müfredatı Analizi, 96.; Coşkun, İlköğretim Programlarında Barış Eğitimi ve Barış Eğitimine İlişkin Öğretmen Görüşleri, 49.

⁴³⁶ Safinaz Asri, Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Öğretim Programı ve Ders Kitabı Uyum, 301.

⁴³⁷ Ahmet Çakmak, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Adalet Değerinin Öğretimi (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013), 102.

⁴³⁸ Arıcı- Maden, “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programında Saygı Değeri”, 252.

⁴³⁹ Ay, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Hoşgörü Değerinin Öğretimi, 119.

özgürlüğünün yeri ve önemi çok önemlidir. Fakat barış değerinin, program ve kazanımlar açısından ciddi eksikleri bulunmuştur.⁴⁴⁰

Seçmeli din derslerinden; Ortaokul ve İmam hatip Ortaokulu Peygamberimizin Hayatı, Ortaokul ve İmam hatip Ortaokulu Temel Dini Bilgiler (İslam1-2), İslam Bilim ve Düşünce Tarihi, Ortaöğretim Peygamberimizin Hayatı derslerinin öğretim programları incelenmiştir.⁴⁴¹ Bu derslerin öğretim programlarında da ilişkilendirdiklerimiz dışında din ve vicdan özgürlüğü eğitimi ile ilgili doğrudan bir ünite, konu ve kazanım bulunmamıştır.

Farklı disiplinler olarak; T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük (Ortaokul 8. Sınıf), Sosyal Bilgiler, Ortaöğretim Tarih, İnsan Hakları Yurttaşlık ve Demokrasi ve Hayat Bilgisi derslerinin öğretim programları incelenmiştir.⁴⁴² Bu derslerin öğretim programlarında da ilişkilendirdiklerimiz dışında din ve vicdan özgürlüğü eğitimi ile ilgili doğrudan bir ünite, konu ve kazanım bulunmamıştır.

“Din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi” ile ilgili öğretmenlerle görüşme yapılmıştır. Aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

Çalışmanın son bölümünde 62 öğretmenin “Din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi” hakkındaki fikir ve düşünceleri alınmıştır. Çalışma “Bayburt” ili ile sınırlandırılmıştır. 5 açık uçlu soru nitel araştırma yöntemlerinden, görüşme yöntemi ile değerlendirilmiştir. Sonuçlar betimsel analiz yöntemiyle değerlendirilmiştir. Öğretmenlerin sorulara verdikleri cevaplar aynen aktarılmıştır. Birbirine benzeyen, kısa cevaplı ya da aynı anlamı içeren cevaplar ise tekrar olmaması için çalışmaya alınmamıştır. Görüşme sorularından beş farklı tema başlığı elde edilmiştir. Bu tema başlıkları ile öğretmenlerin ve öğrencilerinin din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğüne karşı tutum ve davranışlarına ulaşılmıştır. 1. sorudan elde edilen tema başlığı: “Toplumsal ve Birlikte Yaşamın Önemi”. 2. sorudan elde edilen tema başlığı: “DKAB Öğretim Programlarında Ele Alınış Düzeyi”. 3. sorudan elde edilen tema başlığı: “Öğrencilerin Başka Dinlere Bakış Açısı”. 4. sorudan elde edilen tema başlığı: “Bireysel ve Toplumsal Anlamda Din ve Vicdan Özgürlüğünün Elzemliği”. 5. sorudan elde edilen tema başlığı ise: “ Bu Eğitim Hangi Noktadan Başlamalı” şeklinde belirlenmiştir. Öğretmenlere şu sorular yöneltilmiştir:

1. “Birey, grup ve toplumlararası ilişkilerde din ve vicdan özgürlüğünün toplumsal barış ve birlikte yaşama değerleri açısından önemini nedir?” Sorusu yöneltilmiştir. Birlikte

⁴⁴⁰ Coşkun, İlköğretim Programlarında Barış Eğitimi ve Barış Eğitimine İlişkin Öğretmen Görüşleri, 144.

⁴⁴¹ <http://mufredat.meb.gov.tr/Programlar.aspx>, erişim:29.05.2020.

⁴⁴² <http://mufredat.meb.gov.tr/Programlar.aspx>, erişim:29.05.2020.

yaşama, toplumsal ve evrensel barış için bu eğitimin varlığı öğretmenler tarafından önemli görülmüştür. Öğretmenlerin, din ve vicdan özgürlüğünü çok önemli veya önemli olarak yorumlamaları da günümüzde bu eğitime çok fazla ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Öğretmenler için bu eğitimin ihtiyaç olarak görülmesi, toplumsal ve evrensel olarak bu eğitimin birçok problemin çözümünde destek olacağı sonucunu da ortaya koymuştur. Çünkü öğretmenler, önemli ve çok önemli cevapları dışında olumsuz bir cevap vermemişlerdir. Birey ve toplum arasındaki birlikte yaşama dönük kesintisiz ilişkiyi öğretmenlerin önemli ve çok önemli şeklinde değerlendirmeleri; bu eğitimin bireysel, toplumsal ve evrensel açıdan çok değerli ve gerekli olduğu sonucunu da açıkça ortaya çıkarmıştır.

2. "Din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin DKAB öğretim programlarında yeterli düzeyde yer aldığını düşünüyor musunuz?" Sorusu yöneltilmiştir. Öğretmenlerin verdiği cevapların bazılarında, bu eğitimi müfredat içerisinde yeterli görseler bile geliştirilmesi ve zenginleştirilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Öğretim programlarını bu konuda çok yetersiz gören öğretmenler ise; birlikte barış ve huzur içerisinde yaşam, farklılıklara saygı, hoşgörü, empati için bu eğitimin DKAB ders kitaplarında kesinlikle yer alması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu eğitimin öğretim programlarında çok yeterli olduğunu söyleyen öğretmenler ise; eğitimin yeterince zaten konular arasında yer aldığını ve öğretmenlerin ilgili konularda gerekli açıklamaları zaten yaptıklarını ifade etmişlerdir. Yine fazlaca bu eğitime müfredatta yer verilmesi halinde ise eğitimin amacı dışına çıkacağını belirtmişlerdir. Fakat Ortaöğretim DKAB ders kitaplarında insan hakları üzerine yapılan bir araştırmanın verileri⁴⁴³ ile bu sorudan elde edilen verilerinin paralellik arz etmesi ders kitaplarında yetersizlikler ve eksikliklerin mevcut olduğu ve bu eğitimin bir ihtiyaç olduğu sonucunu açıkça ortaya koymuştur.

3. "Din ve vicdan özgürlüğü konusunda öğrencilerinizin farklı dinlere ve din anlayışlarına karşı geliştirdikleri davranış ve tutumlar hakkında neler söyleyebilirsiniz?" Sorusu yöneltilmiştir. Öğretmenler, öğrencilerin farklı kültürleri tanımadığından, tanısa bile kabullenmesinin reddetme şeklinde olduğundan bahsetmişlerdir. Çalışma da ilk ve ikinci sorunun cevapları neticesinde ortaya çıkan sonuçlarla bu sorudan elde edilen sonuçların örtüştüğü de görülmüştür. Çünkü din ve vicdan özgürlüğü eğitimi birlikte yaşama açısından çok önemlidir. Fakat bu eğitim ders kitaplarında yeterince ele alınmamıştır. Dolayısıyla öğrencilerin farklılıkları dışlama ve reddetme gibi tavır ve davranışlar sergilemesi beklenen bir sonuçtur. Öğrencilerin az bir kısmının kabul ve dışlama eğilimi içerisinde olmaması,

⁴⁴³Kaya, "Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında İnsan Hakları Üzerine bir Çözümleme", 293.

gelecek adına çoğulculuk için çözüm odaklı çalışmalar yapılması gerektiğini de ortaya koymaktadır. Aynı zamanda dışlama ve reddetme eğilimi içerisinde olan öğrencilerin fazla olması, birlikte yaşama kültürünü tesis etme ve farklılıkları zenginlik olarak görme adına düşündürücü sonuçlardır. Öğrencilerin yarısından fazlasının reddetme ve dışlama eğilimi içerisinde olduğundan hareketle, öğretim programları ve ders kitaplarının da bu eğitim açıdan yetersiz olduğu sonucu pekiştirilmiştir.

4. “Din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin, bireysel ve toplumsal anlamda ivedi ve elzem olduğunu düşünüyor musunuz?” Sorusu yöneltirilmiştir. Alınan cevaplarda bu eğitimin gerekliliği ve eksikliğinin öğretmenler tarafından fazlaca hissedildiği sonucu ortaya çıkmıştır. Din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi elzem olarak gören öğretmenlerin, ilk üç soruya paralel cevaplar verdiği çıkan sonuçlardan da görülmektedir. Yapılan bir araştırma da eğitimcilerin insan haklarına yönelik tutumlarının olumlu olduğu belirtilmiştir.⁴⁴⁴ Dolayısıyla, çıkan sonuçların yapılan çalışma ile de paralellik arz ettiği görülmektedir. Eğitimcilerin, böyle bir eğitime olumlu tavır geliştirecekleri ve bu eğitimi destekleyecekleri yapılan analiz sonucu bariz bir şekilde sonuçlara yansımıştır. Öğretmenler, tarihte yaşanan olumsuz birçok olayın din ve vicdan özgürlüğüne gerek önemin verilmemesi ve farklılıklara yaşam hakkı tanınmaması nedeniyle olduğunu vurgulamışlardır. Öğretmenler; öğrencilerin vicdan, saygı, empati ve barış değerlerini içselleştirebilmeleri için bu eğitimin gerekli olduğunu da verdikleri cevaplarda belirtmişlerdir. Çıkan sonuçlara bu açıdan bakıldığında, öğretmenler bu eğitimi çözüm odaklı düşünmektedirler.

5. “Özellikle DKAB derslerinde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi konusunda görüş ve önerileriniz nelerdir?” Sorusu yöneltirilmiştir. Öğretmenler, görüş ve önerilerini ifade ederken bu eğitimin yine eğitim içerisinden başlaması gerektiğini, çıkan sonuçlarla ortaya koymuşlardır. Bu da din ve vicdan özgürlüğü eğitimin neden din eğitimi içerisinde yer alması gerektiğinin de bir cevabı niteliğindedir.⁴⁴⁵ Yine bu eğitimin müfredat temelli başlaması gerektiğinin, eğitimden sonra ikinci fazla cevap olması da öğretmenlerin müfredatı eksik bulduklarının bir kanıtı olarak çıkan sonuçlar arasındadır. Beşinci soru ile elde edilen cevaplardan şu sonuçları çıkarmak mümkündür:

- Bu eğitim; eğitim programları ve müfredatlarının yeniden incelenmesini gerektirmektedir. Çünkü bu eğitim öncelikle, eğitimin içerisinden başlanarak ele alınmalıdır.

⁴⁴⁴ Kepenekçi, “Eğitimcilerin İnsan Haklarına Yönelik Tutumları”, 222.

⁴⁴⁵ Demir, “Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi”, 104.

- Bu eğitim; öğretmenler, ayet- hadis, aile ve günlük yaşam ile desteklenmelidir.
- Din ve vicdan özgürlüğünün kapsamı devlet-vatandaş ilişkisinden çok daha fazla olduğu dikkate alınmalıdır.
- Din ve vicdan özgürlüğünün, bireysel ve toplumsal olarak sosyal hayata bakan yönleri daha çok ön plana alınmalıdır.
- Bu eğitim; bütüncül bir bakış açısıyla kapsayıcı bir şekilde verilmelidir.

Öneriler

1. Din ve vicdan özgürlüğü eğitimi, din eğitimi sorunu olarak da değerlendirildiğine göre üniversitelerin ilahiyat programlarında ve öğretmen yetiştiren öğretim programlarında da yer almalıdır. Öğretmenlerin din ve vicdan özgürlüğüne bakışları farklılıklara karşı tutum ve davranışlarını da belirleyecektir.⁴⁴⁶ Çünkü öğretmenlerin, farklılıklara duyarlı ve çoğulcu toplum yapısına uygun olarak birlikte yaşama becerileri açısından eksiklikleri bulunmaktadır.⁴⁴⁷

2. Aynı sınıfta ve aynı okulda eğitim alan özellikle farklı dini ve vicdani farklılıkların birbirlerini erken tanımaları ve farklılıklarını anlamlandırabilmeleri için bu eğitimin seçmeli olarak programlarda bulunması gerekmektedir. Çünkü öğrenciler okul ortamında farklılıkları keşfetme imkânı bulmalıdır.⁴⁴⁸ Özellikle okulöncesi ve ilköğretim seviyesindeki çocuklara din eğitiminde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi; farklılıklara saygı, sevgi, özsaygı, empati, bencil olmama, hoşgörü, barış, birlikte hareket etme, sabırlı olma, sorumluluklarını ve haklarını bilme ve koruma temelli yoğun uygulama örnekleri ile erken yaşlardan başlanarak verilmelidir. Çocukların soyut ve somut işlemler dönemleri dikkate alınarak ortak değerler temelli, sorgulayan, mutlakiyetçi düşünceden uzak, istişare kültürü ile harmanlanmış öğretim programları hazırlanmalıdır.

3. Toplumun bütün kesimlerine ulaşabilmek için bu eğitime DİB' in ve diğer yaygın eğitim kurumlarının programlarında da yer verilmelidir.

4. Eğitim-öğretim süreci içerisinde bu eğitimi verecek kişilerin konunun uzmanları tarafından devlet desteğiyle ailelere, öğretmenlere, velilere ve öğrencilere farkındalık oluşturma adına eğitici seminerler verilmelidir. Bu eğitimin içeriği ise akademisyenlerin ortak konsensüsü ile çoğulcu bir anlayışla oluşturulmalıdır.

⁴⁴⁶ Yemenici, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Diğer Dinlere ve Din Mensuplarına İlişkin Yaklaşımları, 10.

⁴⁴⁷ Osmanoğlu, Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi Programında ve Ders Kitaplarında Çoğulculuk, 60.

⁴⁴⁸ Tosun, Kendini ve Ötekini Tanıma Bağlamında Din Öğretiminde Dünya Görüşü Modeli, 48.

5. Dünyada öğrenci değişim programları yapılmaktadır. Dini anlamda da öğrenci değişim programları yapılmalıdır. Bu tanıma programları ile farklılıkların bir araya gelmeleri ve birbirlerini tanımaları sağlanmalıdır.

6. Dünyada barış, empati, farklılıklara saygı kültürünü ve insan haklarını; çoğulcu toplum yapılarına entegre etmede başarılı sayılabilecek eğitim sistemleri alanda yapılacak yeni çalışmalarla incelenebilir. Dünya tarihinden ve ulusal tarihten, din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili olumlu ve olumsuz örnekler eleştirel düşünme ile karşılaştırılmalı bir şekilde öğretim programlarında yer almalıdır.

KAYNAKÇA

- Abuzer, Celil. “Dinin Toplumsal Yaşam Üzerindeki Etkisi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 26/26 (2011): 143-153.
- Acar, H. İbrahim. “Hürriyet ve Eşitlik Kavramları Ekseninde Demokrasi ve İslam Konusunda Mülâhazalar”. *İslam Araştırmaları Dergisi* 16/1 (2003): 79-94.
- Acemoğlu, Daron- Robinson, James A. *Dar Koridor Devletler, Toplumlar ve Özgürlüğün Geleceği*. İstanbul: Doğan Kitap, 2019.
- Açık, Fatih. “Hz. Peygamber Dönemi Toplumsal Değişimin Öne Çıkan Yönleri”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/38 (2015): 1007.
- Açıkalın, Mehmet. “Sosyal Bilgiler Eğitiminde Yeni Yaklaşımlar: Çokkültürlü ve Küresel Eğitim”. 9/3 (2010): 1226-1237.
- Ağırbaşı, Şennur. “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Din ve Vicdan Özgürlüğü”. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 101 (2012): 83-101.
- Akgün, Elif. *Özgürlük Kavramının Felsefe Tarihindeki Gelişimi*. Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2009.
- Akkaya Yaralı, Aysun. “Avrupa’nın Mülteci Politikalarına Oryantalist Yaklaşımı: Suriye Krizi Sonrası Avrupa ve İlişkileri”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 74/2 (2019): 357-380.
- Akarsu, Murat. “Medine Sözleşmesinin Anayasallığı”. *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi* 1/2 (2018): 420-428.
- Akbulut, Ahmet. “Allah’ın Takdiri ve Kulun Tedbiri”: 130-156.
- Akdemir, A. Müslim. “Küreselleşme ve Kültürel Kimlik Sorunu”. : 44-50.
- Akdemir, Furat. “İmanın Değersel Anlamı ve İslam’da İnanç Özgürlüğünün Temelleri”. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/2: 37-65.
- Akın, Handan Ş. “Merhamet Kavramı ve Schopenhauer’in Merhamet Yaklaşımının Değerlendirilerek Farklı Düşünürlerin Görüşleriyle Karşılaştırılması”. *Türkiye Biyoetik Dergisi* 5/3 (2018): 128.
- Akkır, Ramazan. “Modern Zamanlarda Ulus-Devlet ve Din-Devlet İlişkilerinin Batı Dünyası Çerçevesinde Değerlendirilmesi”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*: 97-121.
- Akpınar, Ali. “Kur’ân’a Göre Müslümanın Gönül Dünyası: Kalbin Eylemleri ve Sorumluluğu”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 15 (2005): 107-121.
- Aksu, Ali. “Asrı Saadet, Hulefa-i Raşidin ve Emeviler Döneminde Fikir Hürriyeti Üzerine Bazı Mülâhazalar”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 5/2 (2001): 1-29
- Aksu, Zahit. “Laik Fransa’da Din Eğitiminin Genel Statüsü”. *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Dergisi* (1976) : 219-222.
- Aktan, Hamza. “Kuran ve Sünnet Işığında Düşünce ve İnanç Özgürlüğü”. *Uluslararası Avrupa Birliği Şurası*: 72-89.
- Aktaş, Murat.” Avrupa’ da Yükselen İslamofobi ve Medeniyetler Çatışması Tezi”. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi* 13/1 (2014): 31-54
- Akyıldız, Hüseyin. “Bireysel ve Toplumsal Boyutlarıyla Yabancılaşma”. *Süleyman Demirel*

- Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 3 (1998): 163-176.
- Akyazı, Erhan. “İletişim Ortamlarının Birbiriyle İlişkisi ve Birlikte Yaşama Olgusu”. *Marmara İletişim Dergisi* 5/5 (Ocak 1994): 153 – 158.
- Akyüz, Ali. *H. Peygamberin Medeniyet Projesi Saygı Medeniyeti*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.
- Albayrak, Kazım. “Batının ve İslam’ın Hürriyet Anlayışlarına Bakış Farkı”. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü Tartışma Metinleri*.
- Albayrak, Kadir. *Semavi Dinlerde Barış ve Şiddet İklimi*: Sarkaç Yayınları, 2010.
- Albayrak, H. Şule. “Batı Ülkelerinde Din-Devlet İlişkilerindeki Alternatif Modeller ve Türkiye Örneği”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (Haziran 2015): 185-198.
- Albayrak, H. Şule. *Amerika Birleşik Devletleri’nde Din-Devlet İlişkileri: Sosyolojik Bir Analiz*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2012.
- Altaş, Nurullah. “Küreselleşmenin Dini Anlama Biçimlerine ve Din Öğretimindeki Yeni Yönelişlere Etkisi”. *Dini Araştırmalar* 6/17: 215-240.
- Altındal, Aytunç. “Avrupa Birliği Ve Küreselleşme Bağlamında Christendome Kavramı Ve İnsan Hakları”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2003): 22-37.
- Altıparmak, Kerem. “Anayasa Mahkemesi ve 4+4+4: Din ve Vicdan Özgürlüğü Hanesinde Elde Var 0”. *Mülkiye Dergisi* 37/ 2 (Ocak 2013): 147 – 158.
- Altun, Fahrettin. “Modernleşme Kuramı ve Gelişme Sorunu”. *Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 1 (2000): 123-186.
- Altundaş, Halil. *İslam’da Din Hürriyetinin Temelleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012.
- Altunışık, Mehmet Akif. “Bireysel-Toplumsal Farklılıklar ve Ahlakî Görecelik Sorunu”. *Amasya İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (Haziran 2018): 261-282.
- Anadol, Cemal. *Türkiye’de Din ve Vicdan Hürriyeti*. İstanbul: Burak Yayınları, 1998.
- Arabi, İbn. *Fütuhat-ı Mekkiye*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Ardoğan, Recep. “Kelami Açısından İmanın Mahiyeti ve Din Özgürlüğünün Muhtevası”. *Diyanet İlmi Dergi* 41/1 (Ocak-Şubat- Mart 2005): 47-80.
- Ardoğan, Recep. “Kelami Açısından Birey-Siyasi Güç İkliminde Bireysel Özgürlük”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam İlahiyat Fakültesi* 20 (2012): 1-39.
- Arıcan, M. Kazım. “Spinoza’nın Hürriyet Anlayışı”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2000): 402-414.
- Arıcı, İsmail- Maden, Kenan. “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programında Saygı Değeri”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (2018): 238.
- Armağan, Servet. *Din, Vicdan Hürriyeti ve Laiklik*: İstanbul, İnsan yayınları, 2007.
- Arpa, Enver. “İslam’da Birlikte Yaşama Kültürü ve Günümüzde Müslüman Toplumlarda Zuhur Eden Şiddet”. *Eskiye* 34 (Ocak 2017): 45-68.
- Arslan, Hulisi. “Mehmet Akif’ in Kader ve Tevekkül Anlayışı”. *Hikmet Yurdu* 7/13 (Ocak-Haziran 2014): 11- 27.
- Arslan, Hulisi. “Ahlakın Evrenselliği açısından İslam ve Modernizm”. *İstanbul Üniversitesi*

İlahiyat Fakültesi Dergisi 1/2 (2010): 41-60.

- Arslan, Yusuf. "Kim Daha İyi Empati Kuruyor -Empati Üzerine Mikro Bir Sosyolojik Araştırma". *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi* 6/2 (2016): 52.
- Arslan, İhsan. "Sahabenin Olumsuz Tavrıları Karşısında Hz. Peygamberin Tavrı". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/ 3 (2012): 119-149.
- Arslan, S. Öztürk. "Toplumsal Bütünleşme ve Ayrışma Kavramlarına-Olgularına Yönelik Algılar". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 16/2 (2016): 1134-1159.
- Arslan, Abdulgaffar. "İbn Rüşd'e Göre İnsan Hürriyeti". *İslami Araştırmalar Dergisi* 4 (2002): 485-495.
- Asri, Safinaz. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Öğretim Programı Ders Kitabı Uyumu*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2011.
- Aşlamacı, İbrahim. *Çoğulculuk ve Din Eğitimi*. Yüksek Lisans, Sakarya Üniversitesi, 2008.
- Atar, Yavuz. "Batılı Toplumlarda ve İslam' da İnsan Hakları". *Diyanet Üç Aylık İlmi Dergi* (1992): 61-98.
- Atay, Hüseyin. "İslam'ın Evrensel İlkeleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslami İlimler Enstitüsü Yayınları* 2 (1975): 1-23
- Ateş, Aynullah Enes. "Kur'an'da Birlikte Yaşama Ahlakı". *Edebali İslamiyat Dergisi* 1/1 (Ocak 2017): 73-89.
- Ateş, Süleyman. *Din ve Vicdan Özgürlüğü*. Yeni ufuklar Neşriyat adına Sadık YILMA, Cep kitapları serisi: 4.
- Ateş, Süleyman. *Kuran'da Allah-İnsan (İslam Düşüncesinde Islah)*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2011.
- Ay, Mustafa Fatih. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Hoşgörü Değerinin Öğretimi*. Yüksek Lisans, Atatürk Üniversitesi, 2013.
- Aybat, Burcu. *Geleceği Kodlayanlar İnovasyon Üreten Bir Nesil*. İstanbul: abaküs, 2018.
- Aybakan, Bilal. "Küreselleşme Sürecinde İslami Değerler", *marife* 6/3 (2006): 397-412.
- Aydın, Ali Rıza. "Kuran' da Suçluların Davranış Özellikleri". *İslami Araştırmalar Dergisi* 15/3 (2002): 375-385.
- Aydın, Mehmet Zeki. "Okulda Din Dersi Tartışmaları (Türkiye'de Din Dersinin Tarihi, Teorik Yapısı, Bazı Ülkelerle Karşılaştırılması)". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2007): 7-51.
- Aydın, Mehmet. "Günümüzde Değerler ve Siyaset" 2. Baskı (Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu: İstanbul: 2013): 30.
- Aydın, Hasan. "İslam Modernizmi: Türkiye' deki Yansımaları ve İşlevleri". *EKEV Akademi Dergisi* 27 (Bahar 2006): 37-50.
- Aydın, Hüseyin. "Kur' an Açısından İnsan Hürriyetinin Temellendirilmesine Bir Yaklaşım". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 6/6 (1994).
- Aydın, Mahmut. "Dinsel Çoğulculuğun Öteki ile Birlikte Yaşamaya Katkısı Üzerine Bazı Mülahazalar". *Milel ve Nihal* 6/2 (Ocak 2009): 9- 30.
- Aydın, Mahmut. "Dinsel Çoğulculuğun Öteki ile Birlikte Yaşamaya Katkısı Üzerine Bazı Mülahazalar". *Milel ve Nihal İnanç, Kültür Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Mayıs-Ağustos 2009): 10-30.

- Aydın, Mehmet Akif. *Din ve Vicdan Özgürlüğü*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 325-328.
- Aydın, Mehmet Zeki. “Belçika’ da İlk ve Ortaöğretimde Din ve Ahlak Öğretimi”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1999): 101-147.
- Aydın, Mehmet Zeki; Ailede Ahlak Eğitimi, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 7/2: 125-158.
- Aydın, S. Mehmet. *Tanrı-Ahlak İlişkisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- Aydın, S. Mehmet. “Fazlurrahman ve İslam Modernizmi”. *İslam Araştırmaları* 4/4 (Ekim 1990): 274-284.
- Aydın, S. Mehmet. “Türk Toplumunda Dini Hoşgörünün Temelleri”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/17 (1999): 7-17
- Aydın, Muhammed Şevki- Osmanoglu, Cemil. *Kültürlerarası Din Eğitimi*. Ankara: Nobel Yayınları, 2015.
- Aydın, Didem Öykü. “Düşünce Özgürlüğünün Anlamı ve İşlevi Işığında Düşünce Özgürlüğünü Sınırlamanın Anayasallığı ABD Anayasasının Birinci Ek ve AİHS Sözleşmesi’nin 10. Maddesi Zemininden Hareket Eden Bir Kuram Çatısı”. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi* 1/2(2011): 57.
- Aydinalp, Halil. “Sosyal Çatışma ve Din”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/ 2 (2010): 187-215.
- Ayengin, Tevhit. “İnsan Hakları Sözleşmelerinde Din ve Vicdan Hürriyeti”. İnsan Hakları ve Din Sempozyumu, On sekiz Mart Üniversitesi Yayınları (Çanakkale, 2010): 102-113.
- Arif Aytekin, “Maturidi’nin Te’vilatu’l Kur’an’ında İrade ve Meşiet Yorumları”, *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2 (2018): 13-33
- Ayhan, Halis. *Din Eğitimi ve Öğretimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1997.
- Aytaç, Sacide. *Çağdaş Tefsirlerde İnsan Hürriyetine Yaklaşımlar*. Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, 2018.
- Bahadır, Abdülkerim. “Hayatın Anlam Kazanmasında Psiko-sosyal Faktörler”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*: 185-234.
- Bahçe Ahmet- Demir Abdullah. “İfade Özgürlüğünün Teorik Boyutu ve Türk Hukukunda İfade Özgürlüğü”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2017) :41- 80.
- Bakış, M. Latif. “Necati Öner’in İnsan Hürriyeti Çalışması Işığında Hürriyet’in Ne’ liği ve İmkan Meselesi”. *Ağrı İslami Bilimler Dergisi* 1 (2017): 114-126.
- Bal, Hüseyin. “Siyaset Felsefesinde Ele Alınış Biçimiyle Özgürlük Meselesi (Üç Farklı Özgürlük Anlayışı)”. *Türkiye Araştırmaları Dergisi* 2/9 (Ankara, 2014): 291-304
- Balcı, Ali. İnsan Hakları Rejimi, Batı ve Yeni- Sömürgecilik: Evrensel İnsan Hakları Ne İşe Yarar?”. *Türkiye Ortadoğu Araştırmaları Dergisi* 3/2(2016): 58-75.
- Ballıkaya, Şükran. *Kuran’da Adalet Kavramı*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2005.
- Baloğlu, Mine. *Avrupa’da Yükselen Yabancı Düşmanlığı ve İslamofobi Sorununda Türkiye’nin Tutumu*. Yüksek Lisans Tezi, Şeyh Edebali Üniversitesi, 2016.
- Bardakoğlu, Ali. “Osmanlı Devleti’nde Din ve Vicdan Hürriyeti”. İslami İlimler Araştırma

- Vakfı (İstanbul, Ensar Neşriyat, 2000): 41-57.
- Bardakoğlu, Ali. “Din ve Vicdan Özgürlüğü”. *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları Yayınları Ansiklopedisi*. 9: 330-332.
- Bardakoğlu, Ali. *İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*. İstanbul: KURAMER, 2019.
- Baş, Erdoğan. “Kuran’da Güzel İnsan Modeli, Geçmişten Geleceğe Ahlak”. *Bartın Üniversitesi Yayınları* 23: 293-308.
- Başçı, Vahdettin. “Taassup Doğru Düşünmeye Engeldir”. *Felsefe Dünyası* 2/36 (2002): 31-36
- Başdemir, Hasan Yücel. “İslam ve Özgürlük: Negatifçi ve Pozitifçi Yaklaşımlar”. *Liberal Düşünce* (2013): 29-55
- Başgil, Ali Fuad. *Gençlerle Baş Başa*. İstanbul: Yağmur Yayınları, 2017.
- Başgil, Ali Fuad. *Din ve Laiklik*. İstanbul: Sönmez Neşriyat ve Matbaacılık, 1962.
- Başkurt, İrfan. “Almanya’ da Din Eğitimi” *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001): 110-138.
- Baykara, Zeynep. *Okullarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Diğer Dinlerin Öğretimi*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2009.
- Bayrakdar, Mehmet. *İslam’da Düşünce Özgürlüğü*. Ankara: Türk Demokrasi Vakfı, 1995.
- Bayraklı, Bayraktar. “İslam Eğitimi ile Batı Eğitim Sistemleri Arasındaki Temel Farklar”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (İstanbul-1995): 519- 528.
- Bayraktar, M.Faruk. İbn Cema’ dan Öğretmen ve Öğrencilere Öğütler. İstanbul: *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1983.
- Bayraktar Süleyman- Dönmez, İ. Hakan. “Türkiye’ de Fikir Hürriyetinin Dünü, Bugünü, Yarını”. *İslami Araştırmalar* 4/1 (Nisan 1990).
- Berkant Güner, Hasan– Yasemin Atmaca, Yasemin. “Altıncı ve Yedinci Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarının İnsan Hakları ve Demokrasi Kavramları Açısından İncelenmesi”. *Turkish Studies* 8/12 (2013):192.
- Begoviç, Aliya İzzet. *İslam Deklerasyonu*. Yarın Yayınları, 2017.
- Biçer, Ramazan. “Küreselleşme: İslam Teolojisi Bağlamında Bir Yaklaşım”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2008): 50-88.
- Bilgin, Beyza. “Türkiye’ de Din ve Laiklik”. *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/1 (2001).
- Bilgin, Beyza. “İslam’ da Ötekine Bakış”. : 11-40.
- Bilgin, Beyza. “Din Eğitiminin Genel Eğitimindeki Yeri”. : 469-483.
- Bilgin, Beyza. “İslam’ı Yeniden Anlamak ve Anlatmak”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*: 9-54.
- Bilgin, Beyza. “Küreselleşme, Din ve Eğitim”. *Dini Araştırmalar* 6/17: 203-214.
- Bilgin, Beyza. “Din Dersi Öğretmenliği ve Güçlükleri”. : 260-263.
- Bilgin, Beyza. “Türkiye’ de Din ve Laiklik”. :42-58.
- Bilgin, Beyza. “Mezhepler ve Dinler Arası Eğitim ve İşbirliği”. :1-25.
- Bilgiz, Musa. *Kur’an Açısından Vicdan ve Değeri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2007.
- Birsel, Mahmut Tevfik. “Bir Damlada Anadolu İnsanın Dünü, Bugünü, Yarını ve “Korkudan Azade Yaşama Özgürlüğü”. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 16 (Ocak 2014): 3615-3620.

- Bora, Nurullah. *Çoğulculuk Açısından Alevilere Göre Din Eğitimi ve Öğretimi*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2009.
- Bozkale, Lütfi. "Dini Çoğulculuk Üzerine". *Diyanet İlmi Dergi* 50/3 (2014): 43-62.
- Boz, Erdoğan-Yıkılmış, Sezergül. "Kur'an ve İslam'da Musa (As.) Kıssası Örneği", *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil ve İletişim"* Ed. Yunus Araz- Sercan Yavuz- Barış Çakan (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tebliğler Kitabı 2019),271.
- Buladı, Kerem. *Kuran'ın Temel Konularına Giriş*. İstanbul: Kayıhan. 2014.
- Bulut, Mehmet. "Sosyolojik Açıdaan Ahlak ve Ahlak Eğitimi". *Diyanet İlmi Dergi* 32/1 (Ocak- Şubat- Mart 1996).
- Bulut, Ramazan. "Okulda Din Öğretiminin Toplumsal Temeli ve İşlevleri. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1 (2011): 20-37.
- Bulut, Zübeyir. "Dinsel Çoğulculuk ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programında Diğer Dinlerin Öğretimi". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi* 3/2(2014): 361-362.
- Can, Seyithan. "Emri Bi'l Ma'ruf Nehyi Ani'l Munker" İlkesinin Günümüz Dini Söylemin İnşasında İşlevsel Yönü", *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil Ve İletişim"* Ed. Yunus Araz-Sercan Yavuz- Barış Çakan (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tebliğler Kitabı, 2019): 494.
- Çağrııcı, Mustafa. "Taassup". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 39: 285-286, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Çağrııcı, Mustafa. "Tevekkül". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 41: 1-2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Çakmak, Ahmet. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Adalet Değerinin Öğretimi*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013.
- Çakmak, Muhammet. "Yabancı Kavramı Üzerine Bazı Değerlendirmeler ve Kuran'ın Yabancılaşma Kavramına Bakışı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996): 301-312.
- Çalışkan, İsmail. "Dini Bir Tutum Olarak Ötekine Yaklaşımın Kuran-i Temelleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2017): 7-28.
- Çapçioğlu, İhsan. "Erol Güngör Düşüncesinde Ahlakın Temellendirilmesi ve Sosyal Ahlak":183-189.
- Çayır, Celal-Çetin, Özer. "Din ve Şiddet Üzerine Psikolojik Bir Yaklaşım". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2011).
- Canatan, Kadir. "Avrupa Toplumlarında Çokkültürcülük: Sosyolojik Bir Yaklaşım". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/6 (2009): 80-97.
- Carrel, Alexis. *İnsan Denen Meçhul*. İstanbul: Arif Bolat Yayınevi, 1959.
- Cengiz, Yunus- Çınar, Selime. *İslam Düşüncesinde Vicdan Kavramı*. İLEM Kitaplığı, Nobel Yayınları, 2018.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Kuran-ı Kerim'in Öngördüğü Adalet Esasları". *Diyanet İlmi Dergi* 29/2 (Nisan Mayıs Haziran, 1993).
- Certel, Hüseyin. "Dini Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi". *Dini Araştırmalar* 2/4 (MayısAğustos 1999): 209-222.

- Ceylan, Davut. “Vicdan Kavramına Psikolojik ve Dini Yaklaşımlar”. *İktisat Sayısı* 3 (2017): 185-197.
- Cilacı, Osman. “Günümüzde Din İhtiyacı ve Din Eğitimi”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1990): 192-212.
- Cin, Turgay. “Yunanistan'da Müslüman Azınlık Açısından Din ve Vicdan Özgürlüğü”.
- Coşkun, Ali. “Din ve Kimlik”. *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (2003): 5-23.
- Coşkun, Ali. “Sosyal Bütünleşme, Sosyal Çözülme ve Din”. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 13 (2004): 111-151.
- Coşkun, Seyit. “Ahlak Felsefesi Bağlamında Sorumluluk ve Özgürlük İlişkisi”. *Beytülhikme*, 9/2 (2019) : 515-533.
- Coşkun, Yalçın. *İlköğretim Programlarında Barış Eğitimi ve Barış Eğitimine İlişkin Öğretmen Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2012.
- Coşkun, Mehmet Kamil. “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eğitiminde Alevilik Dersi Tecrübesi”. *Geçmişten Günümüze Uluslararası Sempozyumu* haz. Mehmet Yazıcı (Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2014), 353.Çeçen, Anıl. *Adalet Kavramı*. Gündoğan Yayınları, 1993.
- Çelebi, Kınalızade Ali. *Ahlak-ı Alai*, Sadeleştiren. Murat Demirkol. Ankara: Fecr Yayınları, 2016.
- Çelik, Elif. “Nefret Söylemi İfade Özgürlüğünün neresinde?”. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4/2 (2013): 207.
- Çeliksoy, Rabia Bağcı. *Öğretmenlerin Değerler ve Değerler Eğitimi Algılarının Metafor Yoluyla Analizi*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2019.
- Yılmaz, Bülent- Kaşıkçı Çam, Ayşegül. “İlköğretim Öğrencilerinin Düşünce Özgürlüğüne İlişkin Tutumları”.
- Çetin, Mehmet. “İnsan Hakları Belgeleri ve Mevcut Çelişkiler”. *Journal of International Management, Educational and Economies Perspectives* 1/1 (2013): 41-48.
- Çetin Mustafa. *İlköğretim ve Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Eleştirel Düşünme Becerisi Açısından Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2013.
- Çetin, Mustafa. “Dinde Zorlama”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 9: 65-68.
- Çetin, Mustafa. “Kuran’da Tefekkür Kavramı”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 8 (1994): 43-59.
- Çetinkaya, Kenan. “Birlikte Yaşama Kültüründe İnsan: Kutsal Metinlerdeki Olumlu İfadeler Üzerine Bir Analiz”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Ocak 2012): 147 – 160.
- Çevik, Ayşe. *Santre ve Kant’ta Özgürlük ve Etik*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2012.
- Çiftçi, Mustafa. *İnanç ve Fikir Hürriyeti Bağlamında Kuran’ı Kerim’de Cihad Olgusu*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005, 47.
- Çiftçi, Şaban. “Kuran ve Sünnet Işığında Evrensel Barışın Vazgeçilmezi Müsamaha-Kolaylık”. (Ankara, 2014): 523-537.
- Çilingir, Lokman. “Din mi? Ahlak mı?”. *International Journal of Science Culture and Sport*,

July (2014).

- Çubukçu, Hatice. “Kant’ ta Ahlak ve Din”. *Felsefe Dünyası* 62 (2015). İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu (Ordu 10-12 Haziran, 2016).
- Çuhadar, Bekir. *İlköğretim Din kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı ve Ders Kitaplarında Birlikte/Bir Arada Yaşama Kültürü*. Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2017.
- Darende, Ömer Faruk. “Sekülerleşme ve Laiklik Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/6 (2015): 152-187.
- Demir, Hande Seher. *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında Türkiye’de Din ve Vicdan Özgürlüğü*. Ankara: Adalet Yayınları, 2011.
- Demir, Osman. “Vicdan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 43: 100. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Demir, Ömer. *Dini Kavramlar ve Öğrenme Ortamları: Salih Amel Örneği*. Doktora Tezi, Ankara, 2013.
- Demir, Özge. “İslam Hukuku’nda Zimmet Sözleşmesinin Hukuki Kapsamı ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Görünümü”. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1 (2014): 739-751.
- Demirtaş, Abdullah. “Barış, Savaş ve Eğitim”. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 6(1991): 41-46.
- Demirci, Muhsin. *Kuran’da Toplumsal Düzen*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları (1983).
- Demirci, Muhsin. “Kuran’a Göre Temel Hak ve Özgürlükler”. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*: 49-68.
- Demirci, Abdurrahman. “Medine Vesikası: Oluşum Süreci ve Zimmet Anlaşmalarının Etkisi”, *İstem* 10/19 (2012): 253-271.
- Demirçin, M. Emin. “Hz. Peygamber’in Getirdiği İnsan Hakları”. *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları* 201 (Ankara 1996): 155-161.
- Doğan, Hasan. “İslam Hukukunda İfade Hürriyetini Sınırlayan Sebepler”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 31 (2018): 1-24.
- Doğan, Recai. “Avrupa Birliği Sürecinde Dinî Kurumlar ve Din Eğitimi”. *Almanya Modeli, Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi* 2 (2008): 1-43.
- Dönmezer, Sulhi. “Din, Vicdan, Kanaat Özgürlüğü”. *Erdem* 15/42 (Ocak 2005) : 1 – 30.
- Dualı, Şir Muhammed. “Rusya Müslümanları Örneğinde Din ve Vicdan Sorunu”. *Milel ve Nihal* 9/1 (2012): 81 – 104.
- Duran, Anakadın Gökçen. *Tarihsel ve Felsefî Kökenleri Bakımından Din ve Vicdan Özgürlüğü*. Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, 2016.
- Duman, M. Zeki. “Türkiye’de laiklik sorunun siyasal temelleri”. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 287.
- Düzgün, Şaban Ali. “Bir Arada Yaşamının Ahlaki ve Felsefî Temelleri”. *Kelam Araştırmaları Dergisi* 13/2 (2015): 582-593.
- Ece, Hüseyin K. *Kuran’dan Eskimez Ölçüler*. Beyan Yayınları.
- Efil, Şahin. “İnsan-Doğa-Tanrı İlişkisi Sorunu ve Küresel Ekolojik Felaket Karşısında İki Temel Öneri” *Beytülhikme*, 8/2 (2018): 660.

- Ege, Remziye. “Anlam Alanı İçinde Sabrı Bir Tutum Olarak Yeniden Düşünmek”. *Dini Araştırmalar* 16/43(2013): 72.
- Ekinci, Abdurrahman.” Japon Eğitim Sisteminden Türk Eğitim Sistemine İyi Örnekler”. *Milli Eğitim* 188 (2010): 32-49
- Elöve, Mustafa Emil. “Türkiye’de Din İmtiyazları”. : 306-368.
- Eminoğlu, İbrahim. “Kur’an’ da Akıl ve Vicdan”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (İzmir, 1998): 69-99.
- Er, Tuba- Ataman, Kemal. “İslamofobi ve Avrupa’da Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (Ocak 2008): 747 – 770.
- Eren, Selim- Ok, Üzeyir. “İnsan Hakları Ve Dindarlık: Bir Grup Lise Öğrencisinin Sivil Hakları Algılama Biçimleri Üzerine Bir Araştırma”. *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9/2 (2009): 76-77
- Erdem, Mustafa. “İslam’ da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği”. *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları* 172 (Ankara, 1995).
- Erdem, Hüsamettin. ”Değerler Eğitimi Açısından Bir Ahlak Değeri Olarak Vefa” Editör: Cengiz Gündoğdu- Muammer Cengiz, 332. *Uluslararası Sempozyum İnsani Değerlerin Yeniden İnşası* (19-21 Haziran 2014 Erzurum).
- Erdoğan, Güsamettin. *Çokkültürlülük, Çoğulculuk ve Din Eğitimi: Fırsatları ve Sorunları*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.
- Erdoğan, İrfan. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünme Eğilim Düzeyleri Üzerine Bir İnceleme*. Yüksek Lisans, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2012.
- Erem, Faruk. ”Ceza Hukuku Bakımından Vicdan ve Din Hürriyeti”. (Ankara, 1964).
- Erdoğan, Mustafa. “Sivil Özgürlük olarak Din ve Vicdan Özgürlüğü”. *Liberal Düşünce* 6/21 (2001).
- Eskicioğlu, Osman. “İslam ve Uluslararası Adalet”. *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları* 201 (Ankara 1996).
- Erkol, Mehmet. “Dindarlık Olgusu ve Dindarlığın Ölçülmesi”. *Afyon Kocatepe Sosyal Bilimler Dergisi* 17/ 2 (2015): 131-161.
- Ermemiş, Faruk. “Kur’an-ı Kerim’in Düşünce ve İnanç Özgürlüğüne Yönelik Emirleri ve Hz. Muhammed’in Uygulamaları”. *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2018): 20-35.
- Ersoy, Mehmet Akif. *Safahat*. Yarımelma, Şubat 2008, 409.
- Ersöz, Resul. “Kur’ân’a Göre “Hakk” ve “Adalet” Kavramları Bağlamında İslâm Toplumunun İctimâî Değerleri”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18/2 (Aralık 2019): 1-27.
- Ertuğrul, Resul. *Kuran’a göre İnsanın Psiko-sosyal Açından Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, 2004.
- Ev, Halit. “Din Eğitiminin Diğer Din Mensuplarına Karşı Tutumlarının Oluşumuna Etkisi”. *Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (İzmir 2003) :253-273.
- Eyüpoğlu, Osman- Peker, Hüseyin. “Birey ve Din Eğitimine Duyulan İhtiyaç”. *Ondokuzmayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2014): 5-18.
- Eyüpoğlu, Osman- Peker, Hüseyin. “İşlevsellik Açısından Ahlak Din İlişkisi”. *Manas Sosyal*

- Eyüpoğlu, Osman- Peker, Hüseyin. “Laiklik-Din İlişkisi: İslâm’ın Laik Boyutu Üzerine Bir Değerlendirme”. : 330-327.
- Fahri, Macid. *İslam Ahlak Teorileri*. Trc: Muammer İskenderoğlu- Atilla Arkan. 4. Baskı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Fayda, Mustafa. “Hz. Muhammed’in Necranlı Müslümanlarla Görüşmesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Enstitüsü Yayınları* 2 (Ankara, 1975).
- Fromm, Erich. *Özgürlükten Kaçış*. trc. Şemsa Yeğin. Payel Yayınları, 1996.
- Gafarov, Anar. “Felsefî ve Dinî Açından Birlikte Yaşamının Temel Değerleri Üzerine Bir Analiz”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 14 /31 (Ocak 2016): 87 – 133.
- Gannuşî, Raşid. *Laiklik ve Sivil Toplum*. 3. Baskı. İstanbul: Mana Yayınları, 2012.
- Gevrek, Murat. *Alevi Öğrenci ve Velilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerine Bakışları*. Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2005.
- Göçen, Gülüşan. “Empati ve Din- Türkiye’ de Yardımlaşma ve Dindarlık üzerine Psiko-sosyal Bir Araştırma”. *Sakarya Fakültesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/25 (2012): 273-277.
- Gökdeniz, Kutay. ”Din Ve Vicdan Özgürlüğü; Padovalımarisilius’tan Modern Hukuk Devletine Kavramın İçeriği “*Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/44 (Haziran 2016): 1075.
- Göz, Kemal. “Birlikte Yaşama Kültürü Açısından Hılfu'l-Fudûl”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/10 (Ocak 2016): 111 – 126.
- Gunn, T. Jeremy. “Din Özgürlüğü ve Laisite”. *Liberte Yayınları* 2 (Mayıs 2014).
- Gül, Cengiz- Çakan, Seher “AİHM Kararları Işığında Nefret, Şiddet Ve Müstehcen İçerikli Söylemler Bakımından İfade Özgürlüğünün Sınırlandırılması”. *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13/1 (2018): 368
- Gül, Ali Rıza. “Din İşleri ve İnsan Hakları Ekseninde Devlet Eliyle Din Öğretimi. *On Dokuz Mayıs İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2010): 131-177.
- Gül, Fikri “Vicdan’ın Neliği Üzerine: Rousseau- Kant Örneği”. *Kaygı* 11 (2008): 70- 76.
- Güler, İlhami. “El-Hak Kavramının Kuran’da ki Dini-Ahlaki İçeriğinin Tahlili”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 8/2(2002): 201-209.
- Güler, İlhami. *İman-Ahlak İlişkisi*. 2. Baskı. Ankara: Ankara Okulu, 2010.
- Güler, İlhami. *Vicdan Böyle Buyurdu*. 2. Baskı. Ankara: Ankara Okulu, 2019.
- Gümüş, Nebi. “Osmanlı’ da Birlikte Yaşama Tecrübesi: Ermeniler Örneği”. *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Mayıs-Haziran 2009): 166-198.
- Günay, Mustafa. “Çok kültürlülük Gerçeği ve Türkiye”. *Kaygı* 14 (2010): 142-151.
- Günay, Rafet- Aydın, Hasan-Koç Damgacı, Fadime. “Eğitim Fakültelerinde Görev Yapan Akademisyenlerin Çokkültürlü Eğitim Kavramına İlişkin Metaforik Algıları”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/1(2014): 300-308.
- Günarslan, Yüksel. “Din ve Vicdan Özgürlüğü ile Laiklik Bağlamında Din Eğitimi ve Öğretimi”. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi* 5/19.
- Gündoğar, Hamdi. “Kuran’da Allah’ın Mutlak İradesi ve İlmi Karşısında İnsanın İrade

- Özgürlüğü". *Marife* 10/3 (2010): 115-133.
- Gündoğan, Ali Osman. "Eylemde Sorumluluk ve Özgürlük İlişkisi". 6.
- Güneş, Abdulkaki. "Kuran Işığında Şiddet Sorununa Bir Bakış." *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5 (2005).
- Güneş, Abdulkaki. "Kuran Işığında Düşünce, İnanç ve İfade Hürriyeti". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/1 (2005): 1-36.
- Güneş, Abdurrahman. "Toplumsal Bir zorunluluk: Bir arada Yaşamak". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/ 2 (2005) : 89-103.
- Güneş, Adem. "Din Eğitiminin Hedefleri Bağlamında Bir Arada Yaşama Kültürü". *Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/ 57 (Haziran, 2018).
- Gürdal, Salih. *Din Nedir?*. İstanbul: BEYAN Yayınları, 1983.
- Gürel, Ramazan. "Muhammed İkbal' e göre Şahsiyet Eğitiminde Fiziksel Çevrenin Yeri". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (December, 2017) : 1941-1972.
- Gürsoy Akça- İkbal Vurucu, "Çok Kültürlülük Tartışmaları, Toplumsal Bütünlük ve Yeniden Milletleşme". *Sosyal Bilimler Dergisi* 24 (2010).
- Güzel, Ahmet. "İslâm Geleneğinde Birlikte Yaşama Tecrübesi: Hulefâ-yı Râşidîn Örneği". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (Ocak 2016) :29 – 56.
- Güzel, Ahmet. "İslam'da birlikte Yaşama Tecrübesi Hulefa-i Raşidin Örneği". *Kahramanmaraş Sütçü İmam İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2016).
- Hacıismailoğlu, Hülya. *Belçika Flaman Bölgesi Siyasi Partilerin Çokkültürlülük Programları*. Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2014.
- Hacıkadıroğlu, Vehbi. *Özgürlük Hukuku*. Cem Yayınevi, 2002.
- Hafizoğulları, Zeki. "Atatürk ve Laiklik". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2008): 834-843.
- Hafizoğulları, Zeki. "Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Tarafı Olduğu İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesinde Laiklik, Düşünce, Vicdan ve Din Hürriyeti". *Ankara Barosu Dergisi* 1 (Ocak 2012).
- Hamel, Walter. *Din ve Vicdan Hürriyeti*. trc Servet Armağan İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1973.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. Beyan Yayınları, 2009.
- Hamidullah, Muhammed. *Müslümanların Gayrimüslimlerle Münasebetleri* trc: Levent Öztürk. İstem Yayınları, 2003.
- Hakkı, Erzurumlu İbrahim. *Kamil İnsan*. Hazırlayanlar: H. Rahmi Yananlı- İlknur Kirenci, Büyüyen Ay, 2015.
- Harman, Faruk. *Kuran-ı Kerim'de Din Kavramı*, Kuran ve Tefsir Araştırmaları I. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000.
- Harman, Faruk. *Din ve Vicdan Özgürlüğü*. TDVY Ansiklopedisi: 320- 322.
- Harris, David- Donna, Gomie. *Düşünce, İnanç, vicdan ve İfade Özgürlüğü*. Belge Yayınları. trc Orhan Kemal Cengiz.
- Hekimoğlu, Mehmet Merdan. "1982 Anayasasına göre İnsan Hakları". *Sosyal Bilimler Dergisi*, 57-58

- Hocaoğlu, Durmuş. “Sekülerizm, Laisizm ve Türk Laisizmi, Türkiye Günlüğü”. 29 (Temmuz-Ağustos 1994) :35-76.
- Hocaoğlu, Durmuş. “Laisizm’ den Milli Sekülerizm’e, Laiklik Sorununun Felsefi Çözümlemesi”. Selçuk yayınları, 1995.
- Hökelekli, Hayati. *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*. Ankara Okulu, 2002.
- Izgar, Gökhan. *İlköğretim Okulu 8.Sınıf Öğrencileri ve Uygulanan Değerler Eğitimi Programının Demokratik Tutum ve Davranışlarına Etkisi*. Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2013.
- Izgar, Gökhan- Eliüşük Bülbül, Ayşe. *Değerler Eğitiminde Sabır Eğitiminde Uygulanabilecek Örnek Etkinlikler*, (Konya: Eğitim Yayınevi, 2017), 30.
- İhsan Çapçioğlu, “Ahlak Temelli Karakter İnşaasında Sosyal Çevrenin Önemi”, *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşaasında Dinin Yeri Sempozyumu*, (Ordu, 10-12 Haziran, 2016): 269-278.
- İmamoğlu, Abdulvahit. “Vicdan Kavramının Psiko- Sosyal Tahlili”. *Akademik İncelemeler Dergisi* 5/1 (2010): 128-144.
- İnam, Ahmet. “Bin Yıllık Hüzün: İnsanın Düşünce Serüveni Üstüne Bir Yorum”. : 3- 23.
- İnce, Murat- Bingöl, Hüseyin. “Almanya ve Türkiye 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programlarının Karşılaştırılması”. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi Journal of Research in Education and Teaching* 7/3 (Ağustos 2018).
- İnce Acet, Gül Seda. “Çin’in Vahşi Yüzü: Doğu Türkistan Zulumu ve Uluslararası Toplumun Sorumlulukları” *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 6/4 (2019): 572-584
- Kaboğlu, İbrahim Ö. *Din Özgürlüğü(Sınırı ve Güvencesi)*.
- Kafadar, Tuğba- Öztürk, Cemil- Katılmış, Ahmet. “Farklı Ülkelerin Sosyal Bilgiler Öğretim Programlarının Değerler Eğitimi Boyutunda Karşılaştırılması”. *Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 19/1 (Nisan 2018).
- Kahraman, Mehmet. “Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye’de Laiklik”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/9 (2008): 57-77.
- Kahveci, K.Ali. “J.J. Rousseau’da Ahlâkî Vicdan ve Değeri”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Ocak 2012) : 205 – 213.
- Kalın, İbrahim. Ben, Öteki ve Ötesi İslam Batı İlişkileri Tarihine Giriş. İnsan Yayınları.
- Kan, Çiğdem. “Değişen Değerler ve Küresel Vatandaşlık Eğitimi” , *Kastamonu Eğitim Dergisi* 17/3(2009): 895-904
- Kale, Nesrin. “Nasıl Bir Değerler Eğitimi”. *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu*, 2. Basım (İstanbul: 2013): 321.
- Kant, Immanuel. *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2015.
- Kant, Immanuel. *Eğitim Üzerine*. trc S.Emre Bekman İstanbul: İz Yayıncılık, 2018
- Kara, Mustafa. “Kuran’da Adalet Kavramı ve Güncel Değeri”. *Ondokuzmayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2013): 137-172.
- Karaca, Mehmet. “Farklılaşma, Bütünleşme ve Birlikte Yaşama Üzerine”. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi* 18 (2012): 226-238.
- Karacabey, Salih. “Hz. Peygamber'in İnsan İlişkilerine Verdiği Önem”. *Diyanet İlmi Dergi*

(Ankara, 2003): 100.

- Karacelil, Süleyman. “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Problemleri: Şırnak Örneği. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/24 (2010): 147.
- Karacoşkun, M. Doğan. “Kuran Bağlamında Olumsuz Davranışlara Psikolojik Yaklaşımlar *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2005): 87-100.
- Karadeniz, Osman. “*Farklı İnanç Gruplarıyla İletişim*” I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil ve İletişim” Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tebliğler Kitabı, (Ed. Yunus Araz- SercanYavuz- Barış Çakan) 2019: 860.
- Karagöz, İsmail. *Din ve Vicdan Özgürlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Karagöz, İsmail. “Kuran’da Salih Amel Kavramı Salih ve Muslih İnsanların Özellikleri”. *Diyanet İlmi Dergisi* 33/2 (1997).
- Karakaya, Nejdet. “Kur’an’da Sembolik Eylemler -Düşünmeye Dair Kavramlar Bağlamında”. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/1 (Haziran 2016): 171-188.
- Karakaya, Talip. “Küreselleşme ve AB sürecinde Etik Değerlerle Kritik bir Yaklaşım” 2. Baskı, *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu* (İstanbul:2013).
- Karaköse, Ayşe. “Sosyolojik Yönüyle Ahlak”. *Bilimname* 23/2 (2012) : 149-172, 150- 171.
- Karakuş, Abdulkadir. “Kur’an’a Göre Birlikte Yaşamının İlkeleri”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Ocak 2018): 167-191.
- Karaman, Hayreddin. *Din, Vicdan ve Düşünce Hürriyeti*. İstanbul: ENSAR Neşriyat, 1996.
- Karataş, Ali İhsan. “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslümlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2006): 256-284.
- Karataş, Kasım- Baloğlu, Mustafa. “Tevekkülün Psikolojik Yansımaları”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2019): 111
- Karataş, Zeki. “ Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri”. *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* 1/1(2015): 66.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. *Kuran’ da Kişilik Psikolojisi*. Gece Kitaplığı, 2017.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. “Kur’an’a Göre Dinin Toplumsal Bütünleşmedeki Rolü”. *Hikmet Yurdu* 9/ 17 (Ocak -Haziran 2016): 21-116.
- Kaya, Yusuf Enes. “İnsan Hakları Hukuku Açısından Hakaret Olgusu”. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 24/2 (2016).
- Kaya, Hasan. “Uluslararası İnsan Hakları Sözleşmeleri Kapsamında Din ve Vicdan Özgürlüğü: “Alevîlerin Durumu”. *Liberal Düşünce Dergisi* 67 (Ocak 2012): 127 – 134.
- Kaya, Fatih. “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında İnsan Hakları Üzerine Bir Çözümleme”. *Mavi Atlas* 7/1 (Ocak 2019) : 274 – 298.
- Kayadibi, Fahri "Hz. Muhammed'in Örnek Kişiliğinin İnsanlığa Yansıması". *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 0/6 (Nisan 2012).
- Kaymakcan, Recep- Meydan Hasan. “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programları ve Öğretmenlerine Göre Değerler Eğitimi”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 9/21 (Haziran 2011): 29-55.
- Kaymakcan, Recep- Kenan, Seyfi- Hökelekli Hayati-Arslan, Z. Şeyma- Zengin, Mahmut.

- Değerler ve Eğitimi*. İstanbul: DEM Yayınları, 2013.
- Kayaoğlu, İsmail. “İslam’ da Adalet Mefhumu”. 27/1 (1986) : 201-206.
- Kayıklık, Hasan. “Din ve Dindar Bağlamında Şiddet, Savaş ve Barış” 262.
- Keet, Andre. “Human Rights Education or Human Rights in Education: A Conceptual Analysis”. *Faculty of Education University of Pretoria South Africa* (August 2006).
- Kepenekçi, Yasemin Karaman. *İnsan Hakları Eğitimi*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2000.
- Kepenekçi, Yasemin Karaman. “İlköğretimde İnsan Hakları ve Sorumluluk Eğitimi”. 34 (2003): 280-299.
- Kepenekçi, Yasemin Karaman. “İnsan Hakları Eğitiminde Diğer Derslerden Yararlanma (Genel Lise Örneği)”. :165-182.
- Keskin, Safiye. “Cumhuriyet Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Ahlak Eğitimi”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/1 (2011) : 209-238.
- Keskin, Mustafa. “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine bir Genelleme”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4 (2004): 2.
- Keskiner, Emine. “Bir İnsan Hakları Meselesi Olarak Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (Ocak 2010): 5 – 24.
- Kılıç, Sadık. *Kuran Yazıları*. İnsan Yayınları, 2016.
- Kılıç, Sadık. “Tevbe 6. Ayeti bağlamında Kuran Hoşgörüsü ve Dini Çoğulculuk Paradigması”. *Diyanet İlmi Dergi* (2014): 79-87.
- Kılıç, Ünal. “ Hz. Peygamber’in Ahlakı ve Güzel Ahlaka Verdiği Önem”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1(2009): 89.
- Kınık, Hikmet. “Adalet toplumundan Özgürlük Toplumuna(!) Teolojik bir Sıçrama olarak Türk Modernleşmesinin Kavramsal Çözümlemesine Katkı”. *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi* (2018): 165-179.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri. *Destursuz Çağa Girenler*. OTTO Yayınları, 2014.
- Kızılabdullah, Yıldız. “Ahlak Öğretiminde Aile: Vicdan Örneğinde Bir Model Denemesi”. *Geçmişten Geleceğe Ahlak Sempozyumu* (Bartın, 2015).
- Kızılabdullah, Yıldız -Tuğrul Yürük, Tuğrul. “*Din Eğitiminin ve öğretiminin Temelleri,*” 6. Baskı Ed. Mustafa Köylü- Nurullah Altaş, 93, İstanbul: Şubat 2016.
- Kızıler, Hamdi. “Ahlaki Değerlerin Şahsiyet Oluşumuna Etkisi” *Milli Eğitim* 204 (2014): 5-17.
- Kızıltan, Gurbet. *Dini Çoğulculuk ve Din Eğitimi*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2007.
- Kızmaz Nuran - Vicin Fabio. “Sekülerizm Bağlamında Azınlıkların Durumu: Almanya’daki Müslüman Türkler Örneği”. *Toplum Bilimleri* 12/ 23 (Ocak - Haziran 2018): 1306-7877.
- Kobayashi, Tetsuya. trc. Kemal Aytaç, “Japon Eğitim Sistemi” 91-98.
- Koç, Mustafa. “Bir Aktivist Olarak Hasan Basri Çantay’ın Düşüncesinde Pratik Ahlâk Temaları”. *Din ve Ahlâk Psikolojisi Perspektifinden Semantik Analizler*: 107-157.
- Korkmaz, Ömer. ”Düşünce Özgürlüğü ve sınırları”, 117.
- Korlaelçi, Murteza. Necati Öner’in Hürriyet Anlayışı: 45-78.

- Konan, Belkis. “İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devletine Bakış”. *Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/4 (2011).
- Koşum, Adnan. “İslam Hukukunda Düşünce Özgürlüğünün Dinamikleri”. *Erzincan Eğitim Kültür Vakfı Akademi Dergisi* 8/ 21 (2004): 39-52.
- Köprülü, Gülşah. “Uluslararası Hukuk Bağlamında Din ve Vicdan Hürriyetinin Korunması”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 1/1 (2019):8.
- Koyuncu, Nuran. Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyetleri Bağlamında Mâbedlerinin Hukuki Statüsü. 4. Baskı. İstanbul: Adalet Yayınevi, 2014.
- Kuçuradi, İonna; “Eğitimi Yeniden Düşünmek”. Hacettepe Üniversitesi. (2014)
- Kula, Naci. “Kuran’da ki Mümin Tiplemleri Çerçevesinde İslami Dindarlık Ölçeği Oluşturma Üzerine Teorik Yaklaşım”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2014): 219-252.
- Kunduracı, Nevzat. “İslam Medeniyetinde Birlikte Yaşama Kültürü”. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 34 (Ocak 2015).
- Kutlu, Sönmez. “Laik Örgün Eğitim Sisteminde Doktrin Merkezli Çoğulcu Din Eğitimi Mümkün mü?”. *Günümüz Aleviliğinde Eğitim Çalıştayı* (Eğirdir- Isparta: 2009):99-112.
- Kurt, Abdurrahman. “Sosyal Güvence ve Din”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 9/9 (2000).
- Kurt, Eyüp. “Raşid Halifeler Dönemi yönetim anlayışına kaynaklık etmesi açısından Cahiliye Dönemi”. *Erzincan Eğitim Kültür Vakfı Akademi Dergisi* 16/ 53 (2012): 295-306.
- Kurt, Fatma. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Sürecinde Alevilik Öğretimi*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2016.
- Kurt, Mehmet. *Avrupa Birliği ve Din*. Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi, 2008.
- Kutub, Muhammed. “İslam’i Eğitim Metodu, Beka Kuran ve Toplumsal Ahlak Sempozyumu”, Tebliğ ve Müzakereleri, KURAV Yayınları, Sempozyum dizisi.
- Kutub, Seyyid. *İslam Düşüncesi*. trc. Hasan Fehmi Ulus. İstanbul: Beka Yayınları, 2014.
- Kunduracı, Nevzat Fırat. “İslam Medeniyetinde Birlikte Yaşama Kültürü”. *Sosyal Politika Araştırmaları Dergisi* 15/34 (Ocak- Haziran 2015): 61-88.
- Kuşçu, Turan Bilge. “Din Eğitiminin Hukuki Temelleri”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2016).
- Kuzgun, Yıldız. İnsan Hakları ve Eğitim. :102-108.
- Küçük, Adnan. “İfade Hürriyetinin Unsurları”. *Liberal Düşünce Topluluğu* (Eylül 2003).
- Küçük, Adnan. “AB Üyesi Bazı Ülkeler ile ABD ve Türkiye’de Din Eğitim ve Öğretiminin Hukukî Çerçevesi”. *Liberal Düşünce* 14/55 (2009): 61-92.
- Küçükcan, Talip. “Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslam Dünyası”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 13 (2005) :109-128.
- Küçükkaya, M. Askeri. Ahmet Yesevi’ de Hürriyet Kavramı.
- Kocadağ, Şenay. Sosyal Bilgiler Ortaöğretim Programının Ötekileştirme Olgusu Açısından Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans, İbrahim Çeçen Üniversitesi, 2019.
- Köker, Levent. “Başörtüsü, Din ve İnanç Özgürlüğü ve Lâiklik”. *Liberal Düşünce Dergisi* 52

- (Ocak 2008): 103-105.
- Köprülü, Gülşah. “Uluslararası Hukuk Bağlamında Din ve Vicdan Hürriyetinin Korunması”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 1/1 (Ocak 2019): 80– 91.
- Köse, Saffet. *İslam Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018.
- Köse, Saffet. “Din Özgürlüğü ve Barış Yolunda İki Farklı Tecrübe(Dinsel Şiddet Süreci: Hristiyanlık-Farklılıklarla Bir Arada Yaşama Örneği: Müslüman Topluluklar)”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 5 (2005) :13-48.
- Köylü, Mustafa. Din Eğitiminde Çağdaş Konular. Barış Eğitimi ve İslam. *DEM*, 2014.
- Köylü, Mustafa. “Batı Ülkelerinde Din Eğitimi: Genel Bir Bakış”. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/4 (2017) : 224-245.
- Leirvik, Oddbjorn. “Hoşgörü, Vicdan ve Dayanışma: Ahlak ve Din Eğitiminde Küreselleşen Kavramlar”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 2/7: 147-167.
- Locke, John. *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*. trc Melih Yürüşen, Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu, 1995.
- Maalouf, Amin. *Ölümçül Kimlikler*. trc. Aysel Bora 41. Baskı İstanbul: YKY Yayınları, 2016.
- Maboçoğlu, Mehmet. “Laiklik ve Eğitim”, *Eğitim ve Bilim* 14/114 (1999): 33-38
- Marcuse, Herbert. *Özgürlük Üzerine Bir Deneme*. trc Soner Soysal İstanbul: AyrıntıYayınları,2013.
- Mengüşoğlu, Takiyettin. Felsefeye Giriş. *DoğuBatı*, 2013.
- Meriç, Cemil. *Işık Doğudan Gelir*. İletişim Yayınları, 2008.
- Mert, Rabia. “Bir Arada Yaşama Bağlamında Hz. Ömer Döneminde Kudüs”. *Milel ve Nihal*, 16/1 (2019).
- Mertcan, Hakan. Karşılaştırmalı Olarak Türkiye’de Laiklik: 305-327.
- Meydan, Hasan. “Okulda Değerler Eğitiminin Yeri ve Değerler Eğitimi Yaklaşımları Üzerine bir Değerlendirme”. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014): 93-108.
- Momin, Abdurrahman. “Çoğulculuk ve Çokkültürcülük İslami Bir Bakış Açısı”. Trc Birsan Banu Okutan- Ali Coşkun, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2010): 203-230.
- Mumcu, Ahmet. *Atatürk’ün Kültür Anlayışında Vicdan ve Din Özgürlüğünün Yeri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1991.
- Murdoch, Jim. Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 9. maddesinin uygulanmasına dair kılavuz kitap, *insan hakları el kitapları*: 9.
- Muşta, C. Muammer. Sekülerleşme Laiklik Demokrasi ve Eğitim. : 462-473.
- Müminoğlu, Kasım. “Süreç Felsefesinde İrade Kavramının Temellendirilişi”. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/8 16, (2018): 433-442.
- Nal, Sabahattin. “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü.” *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi* 57/4 (Ocak 2002).

- Yoshiko Oda, çev Hamit Er, “Japonya’ da Din Eğitimi” *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 14 (2004): 103.
- Odabaş, Uğur Köksal. “John Stuart Mill’in Düşüncesinde Özgürlük Sorunu”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (Aralık 2018): 2665- 2699.
- Okumuşlar, Muhiddin- Özensel, Ertan “Medeniyet ve Birlikte Yaşama Kültürü”. *Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınları*.
- Okuyan, Abdurrahman. “Tarihî Belgeler Işığında Diğer İnanç Topluluklarıyla Birlikte Yaşamaya Dair Bazı Tarihsel Kanıtlar”. *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/2 (Ocak 2008): 159-172.
- Osmanoğlu, Cemil. “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında Hoşgörü ve Birlikte Yaşama kültürü” *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2002): 55-78.
- Osmanoğlu, Cemil. *Orta Öğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (Dkab) Öğretim Programında ve Ders Kitaplarında Çoğulculuk*. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2014.
- Orbay, Seda. ”Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Hukukunda Düşünce Özgürlüğünün Kapsamı ve Sınırları”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 67/1 (2018): 23.
- Okumuş, Mahmut Nadir. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Programlarında Farklı Din ve İnançların Öğretimi*. Yüksek Lisans, Çukurova Üniversitesi, 2013.
- Önder, Mustafa.” Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Temelleri Üzerine”. *derglabant Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (2013): 34.
- Öncel, Hatice. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programının Kültürlerarası Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2013.
- Örnek, Sedat Veyis. “Japonya ve Türkiye’de ki Dini Kültürel ve Sosyal Reformlara Bir Bakış” 21/82 (2015): 487-501.
- Örnek Yılmaz, Büşra. *Kuran’ı Kerim’ de Dinsel Çoğulculuk*, Yüksek Lisans, Marmara Üniversitesi, 2019.
- Özen, Şükrü. “İhtilaf” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2000), 21: 565.
- Özen, Yener. *Sorumluluk Eğitimi*. Ankara: Vize Yayınları, 2015.
- Özen, Yener. “Sorumluluk Duygusu ve Davranışı Ölçeğinin Geliştirilmesi Güvenirliği ve Geçerliği”. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi* 4/7 (2013): 344.
- Özbek, Ramazan. “Vatandaşlık Ve İnsan Hakları Eğitimi Ders Amaçlarının Gerçekleşme Düzeyi”. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 18/1 (2017): 359-371.
- Özbolet, Abdullah. “Değerleri Küreselleşme üzerinden Değerlendirme”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 10/24 (Aralık 2012):147-167.
- Özdek, Yasemin. “Küresel Yoksulluk Ve Küresel Şiddet Kışkacında İnsan Hakları”. (2009): 1-45.
- Özdemir, Gürbüz. “Din ve Vicdan Hürriyeti” (1995).
- Özdemir, H. Ahmet. “Son Peygamber(s.a.v) son mesajı olarak Veda Hutbesi”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5 (2005): 96- 112.
- Özdemir, Metin. “Kuran’ın Karakter İnşasında Anahtar bir Kavram: Fıtrat”. *Uluslararası*

- Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu* (10-12 Haziran, 2016): 3748.
- Özden, Mustafa. "İslam'da İnsan ve İnanç Hürriyeti". *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 4/7 (2017): 10-24.
- Özden, Mustafa. *Müslüman Kelamında Sekülerleşme Süreci*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005.
- Özdenören, Rasim. *Eşikte Duran İnsan*, 8. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Özdenören, Rasim. *Müslümanca Yaşamak*, 18. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Özdoğan, Öznur. "Kendini Gerçekleştirme Açısından İnsan-Din İlişkisi": 359-364.
- Özdoğan, Öznur. "İnsan Manevi- Psikolojik Yaklaşım" *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2008): 77-102.
- Özer, Mine. *Çağdaş Dönem Tefsirinde Din ve Vicdan Özgürlüğü: Mevdudi ve Süleyman Ateş Örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Bayburt Üniversitesi, 2013.
- Özkan, Mehmet Şükrü. "W.C. Smith ve J. Hick' in Dini Çoğulculuk Hipotezlerinin Değerlendirilmesi". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 46 (2016): 269-301.
- Özkul Fatih, "Anayasalarımızda Laiklik İlkesi" *Ankara Barosu Dergisi*, (2014): 273-210.
- Öztürk, Talip- Öztürk Zayimoğlu, Filiz. "Kanada (Ontario) Sosyal Bilgiler Öğretim Programı ve Bu Programın Türkiye Sosyal Bilgiler Öğretim Programıyla Karşılaştırılması". *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14 (2013).
- Öztürk, Yaşar Nuri. "Kuran' da İnsan Kavramı".
- Öztürk, Levent. "Müslüman Toplumlarda Birlikte Yaşama Tecrübeleri(Abbasi Modeli)". *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları* (1998): 43-54.
- Parlak Arslan, Esmâ. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Müfredatında Ahlak ve Değerler Eğitimi*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.
- Peltekin, Emine. *Dini Çoğulculuğun İmkânı: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Kitapları Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Harran Üniversitesi, 2015.
- Polat, Soner. "Öğretmen Adaylarının Çokkültürlü Eğitime Yönelik Kişilik Özellikleri" *International Online Journal of Educational Sciences*. 1/1(2009): 154-164.
- Polat, Mizrap. "Küreselleşen Dünyada Değerler ve Eğitim Arasındaki Bağ: Değerler Eğitimin Heterojenleşen Toplumda Birlikte Yaşamaya Etkisi", *marife* 10/1(2010): 143-155.
- Raz, Joseph. *Özgürlük Ahlakı Trc: Gürkan Özturan*. *Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları*, 2016.
- Rahman, Fazlur. *İslamı Yenileme*, Makaleler II. Ankara Okulu.
- Reçber, Tuğba. "İslam'da İhtilafın Sebepleri ve Çeşitleri", *İslami Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4 (2017): 67-85.
- Rousseau, Jean Jacques. *Emile Bir Çocuk Büyüyor*. Trc Ülkü Akagündüz. İstanbul: Selis Kitaplar, 2009.
- Sağlam, Mehmet; Geleneksel Türk Hoşgörüsü: 359-364.
- Salar, Esra. "Posmodern Ahlakın Felsefi Temellendirilmesi". *Geçmişten Geleceğe Ahlak Sempozyumu*" Editör Asife Ünal, (Bartın, 2015):569-580.
- Saltuklu, Zübeyr. *Vicdan*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2017.
- Sambur, Bilal. "Türkiye'de Din Özgürlüğü, Laisizm ve Resmi İdeoloji". *Liberal Düşünce* 14/

55 (2009): 41-59.

- Sambur, Bilal. “Medine Vesikasının Özgürlük ve Çoğulculuk Açısından Tahlili”. *Liberal Düşünce* 76 (2014): 179-186.
- Sancak, Seyyid. “Dini Tebliğ ve Öncekiler Bağlamında Kuran-ı Kerim’de Mümin Kişinin Kavmine Yönelik Din Eğitimi Faaliyeti”. *Abant İslami Bilimler Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2015): 93-120.
- Sancaklı, Saffet. “Hz. Peygamber ve İnsan Hakları”. *Din Bilimleri Akademi Araştırma Dergisi* 2 (2003): 23-51.
- Sancaklı, Saffet. “Hz. Peygamber’in Erdemli İnsan Yetiştirme Bağlamında İlsâr (Diğergamlık) Kavramına Verdiği Önem”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 7/17 (2006): 53
- Saral, Serpil. *1982 Anayasası Bağlamında Laiklik İlkesinin Din ve Vicdan Hürriyeti ile İlişkisi*. Yüksek Lisans Tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2009.
- Saruhan, Müfit Selim, İslam Düşüncesinde Ahlak İlmi, *Eskiyeni* 28 (Bahar 2014): 53-66
- Savcı, Bahri. “Laiklik Prensibi Karşısında Öğretim ve Öğrenim Hürriyeti”. :276-294.
- Sarı- Özgür, Önkâl, Güncel. “Dönüşen Kimlikler Ve Vatandaşlık Bağlamında Laik Düşünce Seküler Eylem”. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 4/7 (2015): 114.
- Savut, Harun. “Hikmet ve Fıtrat Ekseninde Adaletin Temelleri”. (2014): 455-478.
- Selçuk, Mualla. “Din Öğretiminin Kurumsal Temelleri”. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 1997: 145- 158.
- Selçuk, Sami. ”Laiklik”, 627.
- Senem, Gizem-Arkan, Arda. “Üniversite Öğrencilerinin Çok kültürlülük Bağlamında Toplumsal Farklılıklara Bakışı: Fakülte, Cinsiyet ve Ebeveyn Eğitimi Değişkeni Bazında Bir Araştırma”. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 8/14 (Ocak 2018): 432 – 447.
- Senemoğlu, Olkan & Küçük, Ayşe; “Amerika ve Türkiye’ de Din- Devlet İlişkisi: Karşılaştırmalı bir analiz”. *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/1(2018): 103-125.
- Sertel, Engin. *Laiklik ve Türkiye’ de Laiklik Sorunu*. Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2009.
- Sesli, Mutlu. *İngiltere, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye’de Laiklik Uygulamaları: Karşılaştırmalı Bir Analiz*. Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2019.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. *İslam İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2010): 99-124.
- Subaşı, Necdet. “Ötekinin İnsan Hakları”. *İslamiyat* 2 (1999): 88-96.
- Süt, Abdulnasır. “Özgürlük Bağlamında İslam aklı ile Batı Aklı Üzerine”. *e- Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 8/1 (Nisan 2016): 54-73.
- Şan, Mustafa Kemal. “Baskıcı Bir Laiklik Modeli Olarak Türk Laikliğinin Anatomisi” *Akademik İncelemeler Dergisi* 7/ 2 (2012): 1-25.
- Şafak, Ali. ”İslam Hukukunda İnanç Fikir ve Söz Hürriyeti”. *Diyanet Dergisi* 15/3 (Mayıs-Haziran 1976): 134-142.
- Şahin, Eyüp. “İslam Felsefesi Geleneğinde Özgürlük Düşüncesi Üzerine”. *Kelam*

Araştırmaları 7/1 (Ocak 2009): 121-130.

- Şahin, Ş. Ökmen, B ve Kılıç. A. “Sevgi Eğitimi Dersi Alan Öğrencilerin Sevgi ve Sevgi Eğitimi Dersine Dair Görüşleri”. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi* 7/1(2018):177.
- Şahin, Hüseyin. *Kaderin İrade ve Kudret Sıfatlarıyla İlişkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2003.
- Şahin, İdris. “Demokrasi ve İnsan Hakları Eğitimi”. *e-Journal of New World Sciences Academy* 4/4 (2009).
- Şahin, Harun. “Kuran’ın Ahlaki Yönlendirmelerde İnsan Fıtratını Gözetmesi”. *e- şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Nisan 2016): 270-296.
- Şahin, Naim. “Kur'an-ı Kerim'de Akıl ve Aklın Değeri Meselesi”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (Eylül 1988).
- Şahin, Osman Erdal. “20 yy. Batı ve İslam Düşüncesinde Sosyal Adalet Yaklaşımı”. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*: 55-77.
- Şahin, Harun. “Sizin Dininiz Size, Benim Dinim Banadır” (Kur’an: 109/6) Uyumlu Bir Dünya İnşası Bağlamında Kur’an’da Dîni Tolerans Örnekleri”, *International Journal of Science Culture and Sport* (2015): 547-556.
- Şahinalp, Hacer. “Din Hürriyeti Bağlamında Din Değiştirme Hürriyeti İrtidat”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2013): 101- 125.
- Şahinalp, Hacer. “Danışma’dan Dayanışma’ya: Bireysel ve Sosyal Potansiyellerin Aktivasyon Kodu Olarak Şûrâ”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 58/1 (2017): 116.
- Şam Altunay, Emine. “ Türk Tarihi Boyunca Laikliğin Aşamaları ve Atatürk Laikliği” *Türk Dünyası Araştırmaları* 144(2003): 47.
- Şanver, Mehmet. Kuran’ın Muhatabıyla Diyalog Kurma Sürecinde Ortak Değerlerin Yeri Rolü, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2, (2004): 157-168.
- Şanver, Mehmet. “Dini Tebliğ ve Eğitim Açısından Kuran’ da İnsan Psikolojisi ve Özellikleri” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1(2001): 137-164.
- Şen, Temel; *İslam’da Fikir ve İnanç Hürriyeti*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2017.
- Şen, Ziya. “Kuran’ı Kerim’in İnsana Sunduğu Haklar”. *Erzincan Kültür Eğitim Vakfı Akademi Dergisi* 59 (Bahar 2014): 389-412.
- Şengül, İdris. “Kuran Kaynaklı Hoşgörü ve Hürriyet”. *Diyanet İlmi Dergi*, 31/1: 13- 30.
- Şentürk, Habil. “Kişilik ve Din”. Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi: *Türkiye Diyanet Vakfı Kütüphanesi*, 69-76.
- Şirin, Tolga-Duymaz, Erkan-Yıldız, Deniz. “Türkiye’ de din ve vicdan özgürlüğü, Sorunlar, Tespitler ve Çözüm Önerileri”, *Türkiye Barolar Birliği, İnsan Hakları Merkezi*, (Mart 2016).
- Tanör, Bülent. *Türkiye’nin İnsan Hakları Sorunu*. 4.Baskı, İstanbul: BDS Yayınları, 1994.
- Taslaman, Caner. “Tanrı-Evren İlişkisi ve Mûcize Sorunu Açısından Determinizm, İndeterminizm ve Kuantum Teorisi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2006), 185-186.
- Tavukçuoğlu, Mustafa. “İlköğretim’ de Din Eğitimi ve Program Geliştirme Üzerine Bazı Düşünceler”: 425-438.
- Tekerek, Nurhan- Tekerek, İsmet. “Özgürlüğün Bedelini Özgürlük Kavramı Açısından

- Okumak". *Tiyatro Araştırmaları Dergisi* 34/2 (2014): 8-26.
- Tekin, Ahmet Recai. "Postmodernizm Perspektifinden 11 Eylül ve İslamofobi: Üretilen Korkunun Temelleri" *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi*, 97-121.
- Toker, Yalçın. *Türkiye' de Din ve Vicdan Hürriyeti*. İstanbul: Toker Yayınları, 1993.
- Toksarı, Ali. "Din ve Vicdan Özgürlüğü bağlamında Kitap ve Sünnete göre Mürtede yapılması gerekli muamele" *Bilimname*, 19/2 (2010): 47-74.
- Topcubaşı, Tolga. "Farklılıklara Saygı Eğitiminde Öğrenme Ortamının Düzenlenmesi ve Öğrencilerle Yürütülebilecek Etkinlikler" *International Journal of Eurasian Education And Culture* 1/1 (Ocak 2016): 33 – 45.
- Tosun Aybiçe. *Kendini ve Ötekini Tanıma Bağlamında Din Öğretiminde Dünya Görüşü Modeli*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2015.
- Tosun, Hasan. *Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği'nde Din ve İnanç Özgürlüğü ve Laiklik Anlayışı*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010.
- Topçu, Nurettin. *İsyen Ahlakı*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2017.
- Topçu, Nurettin. *Türkiye'nin Maarif Davası*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2017.
- Topçu, Nurettin. *Var Olmak*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2017.
- Topçuoğlu, Ali Aslan. "Kuran' a göre İfade Özgürlüğü ve Kutsal Değerlere Saygı" *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (Nisan 2006): 11-122.
- Tonybee, Arnold- IKEDA, Daisaku. *Yaşamı Seçin*. Ankara: Üniversite Basımevi, 1992
- Topaloğlu, Bekir. "Din" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9: 322-325, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Töle, Harun Mustafa. *Immanuel Kant'ta Özgürlük ve Sorumluluk İlişkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2005.
- Tuncer, Acar. *Laiklik ve Din*. İzmir: Ticaret Matbaacılık, 1973.
- Turhan, Aydın. "İnsan Hakkı Kuşakları Arasındaki Tamamlayıcılık İlişkisi". *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4/2 (2013): 357-378.
- Tutkun, Ömer Faruk- Aksoyalp, Yasemin. "21. Yüzyılda Öğretmen Yetiştirme Eğitim Programının Boyutları". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24 (2000): 362-370.
- Tümer, Günay. "Din". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9: 312-320, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994
- Türkben, Yaşar. "Erol Güngör'ün Vicdan Anlayışı". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 42 (Erzurum 2010): 237-332.
- Uçar, Recep- SAYIN, Gülşen. "Türkiye'de Laiklik Tartışmaları Çerçevesinde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinin Zorunlu Hale Gelişi ve Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması" *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Ocak 2017): 269-298.
- Ulucan, Türkan. "İslam Geleneğinde Vicdan Kavramı". *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/4 (2017): 31-44.
- Unan, Fahri. "Osman Turan'a Göre Türkiye'de Laiklik". 432 Türk Kültürü: 201-209.
- Uslu, Cennet. "Nefret Söylemi Suçu Versus İfade Hürriyeti". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi* 38 (Ekim 2013): 185-202.

- Usta, Niyazi. “Akıl Kullanımı Hoşgörü ve Toplumsal Barış”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*: 97-105.
- Uysal, Enver. “Dindarlığın Ahlaki Temeli Üzerine Bazı Düşünceler”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2015): 41-59.
- Uysal, Enver. “Çağımızda Değer Kaymalarının Doğurduğu Sonuçlar ve Etik Kimliğin Korunması”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008): 67-79.
- Uysal, Enver; “Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi İslami Erdemler”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/ 1 (2003):51-69.
- Ünal, İlhami. *Alevilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinden Beklentileri (Ankara Örneği)*. Yüksek Lisans, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2010.
- Ünlü, İhsan- Örtün, Hakan. “Öğretmen Adaylarının Çokkültürlülük ve Çokkültürlü Eğitime Yönelik Algılarının İncelenmesi”. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(2013), 287- 302.
- Ünalın, İ. Hakkı. “İslam’da Din Özgürlüğü ve İlk Uygulamalar”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 18/3 (2005): 275-293.
- Ünalın, Sıddık- Öztürk, Hakan; “Hz. Muhammed’in Hristiyanlarla Yapmış Olduğu Diplomatik Münasebetlerin Evrensel Boyutu”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2017): 11-31.
- Unverdi, Veysi. “İnsanın Sorumluluğu”, 50.
- Üste, R. Bahar. “İnsan Hakları Eğitimi Ve İlköğretimdeki Önemi”. *Ege Akademik Bakış* 7/1 (2007): 295 -310.
- Vural, Hasan. “Anayasada Din Özgürlüğü”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 69/2 (2004): 241-278.
- Vural, Faruk. Kuran-ı Kerim Perspektifinden Düşünce ve Özgürlüğü, *Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Akademi Dergisi* 19/63 (Yaz 2015) : 69-92.
- Walzer, Michail. *Hoşgörü Üzerine*. trc. Abdullah Yıldız İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998.
- Yardım, Müşerref- Dalkılıç, M. Mücahid. “Nefret Söylemi ve İfade Özgürlüğü Tartışmaları çerçevesinde İslâmofobyaya”. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Haziran, 2018): 91.
- Yalçın, Erhat. *Birlikte Yaşama Kültürü Bağlamında Kültürlerarası Etkileşimler*. Yüksek Lisans, Selçuk Üniversitesi, 2019.
- Yalın, Salih. “Ahmet Hamdi Akseki’de Ahlaki Sorumluluk”. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 38/1(2015): 212.
- Yalnız, Abdullah - Yıkılmaz, Yusuf. “Değerler Eğitimi Kavramı Olarak Dürüstlük ve Dürüstlük Ölçeği (DÖ) Türkçe Formu: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (2018): 653.
- Yakıt, İsmail. “Kuran’a Göre İnanç ve Düşünce Özgürlüğü”. *Kuran ve Tefsir Araştırmaları* 15 (21-22 Aralık 2013): 386-398.
- Yanık, Celalettin. “Birlikte Yaşama Yolları: Liberalizm ve Çokkültürcülük”. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (Ocak 2011).
- Yalçındağ, Nevzat ve diğerleri; “Din ve vicdan Hürriyeti”. *Aydınlar Ocağı Yayını* (İstanbul 1991).

- Yaran, Cafer Sadık. “Kınalızadenin Nefs Teorisi ve Erdem Etiği”. *Uluslar Arası Kınalızade Ailesi Sempozyumu ve Bildiriler Kitabı*, 31 Mayıs/1-2 Haziran 2012.
- Yardım, Müşerref- Dalkılıç, M. Mücahit. “Nefret Söylemi ve İfade Özgürlüğü Tartışmaları Çerçevesinde İslamofobyası: L’ Express Dergisi Örneği”. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Haziran 2018): 89-109.
- Yavuz, Kerim. *Günümüzde İnançın Psikolojisi*. Boğaziçi Yayınları, 2013.
- Yavuz, Şevket. “Öteki ve Beriki Arasındaki Salınımında Dinlerde Birlikte ve Beraber Yaşamın Teolojik ve Pratik İmkânı”. *Milel ve Nihal* 6/2 (Ocak 2009): 31-50.
- Yavuz, Bülent. “Çoğulcu Demokrasi Anlayışı ve İnsan Hakları”. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 13/1-2 (2009): 283-302.
- M. Salih Yavuzer, ”Osmanlı İmparatorluğu’nda din ve vicdan özgürlüğü”. *Celal Bayar Sosyal Bilimler Dergisi* 10/1 (2012): 222
- Yavuz, Yunus Vehbi. *İslam’da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü*. İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı, 2000.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Kuran-ı Kerim Meali*, Sadeleştiren: Ertuğrul Özalp. İstanbul: Özgü Yayıncılık, 2013.
- Yazıcı, Mehmet. “Değerler ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24/1 (2014): 209-223
- Yeşil, Rüştü. “İnsan Hakları Ve Demokrasi Eğitiminde Yöntem”. *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 5/1 (2004): 35-41.
- Yeşil, Ufuk; “Fransa’da Din ve Vicdan Hürriyeti Bağlamında Dini Sembollerin Kullanımı”. :12-48.
- Yeşilçayır, Celal. “Felsefi Bağlamda İnsan Hakları Eğitimini Yeniden Düşünmek”. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17(Ocak 2019): 21-44.
- Yeşilyurt, Temel. “Ben’in Ötekileşmesi ya da söyleminin Ayrılığa Dönüşümü- Çatışma Teolojisinden Uzlaşma Teolojisine”. *İslamiyat* 7/3 (2004): 149- 162.
- Yemenici, Ahmet. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Diğer Dinlere ve Din Mensuplarına İlişkin Yaklaşımları*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2012.
- Yıldırım, Mine- Genç, Özge-Taşkan, Demet- Tol, Ulaş. *Eğitimde Çoğulculuk ve İnanç Özgürlüğü: Yetişkinlerin ve Çocukların Gözünden Okullarda Din Dersleri ve Dinin Görünümleri*, *PODEM Yayınları*, 2017.
- Yıldırım, Ali- Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. 7. Baskı Ankara: Seçkin, 2008.
- Yıldırım, Mustafa. “Düşünce Özgürlüğü Üzerine”. 191.
- Yıldırım, Zeki. “İhtilafın Menşei, Konusu ve Çeşitleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*: 215-248.
- Yıldız, Abdulkadir. *Uluslararası Standartlar Açısından Türk Anayasa Mahkemesi’nin Din ve Vicdan Özgürlüğüne İlişkin Kararları*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2015.
- Yıldız, Halil. *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Müfredatının Dini Sosyalleşme Açısından Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans, Gazi Üniversitesi, 2010.
- Yılmaz, Muzaffer. “Barış Sürecinde Düşünsel Dönüşüm ve Barış Eğitiminin Rolü”. *Journal Of Social Sciences* 3/1(2006).

- Yılmaz, Ömer. “Avrupa Birliği Üye Ülkelerinin Ulus Anayasalarında Din ve Vicdan Özgürlüğü”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2007): 229-315.
- Yılmaz, Hüseyin. “DKAB Dersi Programının Barış Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi” *Değerler ve Eğitimi Sempozyumu* 2. Baskı (Recep Kaymakcan ve diğerleri) İstanbul Dem Yayınları 2013,
- Yılmaz, Beyza. ”Kurumsal Sekülerizm Modeli olarak Laiklik”, *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi* 5/1 (Nisan 2019).
- Yılmaz, Bülent- Çam Kaşıkçı, Ayşegül. “İlköğretim Öğrencilerinin Düşünce Özgürlüğüne İlişkin Tutumları”.
- Yurtsever, Telat. *Değerler Sosyolojisi Açısından Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Müfredatı Analizi*. Yüksek Lisans, Kırıkkale Üniversitesi, 2018.
- Yücel, Emin- Aslantürk, Gökhan. “Kendini Unutmak”: Psikoloji Araştırmalarında Tevazu“ *Psikoloji Çalışmaları*, 39/1 (2019) 214.
- Yoshiko, Oda. “Japonya’ da Din Eğitimi” çev. Hamit Er. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 14 (2014): 97- 104.
- Yurttaş, Süleyman. *Toplumsal Ayrımcılıklara Farklı Bir Bakış: Yaşlı Ayrımcılığı ve Ötekileştirme*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2017.
- Zengin, Mahmut- Arslan İçöz, Elif. “Dini Felsefi ve Dini Boyutlarıyla Vicdan ve Değerler Eğitimindeki Yeri”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 6/10:323-345.
- Zengin, Mahmut. “Herkes için Geçerli Uygun Değerleri Belirlemek ve Öğretmek Mümkün mü? Değer Eğitimi Yaklaşımları Bağlamında bir Değerlendirme”. *Sakarya University Journal of Education*, 7/2 (2017): 432-445.
- Zengin, Halise Kader. “Almanya’da İslam Din Öğretimi Vasıtasıyla Oluşturulmak İstenen/Oluşturulan Müslüman Kimliği Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51/1(2010): 249- 272.
- Ziebertz, Hans-Georg. “Çokkültürlü bir Toplumda Değerler Eğitimi Modelleri”, *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu*, (İstanbul, 2013): 465
- <https://Www.Koprudergisi.Com/İndex.Asp?Bolum=Eskisayilar&Goster=Yazi&Yazino=868>. Erişim: 29.02.2020
- https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tc_anayasasi.maddeler?p3=24. Erişim: 13.11.2019.
- <http://www.lugatim.com/s/h%C3%BCrriyet>. Erişim: 06.11.2019.
- <http://www.lugatim.com/s/%C3%B6zg%C3%BCrl%C3%BCk>. Erişim: 06.11.2019.
- <https://sozluk.gov.tr/?kelime=ahlak>. Erişim: 06.11.2019.
- https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2018.pdf. Erişim: 13.11.2019.
- <http://mufredat.meb.gov.tr/Programlar.aspx> Erişim: 04.12.2019.
- <https://sozluk.gov.tr/?kelime=irade%20kayb%C4%B1>. Erişim: 12.02.2020.
- <https://sozluk.gov.tr/?kelime=sorumlu%20tutmak>. Erişim: 12.02.2020.
- <https://dergi.diyamet.gov.tr/makaledetay.php?ID=30318>. Erişim: 12.02.2020
- <https://sozluk.gov.tr/> Erişim: 18.02.2020.
- <https://sozluk.gov.tr/> Erişim: 20.02.2020.

<http://www.sozluk.adalet.gov.tr/adalet>. Erişim: 22.02.2020.

http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/h_rigths_turkce.pdf. Erişim: 22.02.2020.

<https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/-anayasasi>. Erişim: 22.02.2020.

http://www.diabgm.adalet.gov.tr/arsiv/sozlesmeler/coktarafilsoz/bm/bm_21.pdf.
Erişim: 16.02.2020

<https://www.yasalar.org/anayasa/madde-24>. Erişim: 22.02.2020

<https://www.danistay.gov.tr/upload/avrupainsanhaklarisozlesmesi.pdf>. Erişim: 22.02.2020

<https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/6535501-Birlesmis-Milletler-Antlasmasi.pdf>.
Erişim: 22.02.2020

<https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/750B3--Din-veya-Inanca-Dayanan-Her-Turlu-Hosgorusuzlugun-ve-Ayrimciligin-Tasfiye-Edilmesine-Dair-Bildiri.pdf>. Erişim:
16.02.2020

<https://www.unicef.org/turkey/%C3%A7ocuk-haklar%C4%B1na-dair-s%C3%B6zle%C5%9Fme>. Erişim: 16.02.2020

EKLER

Ek-1: Anket İzin Dilekçesi

T.C.
BAYBURT VALİLİĞİ
II Milli Eğitim Müdürlüğü

Sayı : 17432404-605.01-E.25834588
Konu : Fatma AÇIKGÖZ

26.12.2019

ŞAİR CELALİ İMAM HATİP ORTAOKULU MÜDÜRLÜĞÜNE

İli: Müdürlük Makamının 26.12.2019 tarihli ve 25806960 sayılı onayı.

Okulumuz Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni Fatma AÇIKGÖZ'ün Yüksek Lisans Çalışması için Müdürlüğümüze bağlı okullarda görev yapmakta olan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenleri ile görüşme talebinin derslerin aksatılmaması kaydıyla uygun görüldüğüne dair ilgi onay ekte gönderilmiştir.

Bilgilerinizi rica ederim.

Serdar SALIK
Müdür a.
II Milli Eğitim Müdür Yardımcısı

Ek: Onay (1 Sayfa)

Adres: II Milli Eğitim Müdürlüğü BAYBURT
Elektronik A.Ş. www.bayburt.meb.gov.tr
e-posta: bilisim@bayburt.meb.gov.tr

İlgi için: Müsteşar BAŞKENTÇİ Selim İğn
Tel: 0438/211 21 81
Faks: 0438/211 60 77

Bu evrak güvenli elektronik imza ile onaylanmıştır. https://muhimbiye.meb.gov.tr adresinden. BİRGÖ-2590-3031-0454-0007 kodu ile teyit edilebilir.

Ek-2: ‘Din Eğitiminde Din Ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi’ İle İlgili Görüşme Formu

Sayın Meslektaşlarım;

Bu görüşme formunda yer alan sorularla, tezim ile ilgili veri elde etmek amacıyla sizlerin de görüşlerine başvurmak istiyorum. Bu bağlamda sorulara vereceğiniz cevapların eksiksiz ve gerçek görüşlerinizi yansıtması önemli olacaktır.

İlgi ve katılımlarınız için teşekkür ederim.

Fatma AÇIKGÖZ

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni

1-Birey, grup ve toplumlararası ilişkilerde din ve vicdan özgürlüğünün toplumsal barış ve birlikte yaşama değerleri açısından sizce önemi nedir?

2-Din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin DKAB öğretim programlarında yeterli düzeyde yer aldığını ve ders kitaplarında yeterli düzeyde işlendiğini düşünüyor musunuz?

3-Din ve vicdan özgürlüğü konusunda öğrencilerinizin farklı dinlere ve din anlayışlarına karşı geliştirdikleri davranış ve tutumlar hakkında neler söyleyebilirsiniz?

4- Din ve vicdan özgürlüğü eğitiminin, bireysel ve toplumsal anlamda ivedi ve elzem olduğunu düşünüyor musunuz?

5-Özellikle DKAB derslerinde din ve vicdan özgürlüğü eğitimi konusunda görüş ve önerileriniz nelerdir?

Ek-3: Örnek Ders Planı

Okulun Adı	ŞAİR CELALİ İMAM HATİP ORTAOKULU
Dersin Adı	Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
Sınıf	8-A
Ünitenin Adı/No	Din ve vicdan özgürlüğü
Konu	Farklılıklarımız
Önerilen Süre	40+40 DAKİKA

BÖLÜM II

Öğrenci Kazanımları/Hedef Davranışlar	Farklılık kavramının tanımını yapar. Farklılıklarımızın ayrışma sebebi olmadığını bilir. Farklılıkların zenginlik olduğunu kavrar. Farklılıklar ile birlikte niçin ve nasıl yaşayacağına örnekler verir. Farklılıkların bireysel, toplumsal ve evrensel muhtemel neden ve sonuçlarını kavrar. Farklılıklarımız ile ilgili hayatımızda olması gereken değerleri bilir.	
Ünite Kavramları ve Sembolleri/Davranış örüntüsü	Farklılıklar, özgürlük, yaratılış, saygı, hoşgörü, empati, birlikte yaşama, insan onuru, samimiyet, kardeşlik, yardımlaşma, paylaşma,	
Öğretme Öğrenme Yöntem ve Teknikleri	Tartışma, soru cevap, anlatım, beyin fırtınası, uygulama	
Kullanılan Eğitim Teknolojileri-Araç, Gereçler ve Kaynakça	Akıllı tahta, resimler, ders kitabı, Kuran Meali.	
Öğretme-Öğrenme Etkinlikleri	Dikkat Çekme	Öğretmen elinde renkli çıktı ile alınmış üç resimle derse gelir. Resimlerde beyaz tenli, siyah tenli ve çekik gözlü üç çocuk vardır. Çocuklara resimlerdeki çocukların birbirinden farklı yanları sorulur ve tahtaya not edilir. Sonra bunların doğuştan olup olmadığı sorulur. Bunun üzerine Kuran mealinden Hucurat 13. Ayeti bulmaları istenir. Ve farklılıkların aslında yaratılıştan gelen bir özellik olduğu vurgulanır.
	Güdüleme	Çocuklara her gün aynı müziği dinlemenin, aynı dersi işlemenin, aynı mevsimde yaşamının nasıl olacağı sorulur. Öğrencilerden de bu konuda örnekler vermesi istenir. Alınan cevaplar tahtaya not edilir. Buradan hareketle farklılıkların bir zenginlik olduğu vurgulanır. Öğrencilerden sıra arkadaşlarına bakarak fiziki ve kişisel farklılıklarını düşünmeleri istenir ve küçük bir kağıda not etmeleri istenir. Sonra onlar okunur ve üzerinde tartışılır. Arkadaşlarının yerine kendilerini koymaları istenir. Fiziki ve kişisel özelliklerinin kendinde bulunduğunu düşündürterek kendilerine yapılan olumsuz tavır ve davranış ya da olumlu tavır ve davranışlar üzerine değerlendirmelerde bulunulur. Farklılıkların ayrışma ve çatışma vesilesi değil, birlik ve beraberlik, kardeşlik unsuru olabileceği vurgulanır. Farklılıklara neden saygı göstermemiz gerektiği üzerine soru cevap tekniği kullanılır.
	Derse Geçiş	Öğretmen, öğrencilere herkesin aynı mesleğe sahip olmasını düşünmelerini ister. Böyle bir durumda dünyada oluşabilecek sorun ve problemler üzerine konuşulur. Her yerin çöl ve ya orman olduğunu düşünmelerini ister. Bu durumun nasıl sonuçlar doğuracağını cevaplarını çocuklardan alır. Öğretmen, herkesin parmaklarına bakmasını isteyerek içlerinden birinin olmamasının günlük hayatımıza etkilerini sorgular. Parmaklarımız gibi parmak izlerimizin dahi farklı yaratıldığını Allah'ın böyle nasip etmesinin nedenleri üzerine çocuklarla beyin fırtınası yapılır. Öyleyse farklılıklarımız yüzünden neden birbirimizi hor ve küçük gördüğümüz üzerine tartışılır. Bu farklılıkların olumlu sonuçları üzerinde durulur. Bireysel olarak topluma ihtiyaç duymamızdan hareketle aslında birbirimize ihtiyacımız olduğu vurgulanır. Evrensel olarak ise farklılıklarımızın değişen ve gelişen yeni çağımızda birbirimize olan ihtiyaçlarımız konusunda öğrencilere söz hakkı verilir. Teknolojik yenilik ve değişimlerin farklılıklarımız ile ilişkileri üzerine öğrencilere söz hakkı verilir. Allah'ın aslında bizi farklı yaratarak özgürlük tanıdığı, eğer herkesi aynı yaratsaydı bunun özgürlük olmayacağı üzerine karşılıklı öğrencilerle konuşulur.

	Etkinlikler	Öğrencilerden ellerine beyaz bir kağıt alarak, kimseye göstermeden en sevdiği renk, yemek, ülke ve şehir isimleri sorulur. Öğretmen bu kağıtları aynı anda kaldırmalarını ister. Buradaki farklılıklardan hareketle öğrencilere farklılıklarla ilgili sorular sorar. “Farklılıklarımız, çatışma ve ayrışma sebepimi yoksa zenginlik ve birlikte yaşama sebebi midir?” konulu bir kompozisyon yazmaları istenir. Tahtada okunarak yazılanlar üzerine değerlendirmelerde bulunulur.
	Bireysel Öğrenme Etkinlikleri (Ödev, deney)	Her öğrencinin 1 hafta gözlem yapmasını ve bu bir hafta boyunca farklılıklara olumlu ve olumsuz gözle bakmanın insanda hangi duyguları açığa çıkardığı not etmesi ve sınıfla paylaşması istenir.(Gelecek Hafta)
	Grupla öğrenme etkinlikleri	Öğrenciler sınıf mevcuduna göre bölünerek farklılıklarımız üzerine drama gösterisi yapmaları istenir.(Gelecek Hafta)
ÖZET	Farklılıklarımız konusunda farkındalık oluşturularak öğrencilerin bu konuda değerlendirmelerde bulunması; nefret, acımasızlık, ötekileştirmenin önüne geçmeye çalışmak için somut örneklerle desteklenerek konu işlenir.	

BÖLÜM III

Ölçme Değerlendirme	Verilen ödevlere, yapılan çalışmalara ve ders içindeki düşünce ve fikir üretimine bağlı olarak öğrencilere not verilir.
Dersin Diğer Derslerle ilişkisi:	Sosyal bilgiler dersi ile konunun ilgisi vardır. Fakat 8. Sınıfta ders İnkılap Tarihi olduğu için bu bölüm geçilmiştir.

BÖLÜM IV

Planın Uygulanmasına ilişkin Açıklamalar	Söz hakkı almayan öğrencilere de söz hakkı verilir. Amaç her düşüncenin önemli ve değerli olduğunu hissettirmektir.
--	---

Fatma AÇIKGÖZ

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni

OKUL MÜDÜRÜ

Ek-4: Din ve Vicdan Özgürlüğü İle İlgili Yapılabilecek Ders İçi ve Ders Dışı Etkinlikler

1- “Din ve Vicdan Özgürlüğü Her Yerde” konulu öğrenci gözlem çalışması etkinliği

Bu etkinlikte öğrencilere din ve vicdan özgürlüğü ile ilişkilendirdiği her olayı, durumu ya da kişiyi isim ve yer belirtmeden gözlemlmelerini ve gözlemlerini not almalarını istenir. Gözlemlerinden en az 5 maddelik sonuçlar çıkarmaları ve bu sonuçları arkadaşlarıyla paylaşmalarını istenir.

-Çalışma yapılırken, kimseyi kırıcı ve rencide edici bir üslup ve cümle kullanılmamalıdır. Bunun için öğretmen öğrencileri bu konuda uyarmalıdır.

-Çalışma önce öğretmen okuduktan sonra uygun bulunduğu sınıfla paylaşılmalı varsa problemler öğrencinin ilgili yerleri tekrar düzelterek öğretmene teslim etmesi istenir.

- Gözlem süremiz 2 haftadır.

- İsteyen öğrenciler yazdıklarını sunu halinde teslim edebilirler.

2- “Farklılıklarla Birlikte Öğreniyorum” konulu görüşme çalışması etkinliği

Bu etkinlikte öğrencilere görüşme ödevi verilerek din ve vicdan özgürlüğünde ki farklılıklar üzerine çevresindeki insanlarla konuşması ve izin dâhilinde kayda alınması istenir. Amacımız çevremizdeki insanların farklılıklar hakkındaki düşüncelerini anlayabilmektir. Eğer çevremizde yaşayan farklı kültürel ve dini farklılıklar varsa onlarla çalışmayı gerçekleştirmek daha da çalışmanın amacına uygun olacaktır.

-Çalışma da görüşme yapılacak kişiden izin alınması gerektiği hatırlatılmalıdır.

-Çalışma sözlü, yazılı ve sunu halinde sunulmalıdır.

-Görüşme için alt sınır 2, üst sınır 5 kişi olarak belirlenmiştir.

3- “Birlikte Yaşamayı Seviyoruz” konulu resim sergisi etkinliği

Bu etkinlik 2. Dönem sonuna doğru bir sergi halinde okul içi veya okul dışında da planlanabilir. Sergi için 2 farklı yöntem kullanılabilir. Resim öğretmeni ile iş birliği ile bu konu üzerine resim çalışmaları yapılarak çocukların kendi çalışmaları sergilenebilir. Bir diğer yöntemde ise çocuklardan okul dışında din ve vicdan özgürlüğü ile ilişkilendirebilecekleri görüntüleri fotoğraflamaları istenir. Beğenilen fotoğraflar bir sergi ile sunulur.

Fotoğraflar eğer tanımadığımız insanların olaksa izinleri alınarak yapılması gerektiği vurgulanmalıdır.

Fotoğraflar hayal dünyamızı içine alarak da planlanabilir. Örneğin farklı iki çiçeğin ve ya doğada farklı fakat yan yana olan nesneleri de çekebilirler.

Etkinlik 2. dönem başında verilerek mayıs başında toplanabilir.

4- “Farklılıkların Gücü: Din ve Vicdan Özgürlüğü” konulu tiyatro yarışması etkinliği

Bu etkinlik ödüllü bir yarışma şeklinde de tasarlanabilir. 1. Dönem sonunda ilan edilerek en az 4 kişiden oluşan bir tiyatro metni yazmaları ve bu metni de canlandırarak kayıt altına almaları istenir. En güzel tiyatro ise okul çapındaki bir etkinlikte ödüllendirilir ve sahneye konulur.

5- “Benim Hikâyem” konulu hikâye yazma etkinliği

Bu etkinlikte öğretmen öğrencilere bir giriş cümlesi verir. Olayın kahramanı herkesin kendisidir. Öğretmen din ve vicdan özgürlüğü ile bütünleşecek bir giriş cümlesi belirler.

“Ben size şimdi hikâyemi anlatacağım. Kendimi yalnız ve dışlanmış hissetmemden dolayı arkadaşlarımla birlikte oyun oynamak istemiyordum. Beni anladıklarını düşünmüyordum. Çünkü bir gün sınıfımıza yeni bir öğrenci geldi her şey benim için o gün yeniden başladı.....” Şeklinde bir örnek giriş cümlesi verilerek etkinlik başlatılır.

- Bu etkinlik sınıf içinde ünite sonlarında ya da öğretmenin belirleyeceği her hangi bir zaman diliminde yapılabilir.

- Önce öğretmenin beğenisinden geçen hikâyeler yazan öğrenciler tarafından tahtada okutulur ve alkışlanır.

- Hikâyeleri zayıf kalan öğrenciler ise rencide edilmez ve onlarda yazmaya teşvik edilir.

6- “Benim Şiirimi Sen Yaz” konulu şiir yazma etkinliği

Bu etkinliğimizde öğretmen sınıf içerisinde din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili kazanımlarını işledikten sonra bu etkinliği gerçekleştirir. Ekinlik akrostiş şeklinde de olabilir. Dikkat çekmek amacıyla öğrenciler konu ile ilgili şiir yazabilirler. Beğenilen şiirler videoya çekilir ve bir bütün olarak öğrencilere izlettirilir.

7- “Din ve Vicdan Özgürlüğü Panosu” etkinliği

Okulun her hangi bir panosunu bu şekilde isimlendirerek dikkat çekici bir hale getirilir. Her ay farklı bir sınıfa bu görev verilerek sene sonunda en başarılı sınıf seçilir.

8- “Din ve Vicdan Özgürlüğü Benim Zenginliğim” etkinliği

Öğretmen sene sonunda yıl içerisinde yapılan etkinliklerden ortaya çıkan eserleri bu programda ve farklı zenginleştirmelerle birlikte geleneksel hale getirerek her sene öğrencilerle program hazırlar.

9- “Nasıl İstersen Öyle” etkinliği.

Bu etkinlik oyun olarak tasarlanmıştır. Oyunda öğrencilerden bir kâğıt ve kalem çıkararak kendisinde beğenmediği ya da değişmesini istediği özelliklerini yazmaları istenir. Boyu, doğum yeri, yaşamak istediği yer, göz rengi, ten rengi vb. Cevaplar kişisel olmalıdır. Bu nedenle sınıf hâkimiyetine öğretmen dikkat etmelidir. Önce istekli öğrencilere cevaplar okutulur. Sonra tahtaya bir soru yazılır: “İnsanlar içinde bulundukları farklılıklardan dolayı hor görülebiliyor ya da eleştirilebiliyor. Sizce bu durumu verdiğiniz cevaplara göre nasıl yorumlarsınız?” Soruyu cevaplamaları için çocuklara dersin sonuna kadar zaman verilir. Ders bitiminde cevaplar toplanır. Bir sonraki derste verilen cevaplar üzerinden konuşulur.

10- “Özgürlüğü Hissediyorum” etkinliği

Bu etkinlikte kafes içerisinde bir kuş sınıfa getirilir. Öğretmen çocuklara, ona bakan kişinin kuşunu çok sevdiğini, yemini ve suyunu da verdiğini söyler. Ve öğrencilere 5 soru sorar:

-Çocuklar, burada kuş yerinde insanı düşünün. İnsanın bütün ihtiyaçları karşılanırsa bile sizce mutlu mudur?

-Peki, sizce bu kuş gökte uçan diğer hemcinsleri gibi olmak istemez mi?

-Özgürlük fikri, sizce bu kuş için anlamsız olabilir mi?

-İnsan, normal hayatta bu kafesin içinde olmasa da sanki bu kafesteymiş gibi hissedebilir mi?

-Sizce kuş konuşabilseydi buradan çıkmak ister miydi? Öğretmen aldığı cevaplar ile derse giriş yapar.

11- “Resmimi Yorumla” etkinliği

Öğretmen sınıfa A-4 kâğıdı büyüklüğünde 4 farklı dine ait resim getirir. Resimler, farklı dini sembolleri üzerinde taşıyan 4 farklı çocuğun resimleridir.(Yahudilik, Hristiyanlık, Hinduizm

ve Şintoizm. Öğretmen kısaca dinler hakkında bilgi verir. Çocukların isimlerini de söyler.) Sınıfı dörde böler. Ve her gruba bir resim verir. Öğretmen öğrencilerine şunları sorar.

-Her grup üyesi kendini elinde hangi resmi tutuyorsa kendini o çocuğun yerinde düşünecektir.

-Sizce bu dine mensup olmak sizi diğer insanlardan üstün yapar mı?

-İçinde bulunduğunuz dinden dolayı hakarete uğrasanız ya da hor görülseniz ne hissedersiniz?

-Dininizden dolayı size saygı gösterilmediği ve önemsenmediğinizi gördüğünüzde içinde bulunduğunuz topluma ve çevrenize karşı neler hissedersiniz?

Öğretmen, her grubun bir grup sözcüsü seçmesini ister. Fikirlerini kâğıda yazmalarını ister, bu sorulardan yola çıkarak düşüncelerini grup halinde yazmalarını ister. Öğretmen, öğrencilere 15 dk. süre verir. Süre bitince grup sözcüleri tahtaya çıkarak düşüncelerini okur ve cevaplar sınıfça değerlendirilir.

NOT: Bu etkinlik aynı resimlerle dünyanın farklı yerlerinde doğmuş insanlar üzerinden de yapılabilir.

12- “Nasıl Hissederim” etkinliği

Öğretmen, öğrencilerini halka şeklinde bir sınıf düzeni almaları için bir önceki dersten uyarır. Sonraki derste öğretmen sınıfta bulunan herkesin aynı apartmanda oturduklarını düşünmelerini ister.

Öğretmen öğrencilerine şu soruları sorar:

-Çocuklar, farklı kültür ya da dine mensup olmak aynı apartmanda yaşamamızı engeller mi?

-Çocuklar, insanlar aynı kültür ya da dine mensup olsalar da aynı apartmanda sorun yaşayabilirler mi?

Öğrencilerle ders sonuna kadar bu sorular üzerinden birlikte yaşamaya dair farkındalık oluşturulur.

13- “Ne yapardın?” etkinliği

Öğretmen, öğrencilere istedikleri mesleği sırayla sorar. Ve onlara şu soruyu yöneltir:

Çocuklar, çok sevdiğiniz bu mesleğe ulaşmak için üniversiteye gittiniz. Ve ev arkadaşlarınız sizden farklı. Yani hepiniz birbirinizden farklısınız. Ama birlikte yaşamak zorundasınız. Ne yapardınız? (Evden giderdim, oradan ayrılırdım cevaplarına karşılık: gittiğin yerde de aynı durum geçerli ve ekonomik olarak tek başına kalman mümkün değil şartı koşulur.)

14- “Nasıl Davranırım?” etkinliği

Öğretmen, öğrencilere şöyle bir soru sorar:

Çocuklar, en yakın arkadaşınız, dininden ve kültürel özelliklerinden dolayı sınıfta ya da dışarıda kendisini yakinen tanımadığınız bir arkadaşınıza hakaret ediyor. Nasıl davranırsınız? Öğretmen aldığı cevaplardan sonra şu soruları sorar:

Yakın arkadaşınız size “Kimin tarafını tutuyorsun sen?” ya da “Beni niçin savunmuyorsun?” Derse ne dersiniz?

Dini, kültürel ya da farklı bir özelliğinden dolayı herhangi birini utandırmayı, olumsuz söz ve davranışlarla muamele etmeyi kendinize yakıştırıyor musunuz?

Farz edelim sorunu başlatan arkadaşınız olmasın. Ortada bir problem varsa bu problem onların dini ve vicdani özgürlüklerine hakaret ederek çözülebilir mi? Öğretmen, öğrencilerin verdiği cevaplardan yola çıkarak ilgili ünite, konu ya da kazanıma giriş yapar.

15- “Çokluğun Dediği mi Olur?” etkinliği

Öğretmen öğrencilere en sevdiği renkleri küçük kâğıtlara yazarak aynı anda kaldırmalarını ister. Verilen cevaplara göre en çok verilen cevabı kişi sayısı yazılır. Sonra diğer renklere verilen cevapları da yazılır. Sonra öğretmen en çok beğenilen rengi sınıfın rengi olarak ilan eder. Bunu en fazla o renk çıktığı için yaptığını söyler. Ve çocuklara şu soruları sorar:

-Çocuklar sizce aldığım karar doğru mu?

-Diğer arkadaşlarınızın bu sınıfta olmasına rağmen yaptığım bir haksızlık olabilir mi?

-Sizce nasıl bir karar almalıyım?

-Siz olsaydınız nasıl bir karar alırdınız? Öğretmen, öğrencilerin verdiği cevaplardan yola çıkarak; farklılıkların yaratılıştan gelen özellikler olduğunu bu nedenle tüm farklılıkların değerli olduğunu vurgular.

16- “Ödüllü Kısa Film Yarışması” etkinliği

Sınıflarda daha önce yazılan hikâyelerden yola çıkılarak istekli öğrencilerden kısa film çekmeleri istenir. Daha sonra dereceye giren öğrenciler okulda ödüllendirilir.

17- “Kalbimi Kırma” etkinliği

Çocuklara “Hiç karşınızdakinin kalbini kırdınız mı?” Diye sorulur. Peki, size karşı böyle bir şey yapıldı mı? Diye sorulur. Öğretmen herkesten bir kâğıt çıkarmasını ister. O kâğıda da bir kalp çizmelerini ister. Kalbin içerisine, herkesin herhangi bir farklılığından dolayı incittiği bir arkadaşının ismini yazmasını ister. Sonra öğretmen öğrencilerden kâğıdı ters çevirmelerini ister. Yine bir kalp çizmelerini ister. Aynı durumu size yaşatan bir arkadaşınızın ismini yazın der. Ve kalbin altına duygularınızı ve hissettiklerinizi yazın diye ekler. Öğretmen, “Kâğıda kimin ismini yazdıysanız, kâğıdı o kişiye vereceksiniz” der. Bir sonraki hafta etkinliğin sonuçları üzerine konuşulur.

18- “Farklılıklara Saygı İstasyon’ da” etkinliği

İstasyon tekniği ile öğrencilerden belirlenen zaman içerisinde hikâye, şiir, slogan ve resim yazmaları istenir. Özellikle öğrencilere öğretmen, bir araya gelerek farklı düşüncelerle ne kadar zengin ve yeni çalışmalar oluşturduklarını söyler.

19- “Din ve Vicdan Özgürlüğü Standı” etkinliği

Öğretmen koordinatörlüğünde belirlenen öğrencilerle birlikte el broşürleri hazırlanarak bu konuya dikkat çekilebilir.

20- “Bu Güne Kadar Hangi Buluş Tek Başına Yapılmış?” etkinliği

Öğrencilere sınıf içerisinde farklı icat resimleri dağıtılır. Öğretmen öğrencilerden bu icadı yapan mucidin etkilendiği bir uygarlık veya kişilerin olup olmadığını özellikle incelemelerini ister. Gelecek hafta 5 dk. şeklinde öğrencilerden sunu hazırlamaları istenir. Öğretmen dersin sonunda öğrencilere şu soruları sorar.

Bu buluş bir kişinin mi yoksa tüm insanlığın mı?

Eğer farklı olmasaydık olaylara ve durumlara farklı bakmasaydık bu buluşlar olur muydu?

21- “Bizim Penceremiz” etkinliği

Sınıf üç gruba ayrılır. Her gruba sınıfın farklı bir penceresi verilir. Sadece o pencereden bakarak neler gördüklerini not almaları istenir. Daha sonra okul bahçesine çıkılarak çocuklara niçin bu etkinliğin yapılmış olabileceği sorulur. Ve öğrencilere bir pencereden bakarak mı daha fazla şey gördünüz? Yoksa şu an mı? Şeklinde sorular yöneltilir.

22- “Orman ve Orkestra” etkinliği

Öğretmen, akıllı tahtadan farklı renklerdeki ve farklı ağaçlarla ve farklı renklerle bezenmiş

orman resimleri çocuklara gösterir. Daha sonra dünyaca ünlü bir orkestranın bir bestesini akıllı tahtadan dinletir ve izletir. Öğrencilere birlikte farklılıkların nasıl bütünleştiğini sorar ve beyin fırtınası yapılır.

23- “Mahallemizde Kim Var?” etkinliği

Öğrencilere, “Yabancı bir ülkede yaşasanız ve oturduğunuz mahallede size karşı olumsuz tutum ve davranışlar sergileniyor, ne hissedersiniz ve ne yapardınız? Şeklinde soru yöneltilir. Bu konuda yurt dışında yaşayan akrabası olan öğrenciler, akrabaları ile görüşme yapmak üzere görevlendirilir. Bir sonra ki hafta bu etkinlik üzerine konuşulur. Eğer okula gelebilecek, bu durumu daha önce yaşamış bir akrabası olan varsa gerekli izinler alınarak sınıfa davet edilir.

Ek-5: Örnek Yıllık Planlar

.....LİSESİ 2019 - 2020 EĞİTİM - ÖĞRETİM YILI
SEÇMELİ DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ DERSİ ÜNİTELENDİRİLMİŞ YILLIK PLAN

Din ve vicdan
özgürlüğü dersi

	HAFTA	TARİH	ÜNİTE NO / ADI	DERS SAAT	KONULAR	KAZANIMLAR	ÖĞRETME ÖĞRENME YÖNTEM ve TEKNİKLERİ	EĞİTİM TEKNOLO JİLERİ ARAÇ ve GEREÇLERİ	GEZİ GÖZLEM VE DENEYLER	SINAVLAR, ÖLÇME DEĞERLENDİRME YÖNTEM VE TEKNİKLERİ
EYLÜL	I	9-13	1- Özgürlük -Birey ve Toplum (16Saat)	2	1. Özgürlük	10.1.1. Özgürlük kavramının ne olduğunu açıklar.	Anlatım, Soru, Cevap Tartışma Örnek olay Gösteri Anlatım, Soru, Cevap, Dramatizasyon	EĞİTİM TEKNOLO JİLERİ ARAÇ ve GEREÇLERİ		
	II	16-20		2	1. Özgürlük	10.1.1. Özgürlük kavramının ne olduğunu açıklar.				
	III	23-27		2	2. Özgürlük ve Birey İlişkisi	10.1.2. Özgürlük ile birey arasındaki ilişkiyi açıklar.				
	IV	30-4		2	2. Özgürlük ve Birey İlişkisi	10.1.2. Özgürlük ile birey arasındaki ilişkiyi açıklar.				
	V	7-11		2	3. Özgürlük ve Toplum İlişkisi	10.1.3. Özgürlük ve toplum arasındaki ilişkiyi açıklar.				
	VI	14-18		2	3. Özgürlük ve Toplum İlişkisi	10.1.3. Özgürlük ile toplum arasındaki ilişkiyi açıklar.				
	VII	21-25		2	4. Özgürlüğün Bireysel Sınırları	10.1.4. Özgürlüğün bireysel sınırlarını tartışır.				
	VIII	28-1		2	5. Özgürlüğün Toplumsal Sınırları	10.1.5. Özgürlüğün toplumsal sınırlarını tartışır.				
	IX	4-8		2	1. Din	10.2.1. Din kavramının ne olduğunu bilir. 10.2.2. Din kavramını birey ve toplum açısından ne anlama geldiğini değerlendirir.				
	X	11-15		2	2. Vicdan	10.2.3. Vicdan kavramının ne anlama geldiğini açıklar. 10.2.4. Vicdan kavramını birey ve toplum açısından ne anlama geldiğini değerlendirir.				
KASIM	III	18-22	2- Din ve Vicdan Özgürlüğü ile ilgili Temel Kavramlar (14 Saat)	1. ARA TATİL (18 – 22 KASIM 2019)			Anlatım, Soru, Cevap Tartışma Örnek olay Gösteri Anlatım, Soru, Cevap, Dramatizasyon			Cumhuriyet Bayramı 10 Kasım Atatürk'ü Anma
	IV	25-29		2	3. Laiklik	10.2.5. Laiklik kavramının ne olduğunu bilir. 10.2.6. Laiklik kavramını birey ve toplum açısından ne anlama geldiğini değerlendirir.				
	I	2-6		2	4. İnsan Hakları	10.2.7. İnsan Hakları kavramını açıklar. 10.2.8. İnsan Hakları ve birey- toplum arasındaki ilişkiyi inceler.				
	II	9-13		2	5. Din ve vicdan Özgürlüğü	10.2. 9. Din ve vicdan özgürlüğü kavramı ile ilgili bilgi				
ARALIK	I	2-6	2- Din ve Vicdan Özgürlüğü ile ilgili Temel Kavramlar (14 Saat)	2	4. İnsan Hakları	10.2.7. İnsan Hakları kavramını açıklar. 10.2.8. İnsan Hakları ve birey- toplum arasındaki ilişkiyi inceler.	Anlatım, Soru, Cevap Tartışma Örnek olay Gösteri Anlatım, Soru, Cevap, Dramatizasyon			1. Dönem 1. Yazılı
	II	9-13		2	5. Din ve vicdan Özgürlüğü	10.2. 9. Din ve vicdan özgürlüğü kavramı ile ilgili bilgi				

.....LİSESİ 2019 - 2020 EĞİTİM - ÖĞRETİM YILI
SEÇMELİ DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ DERSİ ÜNİTELENDİRİLMİŞ YILLIK PLAN

Din ve vicdan
özgürlüğü dersi

						sahibi olur.					
III	16-20			2	5. Din ve vicdan Özgürlüğü	10.2. 10. Din ve vicdan özgürlüğünün din ve vicdan kavramıyla ilişkisini inceler.					
IV	23-27			2	5. Din ve vicdan özgürlüğü	10.2.11. Din ve vicdan özgürlüğünün laiklik ve insan hakları ile ilişkisini inceler.					
OCAK	I	30-3	3- Din ve vicdan özgürlüğünün İslam Dininde ve İslam Tarihi'nde ki Yeri (14 Saat)	2	1.İslam Dininde din ve vicdan özgürlüğü	10.3.1. İslam Dininde din ve vicdan özgürlüğüne yer verildiğini bilir.	Anlatım, Soru, cevap TartışMA, Örnek olay GösteriAnlatım, Soru, Cevap,				
	II	6-10		2	2. İslam Dininde din ve vicdan özgürlüğü	10.3.2. İslam Dininin din ve vicdan özgürlüğüne neden önem verdiğini açıklar.					1. Dönem 2. Yazılı
	III	13-17		2	3. İslam Dininde din ve vicdan özgürlüğü	10.3.3. Kuranı-ı Kerim ayetlerini din ve vicdan özgürlüğü açısından yorumlar.(Yunus: 51/99-100), (Enam: 55/108), (Bakara: 92/256), (Hucurat: 105/3), (Maide: 110/2).					
YARI YIL TATİLİ (20 – 31 OCAK 2020)											
AYLAR	HAFTA	TARİH	ÜNİTE NO / ADI	DERS SAAT	KONULAR	KAZANIMLAR	ÖĞRETME - ÖĞRENME YÖNTEM VE TEKNİKLERİ	EĞİTİM TEKNOLOJİLERİ ARAÇ ve GEREÇLERİ	GEZİ GÖZLEM VE DENEYLER	SINAVLAR, ÖLÇME DEĞERLENDİRME YÖNTEMLERİ VE TEKNİKLERİ	
ŞUBAT	I	3-7	3- İslam Dininde ve İslam Tarihi'nde din ve vicdan özgürlüğü (14 Saat)	2	4. İslam Tarihinde din ve vicdan özgürlüğü	10.3.4. Hz. Peygamber döneminde din ve vicdan özgürlüğünü bilir.	Cevap tartışma Örnek olay Gösteri Anlatım, Soru, Cevap,	Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı Kur'an-ı Kerim			
	II	10-14		2	5. İslam Tarihinde din ve vicdan özgürlüğü	10.3.5. Medine Sözleşmesini ve Veda Haccını din ve vicdan özgürlüğü açısından yorumlar.					
	III	17-21		2	6. İslam Tarihinde din ve vicdan özgürlüğü	10.3.5. Dört Halife döneminde din ve vicdan özgürlüğüne verilen önemi bilir.					

.....LİSESİ 2019 - 2020 EĞİTİM - ÖĞRETİM YILI
SEÇMELİ DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ DERSİ ÜNİTELENDİRİLMİŞ YILLIK PLAN

Din ve vicdan
özgürlüğü dersi

	IV	24-28		2	7. İslam Tarihinde din ve vicdan özgürlüğü	10.3.6. Tarihte yaşamış bazı İslam ülkelerinde din ve vicdan özgürlüğünü yorumlar. (Selçuklular ve Osmanlılar)							
MART	I	2-6	4- Din ve vicdan özgürlüğü neden gereklidir?(16 Saat)	2	1. Bireysel farklılıkların artması	10.4.1. Bireysel farklılıkların artması ile din-vicdan özgürlüğü arasındaki ilişkiyi kavrar. 10.4.2. Bireysel farklılıkların dini ve vicdani özgürlüklerinin topluma muhtemel etkileri üzerine tartışır.	Anlatım, Soru, Cevap, Tartışma, Örnek olay Gösteri Anlatım, Soru, Cevap, Dramatizasyon	Din Kül.ve Ahl. Bil. Öğretim Programı: Din Kül.ve Ahl.Bil. Ders Kitabı, Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı, Yansıtma Cihazı, Akıllı Tahta					
	II	9-13		2	2. Çoğulcu Toplumsal Yapıların Oluşması	10.4.3. Çoğulcu toplumsal yapıların oluşması ile insanların dini ve vicdani farklılıklarının nasıl etkilendiğini yorumlar. 10.4.4. Din ve vicdan özgürlüğüne verilen önemin çoğulcu toplumsal yapılara etkilerini tartışır.							
	III	16-20		2	2. Birlikte Yaşama Becerilerine olan İhtiyaç	10.4.5. Toplumsal yapısı gereği insanın bir arada yaşam için en önemli ortak maddelerinin neler olabileceği üzerine düşünür. 10.4.6. Din ve vicdan özgürlüğünün birlikte yaşama becerilerine olan katkılarını bilir.							
	IV	23-27		2	3. Toplumsal ve evrensel barışa olan ihtiyaç	10.4.7. Geçmişte yaşanan değişimlerin toplumsal ve evrensel barışa etkilerini yorumlar. 10.4.8. Günümüzde toplumsal ve evrensel barışa olan ihtiyacı örneklerle yorumlar. 10.4.9. İnsanların dini ve vicdani özgürlüklerinin toplumsal ve evrensel barışa etkilerini tartışır.							
NİSAN	I	30-3		2	3. Toplumsal ve evrensel barışa olan ihtiyaç	10.4.9. Farklılıkların zenginlik olduğu düşüncesinin gelecekte toplumsal ve evrensel barışa olan etkilerini kavrar.					2. Dönem 1. Yazılı		
	II	6-10		2. ARA TATİL (6 – 10 NİSAN 2020)									
	III	13-17		2	4. Değerler eğitimi açısından din ve vicdan özgürlüğü	10.4.11. Din ve vicdan özgürlüğü ile değer arasındaki ilişkiyi kavrar. 10.4.12. Din ve vicdan özgürlüğü ile hangi değerlerin ilişkili olabileceğini tartışır.							
	IV	20-24		2	5. Değerler eğitimi açısından din ve vicdan özgürlüğü	10.4.13. Din ve vicdan özgürlüğünün barış, saygı, sevgi, hoşgörü, adalet samimiyet, istişare, sorumluluk, sabır, barış, tevazu ve empati değerleri ile ilişkisini yorumlar.					23 Nisan Ramazan Ayı (24		

.....LİSESİ 2019 - 2020 EĞİTİM - ÖĞRETİM YILI
SEÇMELİ DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ DERSİ ÜNİTELENDİRİLMİŞ YILLIK PLAN

Din ve vicdan
özgürlüğü dersi

									Nisan)
	V	27-1		2	6. Değerler eğitimi açısından din ve vicdan özgürlüğü	10.4.13. Din ve vicdan özgürlüğünün barış, saygı, sevgi, hoşgörü, adalet samimiyet, istişare, sorumluluk, sabır, barış, tevazu ve empati değerleri ile ilişkisini yorumlar.			
	I	4-8		2	7. Değerler eğitimi açısından din ve vicdan özgürlüğü	10.4.13. Din ve vicdan özgürlüğünün barış, saygı, sevgi, hoşgörü, adalet samimiyet, istişare, sorumluluk, sabır, barış, tevazu ve empati değerleri ile ilişkisini yorumlar.			
	II	11-15		2	1. Bir insan hakkı olarak din ve vicdan özgürlüğü	10. 5. 1.Temel insan haklarından biri olarak din ve vicdan özgürlüğünü tanıır.			
	III	18-22		2	2. Bir insan hakkı olarak din ve vicdan özgürlüğü	10.5.2. Din ve vicdan özgürlüğünün kapsadığı temel hakları bilir.			19 Mayıs
	IV	25-29		2	3. Bir insan hakkı olarak din ve vicdan özgürlüğü	10.5.3. İnanma, ibadetlerini özgürce yapma, dinini özgürce yazılı ve görsel basınla yayma, dininin eğitim ve öğretimini alma ya da verebilme, dininin emirlerini ve yasaklarını fert ya da toplumsal hayatta özgürce yapabilme haklarını bir insan hakkı olarak din ve vicdan özgürlüğü ile ilişkilendirir.			Ramazan Bayramı (24-26 Mayıs)
	I	1-5		2	4. Bir insan hakkı olarak din ve vicdan özgürlüğü	10.5.3. İnanma, ibadetlerini özgürce yapma, dinini özgürce yazılı ve görsel basınla yayma, dininin eğitim ve öğretimini alma ya da verebilme, dininin emirlerini ve yasaklarını fert ya da toplumsal hayatta özgürce yapabilme haklarını bir insan hakkı olarak din ve vicdan özgürlüğü ile ilişkilendirir.			2. Dönem 2. Yazılı
	II	8-12		2	5. Bir insan hakkı olarak din ve vicdan özgürlüğü	10.5.4. Ulusal ve Uluslararası sözleşmelerde yer alması açısından din ve vicdan özgürlüğünü tanıır.			
	III	15-19		2	6.Bir insan hakkı olarak din ve vicdan özgürlüğü	10.5.5.Ulusal ve Uluslararası sözleşmelerde temel bir insan hakkı olarak din ve vicdan özgürlüğünün önemini kavrar.			
HAZİRAN			5. Bir İnsan Hakkı olarak din ve vicdan özgürlüğü				Anlatım,Soru, Cevap, Tartışma, Örnek olay, Gösteri Anlatım, Soru, Cevap, Dramatizasyon	Din Kül.ve Ahl. Bil. Öğretim Programı: Din Kül.ve Ahl.Bil. Ders Kitabı Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı, Yanıtma Cihazı, Sunu, Kur'an-ı Kerim Türkçe Anlamı, Yanıtma Cihazı, Akıllı Tahta	
MAYIS									

Fatma AÇIKGÖZ
Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni

UYGUNDUR
Okul Müdürü

.....ORTAOKULU 2019 - 2020 EĞİTİM - ÖĞRETİM YILI
SEÇMELİ DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ DERSİ ÜNİTELENDİRİLMİŞ YILLIK PLAN

AYLAR	HAFTA	TARİH TARİH	ÜNİTE NO / ADI	DERS SAAT	KONULAR	KAZANIMLAR	ÖĞRETME- ÖĞRENME YÖNTEM VE TEKNİKLER İ	EĞİTİM TEKNOLO JİLERİ ARAÇ ve GEREÇLE Rİ	GEZİ GÖZLEM VE DENEYLER	SINAVLAR, ÖLÇME DEĞERLENDİRME YÖNTEM VE TEKNİKLERİ
EYLÜL	II	9-13	1- BİREYSEL FARKLILIKLAR -İNSAN ve TOPLUM (18 Saat)	2	1. Bireysel Farklılıklar ve sebepleri	1.1.1. Farklılık kavramının ne olduğunu bilir. 1.1.1. Bireysel farklılıkların sebeplerinin neler olabileceği hakkında düşünür.	Anlatım, Soru, Cevap, Tartışma, Örnek olay, Gösteri, Problem Çözme, Dramatizasyon, Beyin Fırtınası Drama, Eğitsel Oyunlar	Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı, Yanıtma Cihazı, Sunu Kur'an-ı Kerim Türkçe Anlamı, Akıllı Tahta		
	III	16-20		2	1. Bireysel Farklılıkların sebepleri	1.1.1. Bireysel Farklılıkların sebeplerinin neler olduğunu bilir.				
	IV	23-27		2	2. Bireysel Farklılıkların Sonuçları	1.1.2. Bireysel farklılıkların insan hayatına etkileri üzerine düşünür.				
	I	30-4		2	2. Bireysel Farklılıkların Sonuçları	1.1.2. Bireysel Farklılıkların insan hayatına etkilerinin neler olduğunu bilir.				
	II	7-11		2	3. Bireysel Farklılıkların toplumsal hayata etkileri	1.1.3. Bireysel farklılıkların toplumsal olarak etkilerinin neler olabileceğini tartışır.				
	III	14-18		2	3. Bireysel Farklılıkların toplumsal hayata etkileri	1.1.3. Bireysel Farklılıkların sosyo- kültürel ve dini olarak topluma etkilerini kavrar.				
	IV	21-25		2	4. Bireysel farklılıkların evrensel birlikteliğe etkileri	1.1.4. Bireysel farklılıkların, evrensel birlikteliğin parçaları olduğunu bilir.				
	V	28-1		2	4. Bireysel farklılıkların evrensel birlikteliğe etkileri	1.1.4. Bireysel farklılıkların, evrensel birlikteliğe etkilerini tartışır.				
	I	4-8		2	5. Bireysel farklılıkların problemleri	1.1.5. Bireysel Farklılıkların, yaşadığı problemler üzerine tartışır.				
	II	11-15		2	6. Bireysel farklılıkların problemleri	1.1.5. Bireysel farklılıkların sosyo- kültürel, dini, coğrafi, ekonomik farklılıklarının hangi problemlere yol açtığını bilir.				
KASIM	III	18-22	1. ARA TATİL (18 – 22 KASIM 2019)				Anlatım,		"Din ve vicdan	Cumhuriyet Bayramı 10 Kasım Atatürk'ü Anma 1. Dönem 1. Yazılı

..... ORTAOKULU 2019 - 2020 EĞİTİM - ÖĞRETİM YILI
SEÇMELİ DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ DERSİ ÜNİTELENDİRİLMİŞ YILLIK PLAN

Din ve vicdan
özgürlüğü dersi

	IV	25-29	2- DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR (18 Saat)	2	1. Din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili temel Kavramlar	1.2.1. Din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili olabilecek kavramlar hakkında düşünür.	Soru, Cevap	özürlüğü her yerde” konulu öğrenci Gözlem çalışması	
ARALIK	I	2-6		2	2.Din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili temel Kavramlar	1.2.2. Özgürlük, düşünce ve ifade özgürlüğü hakkında tartışır. 1.2.2. Özgürlük, düşünce ve ifade özgürlüğünün sınırlarının neler olabileceği hakkında yorum yapar.	Tartışma Örnek olay Gösteri Problem Çözme		
	II	9-13		2	3.Din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili temel Kavramlar	1.2.3. İnanç özgürlüğünün ne olabileceği hakkında fikir sunar. 1.2.3. İnanç özgürlüğünün toplumsal hayattaki etkileri üzerine yorum yapar.	Dramatizasyon Beyin Fırtınası		
	III	16-20		2	4.Din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili temel Kavramlar	1.2.4. Din kavramını bilir. 1.2.5. Vicdan kavramının ne olabileceğini düşünür.	Drama Eğitsel Oyunlar		
	IV	23-27		2	5.Din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili temel Kavramlar	1.2.5. Vicdan kavramını bilir. 1.2.5. Din ve vicdan kavramı arasında ilişki kurar.			
OCAK	I	30-3		2	6.Din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili temel Kavramlar	1.2.6. Din ve vicdan özgürlüğünün ne olduğunu kavrar. 1.2.6.Din ve vicdan özgürlüğünün bireysel ve toplumsal etkilerinin neler olabileceğini yorumlar.			
	II	6-10		2	7.Din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili temel Kavramlar	1.2.7. Hak ve İnsan hakları kavramlarını bilir. 1.2.7. Din ve vicdan özgürlüğünün en temel insan haklarından biri olduğunu bilir.	Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı Yansıma Cihazı,		
	III	13-17		2	8.Din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili temel Kavramlar	1.2.8.Din ve vicdan özgürlüğü kapsamında temel hakların neler olduğunu bilir. (İnama hakkı, dinini yazılı ya da görsel basınla yayma	Sunu Kur'an-ı Kerim		
								1. Dönem 2. Yazılı	

..... ORTAOKULU 2019 - 2020 EĞİTİM - ÖĞRETİM YILI
SEÇMELİ DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ DERSİ ÜNİTELENDİRİLMİŞ YILLIK PLAN

Din ve vicdan
özgürlüğü dersi

						hakkı, eğitim ve öğretimini verme hakkı, ibadetlerini gerçekleştirme hakkı) 1.2.8. Laiklik kavramını bilir. 1.2.9. Din ve vicdan özgürlüğünün laiklik kavramıyla ilişkisini yorumlar.	Türkçe Anlamı Akıllı Tahta				
--	--	--	--	--	--	---	-------------------------------------	--	--	--	--

AYLAR	HAFTA	TARİH	ÜNİTE NO / ADI	DERS SAAT	KONULAR	KAZANIMLAR	ÖĞRETME-ÖĞRENME YÖNTEMLERİ VE TEKNİKLERİ	EĞİTİM TEKNOLOJİLERİ ARAÇ VE GEREÇLERİ	GEZİ GÖZLEM VE DEĞERLENDİRME YÖNTEMLERİ VE TEKNİKLERİ	SINAVLAR, ÖLÇME DEĞERLENDİRME YÖNTEMLERİ VE TEKNİKLERİ
ŞUBAT	I	3-7	3- DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ NEDEN GEREKLİDİR? (18 Saat)	2	1. 21. yy becerilerinden biri olarak din ve vicdan özgürlüğü gerekliliği	1.3.1. 21. Yy olarak değişen ve gelişen dünyada ki farklılıkları tartışır. 1.3.1. Kitle iletişim araçlarının insan hayatına etkileri üzerine düşünür. 1.3.1. Birlikte yaşama becerilerinin çağımızda ki önemini fark eder. 1.3.1. Farklılıkların din ve vicdan özgürlüğüne vermesi gereken önemi kavrar.	Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı Yansıtma Cihazı, Sunu Kur'an-ı Kerim Türkçe Anlamı Akıllı Tahta	Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı Yansıtma Cihazı, Sunu, Kur'an-ı Kerim Türkçe Anlamı Akıllı Tahta	Farklı kültür ve dinlerin ortak değerlerini tanıma ve gözetme yapılıması	
	II	10-14		2	2. Toplumsal barışa olan ihtiyaç olarak din ve vicdan özgürlüğü gerekliliği	1.3.1. Toplumsal barış için din ve vicdan özgürlüğünün neden önemli olduğunu kavrar.				
	II I	17-21		2	3. Evrensel barışa olan ihtiyaç olarak din ve vicdan özgürlüğü gerekliliği	1.3.2. Evrensel barış için din ve vicdan özgürlüğünün neden önemli olduğunu bilir.				

..... ORTAOKULU 2019 - 2020 EĞİTİM - ÖĞRETİM YILI
SEÇMELİ DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ DERSİ ÜNİTELENDİRİLMİŞ YILLIK PLAN

Din ve vicdan
özgürlüğü dersi

	I V	24-28	2	4. Çoğulcu toplumsal yapıların artması nedeniyle din ve vicdan özgürlüğünün gerekliliği	1.3.2. Çoğulcu toplumsal yapıların neler olduğunu bilir. 1.3.2. Çoğulcu toplumsal yapıların artması nedeniyle din ve vicdan özgürlüğünün gerekliliğini bilir.				
MART	I	2-6	2	5. Değerlere olan katkısı açısından din ve vicdan özgürlüğü	1.3.3. Değer kavramını bilir. 1.3.3. Saygı değerini tanımlar. 1.3.3. Saygı değeri ile toplumsal ve evrensel barış arasındaki ilişki kurar. 1.3.3.Saygı değerine din ve vicdan özgürlüğünün katkısını yorumlar.	Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı Yansıtma Cihazı, Sunu Kur'an-ı Kerim Türkçe Anlamı Akıllı Tahta		“Birlikte yaşamayı seviyoruz” Fotoğraf Sergisi	
	II	9-13	2	6. Değerlere olan katkısı açısından din ve vicdan özgürlüğü	1.3.4. Hoşgörü değerini tanımlar. 1.3.4. Hoşgörü değeri ile toplumsal ve evrensel barış arasındaki ilişkiyi kurar. 1.3.3. Hoşgörü değerine din ve vicdan özgürlüğünün katkısını yorumlar.				
	II I	16-20	2	7. Değerlere olan katkısı açısından din ve vicdan özgürlüğü	1.3.5. Empati değerini tanımlar. 1.3.5. Empati değeri ile toplumsal ve evrensel barış arasındaki ilişkiyi kurar. 1.3.5. Empati değerine din ve vicdan özgürlüğünün katkısını yorumlar.				
	I V	23-27	2	8. Değerlere olan katkısı açısından din ve vicdan özgürlüğü	1.3.6. İstişare değerini tanımlar. 1.3.6. İstişare değeri ile toplumsal ve evrensel barış arasındaki ilişkiyi kurar. 1.3.6. İstişare değerine din ve vicdan özgürlüğünün katkısını yorumlar.				
NİSAN	I	30-3	2	9. Değerlere olan katkısı açısından din ve vicdan özgürlüğü	1.3.6. Tevazu, sorumluluk, sabır, sevgi, samimiyet ve diğergamlık değerlerini tanımlar. 1.3.7. Tevazu, sorumluluk, sabır, sevgi, samimiyet ve diğergamlık değerleri ile				2. Dönem 1. Yazılı

..... ORTAOKULU 2019 - 2020 EĞİTİM - ÖĞRETİM YILI
SEÇMELİ DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ DERSİ ÜNİTELENDİRİLMİŞ YILLIK PLAN

Din ve vicdan
özgürlüğü dersi

					toplumsal ve evrensel barış arasındaki ilişkiyi kurar. 1.3.8. Tevazu, sorumluluk, sabır, sevgi, samimiyet ve diğergamlık değerlerine din ve vicdan özgürlüğünün katkısını yorumlar.				
	II	6-10	2. ARA TATİL (6 – 10 NİSAN 2020)						
	II I	13-17	4- DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜNÜN ARKA PLANI (18 Saat)	2	1. Din ve vicdan özgürlüğünün tarihçesi	1.4.1. Din ve vicdan özgürlüğü kavramının nereden geldiğini bilir. 1.4.1. Tarihte ilk nerede çıktığını bilir. 1.4.1. Din ve vicdan özgürlüğünün tarihsel oluşumunu bilir. 1.4.1. Din ve vicdan özgürlüğünün niçin ortaya çıkmış olabileceği ile ilgili düşünür.			
	I V	20-24		2	2. İslam Dininde din ve vicdan özgürlüğü	1.4.1. İslam dininin din ve vicdan özgürlüğüne verdiği önem üzerine düşünür.			23 Nisan Ramazan Ayı (24 Nisan)
	V	27-1		2	2. İslam dininde din ve vicdan özgürlüğü	1.4.2. Kuran-ı Kerim de ki bazı ayetleri din ve vicdan özgürlüğü açısından yorumlar. (Yunus: 51/99-100), (Enam: 55/108), (Bakara: 92/256), (Hucurat: 105/3), (Maide: 110/2).			
	I	4-8		2	2. İslam dininde din ve vicdan özgürlüğü	1.4.3. İslam dininin din ve vicdan özgürlüğüne verdiği önemi Hz. Peygamber'in hadislerinden hareketle yorumlar.	Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı		
MAYIS	II	11-15		2	3. İslam Tarihinde din ve vicdan özgürlüğü	1.4.4. Hz. Peygamber döneminde din ve vicdan özgürlüğünün insanlara nasıl tanındığını bilir	Yansıtma Cihazı, Sunu		
	II	18-22		2	3. İslam Tarihinde din ve	1.4.5. Medine Sözleşmesi ve Veda Hutbesini	Kur'an-ı		19 Mayıs

..... ORTAOKULU 2019 - 2020 EĞİTİM - ÖĞRETİM YILI
SEÇMELİ DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ DERSİ ÜNİTELENDİRİLMİŞ YILLIK PLAN

Din ve vicdan
özgürlüğü dersi

	I			vicdan özgürlüğü	din ve vicdan özgürlüğü açısından yorumlar.	Kerim Türkçe Anlamı Akıllı Tahta			
	I V	25-29	2	4. İslam Tarihinde din ve vicdan özgürlüğü	1.4.6. İslam Tarihinde devletlerdeki uygulamalarla din ve vicdan özgürlüğünü yorumlar.				Ramazan Bayramı (24-26 Mayıs)
	I	1-5	2	4. Farklı Kültürlerde din ve vicdan özgürlüğü	1.4.7. Bazı farklı kültürlerde din ve vicdan özgürlüğünü yorumlar.				2. Dönem 2. Yazılı
	II	8-12	2	5. Farklı Kültürlerde din ve vicdan özgürlüğü	1.4.8. Bazı farklı kültürlerde din ve vicdan özgürlüğünü yorumlar.				
HAZİRAN	II I	15-19	2	5. Din ve vicdan özgürlüğünün sınırları	1.4.9. Din ve vicdan özgürlüğünün bireysel, toplumsal ve evrensel açıdan sınırlarını tartışır 1.4.9. Din ve vicdan özgürlüğünün bireysel, toplumsal, ve evrensel açıdan sınırlarını bilir.				

Fatma Açıkgöz

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni (09.09.2019)

UYGUNDUR

Okul Müdürü

ÖZ GEÇMİŞ

10 Ekim 1988 Bayburt doğumludur. İlk ve ortaöğrenimini İstanbul’da tamamlamıştır. Yükseköğrenimini 2014 yılında Bayburt Üniversitesi İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenliğinden mezun olarak tamamlamıştır. Aynı yıl MEB ‘de öğretmen olarak göreve başlamıştır. Evli ve bir çocuk annesidir.

E- posta: acgz.fatma88@gmail

